
"Xalqlar dünya mädäniyyätini öz töhfäləri ilə zənginləşdirirlər. Bütün bunlar isə bəşəriyyətin mädäni irsinə çevrilir."

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

"Tarixi, dini və memarlıq abidələrimizin qorunması, bərpası və saxlanması Azərbaycanın dövlət siyasətinin mərkəzində dayanır."

Mehriban Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti

Müəlliflər:

Elşən Mustafayev

Siyasi Elmlər üzrə Fəlsəfə Doktoru, Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin Qoruqları İdarəetmə Mərkəzinin Mədəni İrs və Araşdırmalar şöbəsinin müdiri, Lyon Triangle Araşdırmalar Laboratoriyasının üzvü

Nəsim Zeynalov

Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun elmi işçisi, dissertant

---

Rəyçilər:

Rizvan Bayramov, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Dosenti, Memarlıq üzrə Fəlsəfə Doktoru, memar

Luigi Scrinzi Domenico, İtaliyanın Milan Universitetinin professoru, bərpaçı-memar

---

Məsləhətçi:

Nizami Qasimov, Azərbaycan Memarlar İttifaqının İdarə heyətinin üzvü, Dövlət Turizm Agentliyinin Qoruqları İdarəetmə Mərkəzinin Memarlıq və Layihələndirmə şöbəsinin müdiri

---

Qrafik-dizayn işləri:

Miryəhya Cəfəzadə, Dövlət Turizm Agentliyinin Qoruqları İdarəetmə Mərkəzinin Memarlıq və Layihələndirmə şöbəsinin memarı

Müslüm İmranlı, Dövlət Turizm Agentliyinin Qoruqları İdarəetmə Mərkəzinin Əsaslı Tikinti şöbəsinin bərpaçı mütəxəssisi

---

BASQAL MƏDƏNİ İRSİ

KONSERVASIYA və
TƏMİR-BƏRPA İŞLƏRİ ÜÇÜN
TƏLİMAT KİTABI

GİRİŞ

Basqal qəsəbəsindəki çoxsaylı memarlıq abidələri özünəməxsus forma, tikinti və mühəndislik üslubu milli memarlıq mədəniyyətimizin parlaq nümunələrindən biridir.

Basqal qəsəbəsi Dağlıq Şirvanda, Bakıdan 160 km məsafədə, İsmayilli rayonu ərazisində, dəniz səviyyəsindən 965 metr yüksəklikdə yerləşir. Qəsəbənin inzibati sahəsi 240 ha, bu ərazinin ən qədim hissəsində yerləşən “Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun sahəsi isə 76,06 ha-dır. Qoruq Azərbaycan SSR Nazirlər Kabinetinin 1989-cu il 28 iyul tarixli 135 sayılı qərarı ilə yaradılıb. Statistik məlumatlara görə, hal-hazırda Basqal qəsəbəsində rəsmi olaraq 1480 nəfər qeydiyyatdadır, onlardan təxminən 600 nəfəri qoruq ərazisində yaşayır.

Qoruğun mühafizə zonası Basqalçayın hər iki sahilindəki (əsasən sol və qismən də sağ sahilindəki) dövlət və bələdiyyə torpaqlarını, o cümlədən, özəl mülkiyyətdə olan torpaqları əhatə edir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı qərarına əsasən “Basqal” qoruğu ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş iki daşınmaz tarix və mədəniyyət abidəsi - XVII əsrə aid hamam (inv. N. 4357) və Şeyx Məhəmməd Məscidi (inv. N 4467) qeydə alınmışdır. Bu abidələrdən başqa, qoruq ərazisində inventar nömrəsi verilməmiş, amma əhəmiyyətinə görə tarixi memarlıq abidəsi kimi dövlət tərəfindən mühafizəyə götürülmə potensialı böyük olan onlarla tikili (Hacı Bədəl Məscidi, qədim yaşayış evləri, bulaqüstü tikililər və s.) var. Basqalda Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsində, milli-mənəvi dəyərlər sistemində, adət-ənənələrində böyük yerə sahib kəlağayı sənəti də hələ qalmaqdadır və “Kəlağayı simvolizmi və ənənəvi sənəti” adı ilə YUNESKO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Rezentativ Siyahısına daxil edilib.

“Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 oktyabr 2018-ci tarixli 533 nömrəli sərəncamına əsasən, gələcək illərdə qoruda geniş miqyaslı konservasiya, təmir-bərpa işlərinin aparılması, Basqaldakı orta əsrlərə aid şəhərsalma elementlərinin dağılmasının qarşısının alınması, ərazinin yaxınlığında turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bunun üçün Basqalın qədim hissəsində tikinti normalarının müəyyən edilib hazırlanmasına və ənənəvi tikinti-memarlıq tipologiyalarının təsbit edilməsinə ehtiyac vardır. Çünki turizm sənayesi yerli memarlıq abidələrinə və tarixi-mədəni irsə aid digər elementlərə uyğun inkişaf etdirilməlidir. Ona görə də bu təlimat kitabçasında bir sıra məsələlərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilib:

- Basqalın qədim hissəsində maddi və qeyri-maddi tarixi-mədəni irs tədqiq edilir, tarixi-sosioloji və etnoqrafik faktlar daha yaxşı öyrənilir;
- Turizm sənayesinin inkişaf etdirilməsi, mühəndis-kommunikasiya və digər inşaat işləri zamanı müvafiq dövlət orqanlarına, fiziki və hüquqi şəxslərə birinci bənddə göstərilən istiqamətlər üzrə tövsiyələr verilir;
- “Basqal” qoruğu ərazisindəki tikinti fondunun böyük hissəsini təşkil edən, memarlıq abidəsi kimi əhəmiyyət daşıyan yaşayış evlərinin konservasiyası, konsolidasiyası və onların bəzilərində təmir-bərpa işlərinin aparılması üçün təlimatlar verilir;
- Basqal ərazisində yerləşən memarlıq abidələrində konservasiya işlərinin aparılması üçün tövsiyə xarakterli məlumatlar verilir;
- Basqaldakı ənənəvi küçə strukturu, daş döşəməli yollar, hasarlar, darvazalar və dam örtükləri haqqında məlumatlar və tövsiyələr verilir;
- yağış sularının idarə edilməsi, suların küçələrdən düzgün şəkildə axıdılması texnikası, bu-laqlar və hidrotexniki qurğular barədə məlumat verilir;
- Basqalda əhalinin ənənəvi sosial-iqtisadi həyatının və tarixən mövcud olmuş təsərrüfat fəaliyyətinin lokal memarlığa, tikinti tipologiyalarına, küçə, meydan və məhəlləiçi toplanma yerlərinə (gimgə) təsiri analiz edilir;
- Basqal memarlığında istifadə edilmiş ənənəvi rənglər; fasadlarda, dam örtüklərində, darvaza və qapılarda rast gəlinən ornamentlər, həmçinin tikililərdə istifadə edilən bəzək xarakterli aksesuarlar təsvir edilir və onların konservasiyası ilə bağlı tövsiyələr verilir;
- Basqala aid ənənəvi şəhər landşaftının pozulmaması üçün evlərin fasadları və dam örtüklərinin tərtibatı ilə bağlı tövsiyələr verilir, ətrafdakı meşələrin və kolluq ərazilərin qədim şəhər görüntüsü üçün oynadığı rol nəzərdən keçirilir.

Doğrudur, Basqal və onun ətrafının milli memarlığına aid tədqiqat əsərləri yoxdur. Amma Basqala yaxın yaşayış məntəqələrinin bəzilərinə aparılmış elmi-tədqiqat işlərində dolayı yolla Basqal memarlığına da xas olan bəzi mövzuların təhlili bu təlimatın yazılmasında çox faydalı olmuşdur. Azərbaycanın orta əsr şəhərsalma ənənələrindən, milli memarlığımızdan, maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrindən bəhs edən etnoqrafik oçerklərə müraciət edilmişdir. Bundan başqa, "Azərbayca ETLİ"-nin arxivindəki foto və yazılı materiallardan da istifadə olunmuşdur. Verilən tövsiyələrin effektivliyini artırmaq üçün informativ-vizual metodlara müraciət edilmiş, kompüter qrafikası əsasında bəzi plan və ölçülər işlənilib hazırlanmış, verilən məlumatlara uyğun gələn fotosəkillərdən istifadə edilmişdir.

Bu təlimat kitabçası Dövlət Turizm Agentliyinin səyləri nəticəsində ərəşəyə gəlib. Milli Elmlər Akademiyasının dissertantı, "Basqal" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun memarlıq irsinin tədqiqi və mühafizəsi" adlı dissertasiya işinin müəllifi, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru Nəşib Zeynalov; Memarlıq və İnşaat Universitetinin müəllimi, m.ü.f.d Rizvan Bayramov və italyalı professor Luigi Scrinzi təlimat kitabçasının hazırlanmasında yaxından iştirak edərək önəmli məsləhətlər veriblər. Eskizlərin, qrafik-cizgi işlərinin tərtibatında isə Dövlət Turizm Agentliyinin əməkdaşları Nizami Qasimov, Miryəhya Cəfərzadə və "Basqal" qoruğunun əməkdaşları aktiv iştirak ediblər.

1 TARIXI BAXIŞ

1.1. Tarixi xülasə

Basqal Dağlıq Şirvan ərazisində, Şamaxı şəhərinin yaxınlığında yerləşdiyindən qəsəbənin keçmişini öyrənmək üçün Şirvan tarixi haqqında materiallara müraciət etmək lazımdır. Təəssüf ki, mənbələrin yetərsizliyi ucbatından “Basqal” adının toponim kimi etimoloji izahını vermək çətinidir. Azərbaycan alimləri tərəfindən elmi-tədqiqat əsərlərində bununla bağlı fərqli izahlar irəli sürülsə də, onların hər hansı birinin mütləq doğruluğu elmi cəhətdən sübuta yetirilməmişdir. Basqal qəsəbəsindəki bəzi bulaqların (Dambulu, Micgohun) adları haqqında da müxtəlif fikirlər var və bu məsələdə də qəti fikir söyləmək mümkün olmayıb.

Basqala qonşu olan kəndlərdə orta əsrlərə aid bir neçə türbə, qala və istehkam qalıqları tapılmışdır. Bu, Basqal və ətraf kəndlərin həm Şirvanşahlar (869-1538), həm Səfəvilər (1501-1736), həm də Şirvan xanlığı (1747-1820) dövründə iqtisadi və siyasi cəhətdən böyük rol oynadığını göstərir. Basqalın yuxarı hissəsində hərbi-müşahidə məntəqəsi rolunu oynamış Basqal qalası (Hazırda tamamilə dağılmış vəziyyətdədir), dəniz səviyyəsindən 1810 metr hündürlükdə yerləşən Fit qalası və dəniz səviyyəsindən 2000 metr hündürlükdə yerləşən Niyal qalası var.

Basqal və ətrafı haqqında ilkin yazılı mənbələr 19-cu əsrin əvvəllərinə, çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı istila etdiyi vaxtlara təsadüf edir. Çar Rusiyası Azərbaycanı tamamilə işğal etdikdən sonra (1828) ipək istehsalını və ticarətini təşviq etməsi Şirvan xanlığının Hovuz mahalındakı (Ağsuçay və Girdimançay arasındakı kəndlər) yaşayış məntəqələrindən biri olan Basqalın əhəmiyyətini artırmışdır.

Şəkil 1.1 Basqal qəbiristanlığındakı qədim qəbirlər

Basqal qəbirstanlığındakı 17-18-ci əsrlərə aid qəbirlər, sanduqə tipli qəbirüstü abidələr buranın qədim yaşayış məntəqəsi olduğunu sübut edir. Basqal və ətrafı, Cənubi Qafqazda ipək ticarətinin əsas mərkəzi olmuş Şamaxını barama qurdu, xam ipək və toxunmuş ipəklə təmin edən bir ərazi olub. Şirvan xanı Mustafa xan 1795-ci ildə xanlığının mərkəzini Fit qalasına köçürəndən sonra ərazi ipək və ipək məhsullarının istehsalı və ticarətinin aparıldığı mərkəzlərdən birinə çevrilib¹. Təsadüfi deyil ki, Basqalda 1927-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Şamaxı xanlığının 18-ci əsrin sonu, 19-cu əsrin əvvəllərinə aid gümüş sikkələri və pul vahidləri tapılıb². Basqaldakı Qalabaşı adlı ərazidə isə Rusiya çarı I Pavelin adına kəsilmiş 1797-ci ilə aid pul vahidləri aşkar edilib³. Bu numizmatik nümunələr 18-ci əsrin sonlarından etibarən Basqal və ətrafının ipək ticarəti mərkəzinə çevrildiyini göstərir.

Ətraf kəndlərdən daxil olan xam ipəyin emal edildiyi, ipək parça, kəlağayı və digər məhsulların istehsal və ixrac olunduğu Basqalda XIX əsrin əvvəllərindən etibarən əhalinin maddi rifahı artmış və bu, ilk növbədə memarlığın inkişafında, böyük evlərin tikilməsində özünü göstərmişdir. “Qafqaz gündəliyi” nəşrinin 1852-ci ilə aid buraxılışında dərc edilmiş “Şamaxı quberniyasının statistik təsviri” məqaləsində bütün Şamaxı qəzası üzrə ən yaxşı ipək parça istehsal edilən yer kimi Basqalın adı çəkilir⁴. Həmçinin qeyd edilir ki, Basqalın və digər kəndlərin meşələrindən digər bölgələrə (Bakı və Şamaxı istiqamətində) ağac, ağac materialları və kömür ixrac olunur. “Qafqaz gündəliyi”nin 1856-cı il tarixli buraxılışında isə Hovuz mahalındakı yaşayış məntəqələri, o cümlədən, Basqala aid bəzi ensiklopedik məlumatlar verilir: əhalisinin əsasən azərbaycanlılardan ibarət olduğu, Azərbaycan və fars dillərində danışması (yəqin ki, ətrafdakı taddilli kəndlərdən gəlmə əhaliyə görə) və 1/3-nin sünni, 2/3-nin şiə olması bildirilir⁵. Basqal haqqında diqqəti cəlb edən maraqlı məqamlardan biri də buranın əhalisi ilə yaxınlıqdakı kəndlərin əhalisi arasında məzhəb fərqi-nin olması idi.

1852-ci ilə aid “Qafqaz gündəliyi”ndəki digər maraqlı məlumat Basqal ərazisində 1844-cü ildən etibarən hər il 1-15 sentyabr aralığında regional bazarın təşkil edilməsidir. 1848-ci ilin kameral təsvirlərinə görə, Basqalda 258 ocaq (təsərrüfat) olub. Bu, 1500 nəfərə qədər sakinin yaşadığı orta həcmli kənd tipli qəsəbə yaşayış məntəqəsinə xas göstəricidir⁶. Bu məlumat sübut edir ki, artıq Basqal Hovuz mahalındakı 39 kənd üçün əsas mübadilə mərkəzinə çevrilmişdi.

Mərkəzi Bazar Meydanı regional ticarət mübadiləsi üçün çox münasib yer idi: qonşuluqdakı yəhudi və müsəlman əhalinin birgə yaşadığı Mücü kəndindən, Lahıc-Niyaldağ-Tağlabiyan və Sulut-Kələzeyvə-Kürdüvan-Xankəndi yollarından gələn çarvadar və tacirlər Basqalda mübadilə və ticarətlə məşğul olurdular. Qəsəbənin Bazar Meydanının mikro-regional səviyədə mübadilə mərkəzi olması son dövrlərə qədər öz aktuallığını qoruyub saxlamışdı. İpək parça və ipək məmulatları almaq üçün Basqala gələn tacirlər və qonşu kəndlərin sakinləri həftənin müəyyən günləri burada müxtəlif kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsulları satırdılar.

¹ Rusiya tarixçisi P. Butkov Basqal yaxınlığındakı Fit qalası haqqında. БУТКОВ П. Г., «МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ НОВОЙ ИСТОРИИ КAVKAZA С 1722-го ПО 1803-й ГОД», II ЧАСТЬ, ГЛАВА 202.

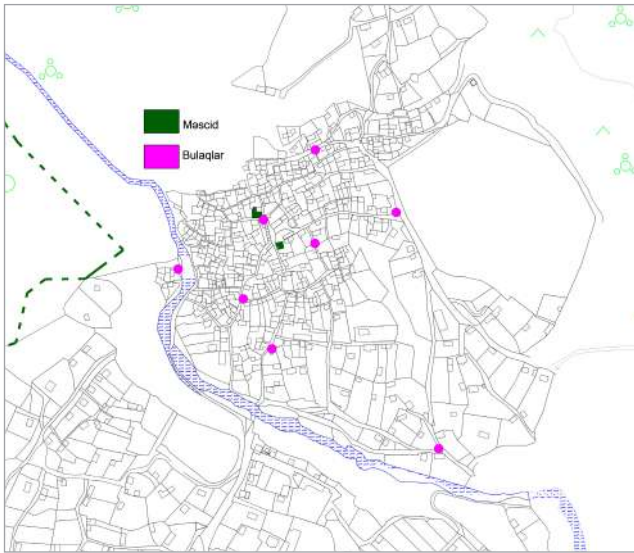
² Пахомов Е.А., «Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа», Сəh. 59

³ Yenə orada, səh. 67

⁴ «Кавказский календарь», «Статистическое описание Шемахинской губернии», 1852

⁵ «Кавказский календарь», «Статистические сведения о Шемахинской губернии», 1856

⁶ Петрушевский, Илья Павлович. «Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв». Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета имени А. А. Жданова, 1949

Şəkil 1.2 "Basqal" qoruğu ərazisində məscid və bulaqların yeri

dı, kənardan 500 usta və 200 şagird-fəhlə cəlb edilmişdi⁸. Bu rəqəmlər kiçik bir ərazidə çox böyük miqdarda ipək istehsalının mövcud olduğunu göstərir. Basqal mikroregional səviyyədə mərkəz rolunu oynamaqla iri yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdi⁹ və təsadüfi deyildir ki, 1932-1933-cü illərdə İsmayilli rayonu yaradılarkən mərkəz olaraq Basqal qəsəbəsi seçilmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra qədim ipək parça toxuma ənənələri nəzərə alınaraq 1965-ci ildə burda ipək kombinatı açılmışdır. Kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq fərdi şəkildə ipəkçilik və kəlağayı istehsalına qarşı mübarizə aparılmışdır.

İpək parça və ipək məhsullarının istehsalı və ticarəti Basqalın memarlığına və şəhərsalma strukturuna da təsir göstərmişdir. İpəkçiliyin inkişafından bəhrələnən bu maddi-mədəni irs indi də Basqalın mülki tikililərində, küçə və meydan strukturunda aydın görünməkdədir. Məsələn, Basqal ərazisində 19-cu əsrə aid iri tacir mülklərindən bəziləri günümüzə qədər gəlib çatmış (Hacı Bağırın mülkü), bəzi evlərsə (Heydər Əminin mülkü) tamamilə dağılıb itmişdir. Belə böyük mülklər Basqal qəsəbəsinin baramaçılıq və ipəkçilik sayəsində inkişafının daha bir sübutudur. Dağılmış və yarıdağılmış evlərin ərazisində, xarabalıqlarda və qəza vəziyyətində olan binalarda arxeoloji araşdırmaların aparılması, onların elmi-tədqiqat işləri üçün qorunması qəsəbənin elmi cəhətdən gələcəkdə daha dərinlən öyrənilməsinə öz töhfəsini verə bilər.

Basqal ərazisində olan bəzi bulaqüstü tikililərin 19-cu əsrin ortalarına aid olması, Hacı Bədəl Məscidinin 1854-cü ildə tikilməsi ipək ticarətilə məşğul olan əhalinin maddi rifahının 19-cu əsrin ortalarından etibarən yüksəldiyini göstərir. 1850-ci illərdə yeni bir məscidin tikilməsi ipəkçilik sayəsində əhalinin sayının artması ilə əlaqədar idi. Hacı Bədəl Məscidinin lahıclı ustalar tərəfindən tikilən güldəstəsinin Lahıcdakı Ağolu Məscidinin güldəstəsi ilə demək olar ki eynilik təşkil etməsi, Lahıç-Basqal arasındakı ticarət əlaqələrindən xəbər verir⁷.

1912-13-cü illərdə Basqalda kустar üsulu ilə 900 ipəkçinin işlədiyi qəsəbədə toplam 1400 dəzgah var-

7 Izvestiia: Kheberleri. Edebijjat, dil ve inçesenet serijasy. Serii literatury, iazyka i iskusstva, Akademiia nauk Azerbaidzhanskoï SSR, Baku, Elm., 1977,

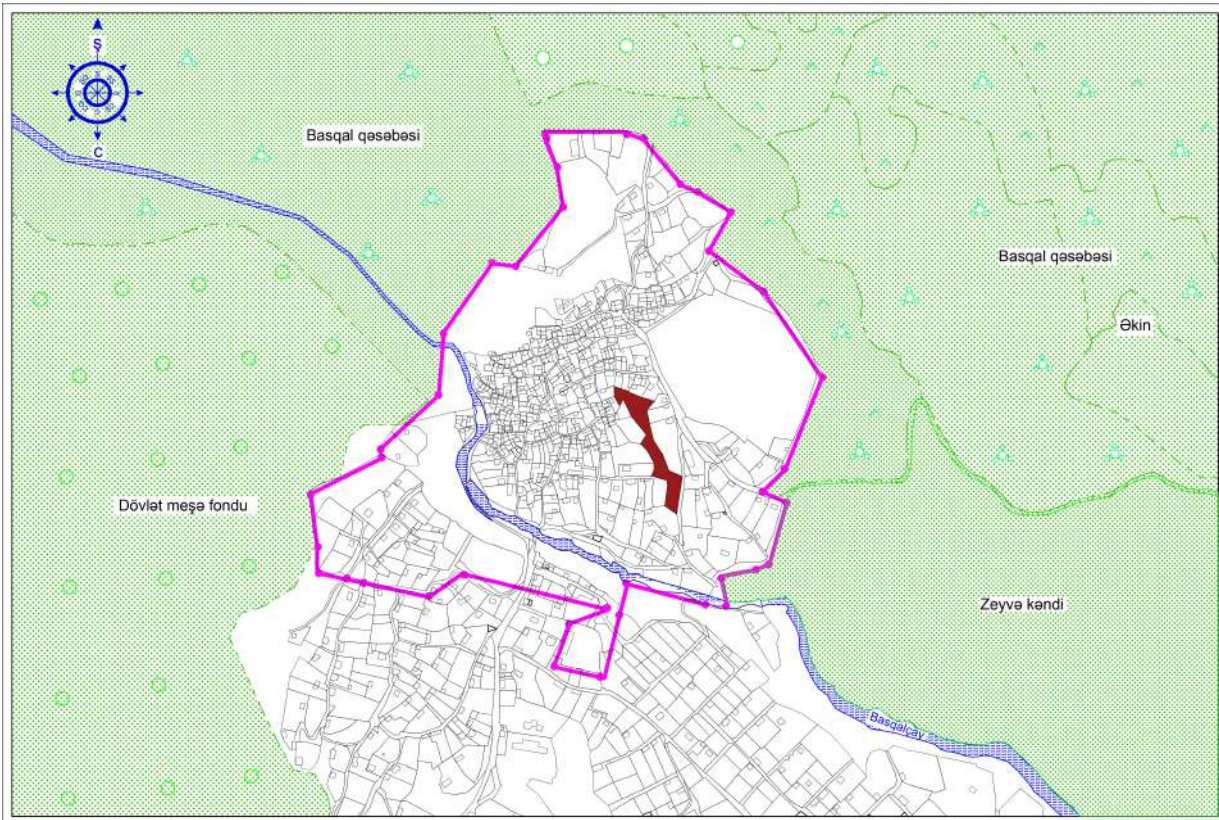
8 M. A Исмаилов, "Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма", Изд-во "Элм", 1982, р. 68

9 1887-ci ildə Basqal ərazisində Şamaxı ətrafındakı kəndlər üçün məktəb müəllimləri hazırlayan kadrlar məktəbi fəaliyyətə başlamışdır.

1.2. Basqalın əlverişi coğrafi mövqeyi

1960-1970-ci illərdə Basqal ərazisində Fazil Osmanovun rəhbərliyi ilə aparılmış arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, qəsəbədə və ətrafında hələ tunc dövründən etibarən məskunlaşma olmuşdur. Qonşu Kürdüvan kəndində və digər yerlərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar müxtəlif mədəni qatlarda zəngin eksponatlar olduğunu göstərir¹⁰.

Basqal ərazisindəki təbii şirin su ehtiyatları, təsərrüfatda və məişətdə istifadə edilən zəngin meşə resursları, qəsəbənin Şamaxı, Qəbələ, Lahıc kimi önəmli ticarət mərkəzlərinə coğrafi yaxınlığı insanların burada məskunlaşmasını sürətləndirən önəmli amillərdən olmuşdur. Arxeoloji eksponatlar sayəsində Basqal və ətrafı haqqında önəmli elmi hipotezlər irəli sürmək mümkün olmuşdur. Basqala yaxın tarixi abidələrdən tapılmış bəzi eksponatlardakı ornamentlərdən, zoomorf və antropomorf terrakotaların formalarından müxtəlif suvenirlərin və interyerlərin hazırlanmasında istifadə etmək olar.

Şəkil 1.3 "Basqal" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun sərhədləri

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları Tofiq Babayev və Tahir Şahbazovun birlikdə qələmə aldıkları "Basqal.Tarixi-etnoqrafik tədqiqat" adlı monoqrafiyasında qəsəbənin tarixi, adət-ənənələri və məişət həyatı haqqında ətraflı məlumat verilib. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Jurnalistlər Birliyinin üzvü, Basqalda doğulub böyümüş publisist Miryavər Hüseynovun kitabları da qəsəbənin etnoqrafiya və sosiologiyası ilə bağlı ətraflı məlumatlarla zəngindir və bu mövzuda daha dərin bilgilərə sahib olmaq istəyənlər üçün qiymətli mənbə ola bilər¹¹. Regionla bağlı maddi və qeyri-maddi mədəni irsin müxtəlif elementlərini tədqiq edən etnoqrafik oçerk və monoqrafiyalarla tanışlıq da faydalı olar¹².

¹⁰ ОСМАНОВ, Фазиль Латиф оглы. "История и культура Кавказской Албании IV в. до н. э.-III в. н. э.:(на основании археологических материалов)". Баку,«Тэхсил», 2006

¹¹ Miryavər Hüseynov, "Basqal və basqallılar"

¹² Arif Mustafayev, "Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, 420 səh.

Basqalın məişət və geyim ənənələrini, folklorunu, mətbəx mədəniyyətini, dini ayinlərini tədqiq etmək ərazinin memarlıq tarixini öyrənmək üçün çox vacibdir: məsələn, qəsəbə sakinləri evlərinin həyatında təkcə çörək bişirmək üçün yox, meyvə qurutmaq üçün də təndir quraşdırırdılar. Eyni zamanda, boyaçılıq, toxuculuq, dəri emalı və digər işlər üçün köməkçi tikililərin olması zəruri idi. Kəlağayı istehsalı isə basqallıların həyatında xüsusi yer tuturdu. Bu məhsulun basqallılar tərəfindən kütləviləşdirilməsinin və digər bölgələrdə, o cümlədən xaricdə əmtəələşdirilməsinin tarixi əhəmiyyəti xüsusən diqqətdə saxlanılmalıdır. Çünki həm Azərbaycanda, həm də qonşu ölkələrdə populyar olan kəlağayının istehsalı və ticarəti məhz Basqal kimi kiçik bir ərazidə mərkəzləşmişdi.

1.3. Kəlağayı sənəti

Kəlağayı istehsalı bir neçə mərhələdən ibarət çox mürəkkəb proses olduğundan son məhsul müxtəlif peşə sahiblərinin birgə əməyi sayəsində ortaya çıxır. Barama qurdundan xam ipək alınması, ipək parçanın toxunması, təbii boyaların hazırlanması, cır armud ağacından qəliblər düzəldilməsi, kəlağayının qurudulması və nəhayət, satılması – bu zəncirdə müxtəlif peşə və sənət bilikləri müştərək çalışırdılar.

2

BASQALIN ŞƏHƏRSALMA STRUKTURU

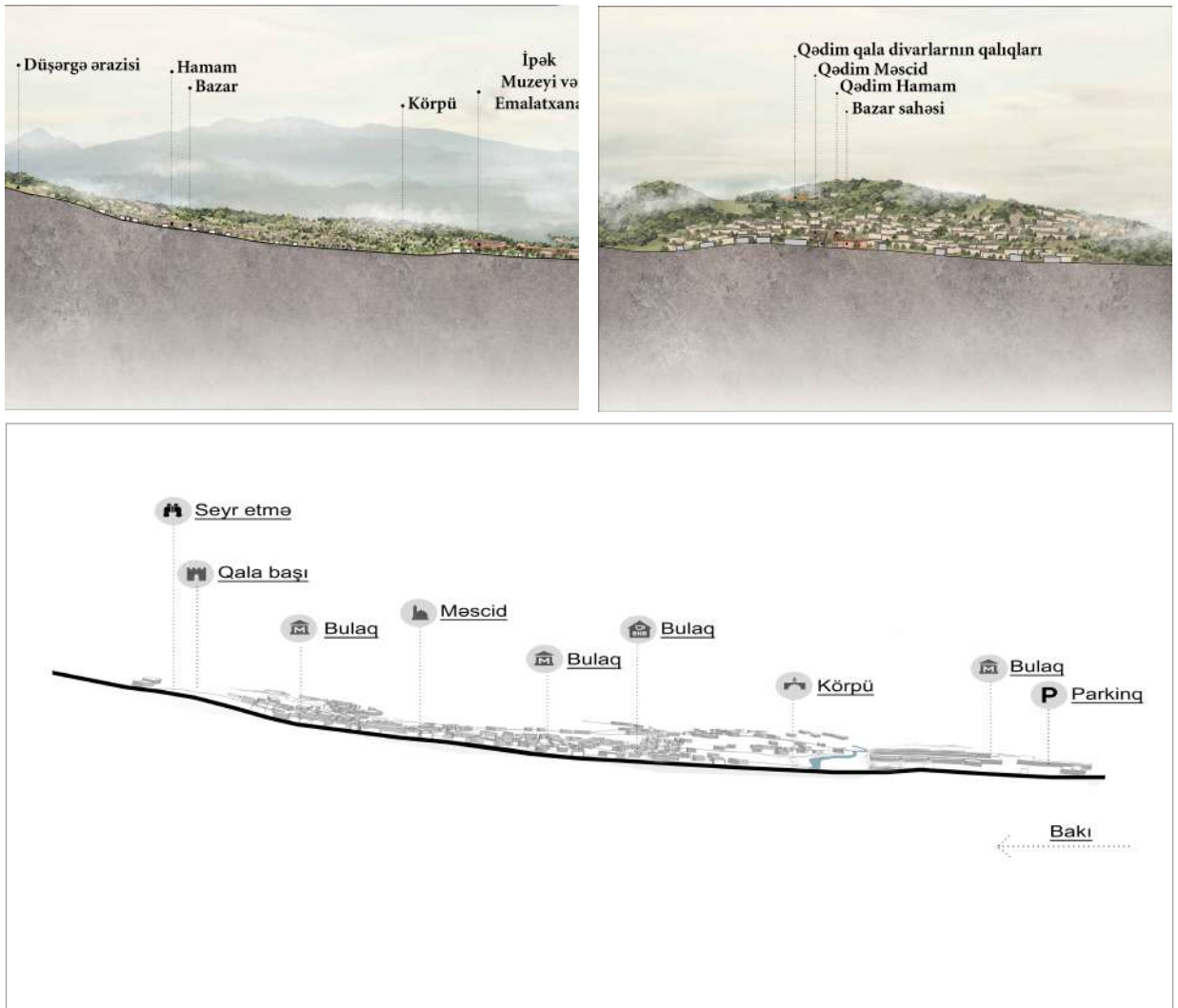
2.1. Basqalda orta əsr şəhərsalma ənənələrinin izləri

Azərbaycanın orta əsr şəhərsalma üslubunda salınmış Basqalda İsmayılı rayonundakı digər yaşayış məskəni olan Lahıc qəsəbəsində olduğu kimi bir neçə qədim memarlıq abidəsi, ən azı bir neçə yüz il əvvələ aid mürəkkəb küçə və məhəllə strukturu, qədim su təchizat və kanalizasiya sistemi var. İki məscid, hamam, bulaqlar üzərindəki tikililər və mərkəzi ticarət meydanı kimi digər tikililər orta əsrlər memarlıq şəhərsalma sənətinin izlərini daşıyır.

Basqal qədim tarixi olan şəhər tipli yaşayış məskəni sayılır.

- Qəsəbədəki evlər həm yaşayış, həm də emalatxana kimi fəaliyyət göstərir.
- Məhəllə adları orada yaşayanların məşğul olduqları sənətkarlıq növlərinə uyğun şəkildədir.
- Qəsəbədə aqrar fəaliyyətdən daha çox istehsalata əsaslanan iqtisadi münasibətlər sistemi dominantdır.
- Lahıca gedən yol Basqaldan keçdiyi üçün sənətkarlıq məhsullarının mübadiləsinə imkan yaratmışdır.

Basqal dağ yamacında yerləşdiyi üçün buradakı qədim memarlıq üslubu maili coğrafi landşafta uyğun inkişaf etdirilib; evlər, küçələr, su axıtma texnikası və suvarma işləri bu landşaftdan təsirlənib.

Şəkil 2.1 Basqalın tarixi hissəsinin landşaftı

Qəsəbənin amfiteatr görüntüsü tikinti işlərində aşağıdakı parametrlərə diqqət etmək zərurəti yaradır:

- tikiləcək evlərin hündürlüyünə məhdudiyət qoyulmalıdır ("Basqal" qoruğunun ərazisində yerləşən evlərin hazırkı hündürlüyünü nəzərə almaqla);
- evlərin hündürlüyünü artıracaq elementlərin (çardaqların, dam örtüklərinin) əlavə olunmasına ciddi nəzarət edilməlidir;
- evlərin hasarlarının hündürlüyünə diqqət edilməlidir; hazırda dam örtüklərinin çoxunun dəyişdirilməsi Tarixi Şəhər Landşaftına (Historical Urban Landscape - HUL) mənfi təsir göstərməkdədir;
- damların, pəncərələrin, darvazaların rənglərinin fərqli formalarda inkişafı ənənəvi Basqalın görüntüsünü pozur.

Ümumi ərazisi təxminən 224 hektar olan Basqal qəsəbəsində hazırda iki səhərsalma tipinin - qədim və müasir tikinti üslublarının formalaşdığı müşahidə olunur. Birincisi qədim və kiçik, ikincisi isə müasir və böyük kuylar-məhəllələr sistemindən ibarətdir.

- **Qədim Basqalda şəhərsalma** (Basqallılar "bu tay Basqal" deyirlər)
- **Yeni Basqalda şəhərsalma**

Basqal çayından yuxarıda yerləşən Basqalın qədim hissəsi "Basqal" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun böyük bir hissəsini təşkil edir.

Qədim Basqalda kuy və məhəllə sistemi mərkəzdə yerləşən meydan ətrafında, yeni Basqalda isə düzxətli və qismən paralel olmaqla formalaşır. Bu baxımdan qəsəbədəki məhəllələri iki qrupa bölmək olar:

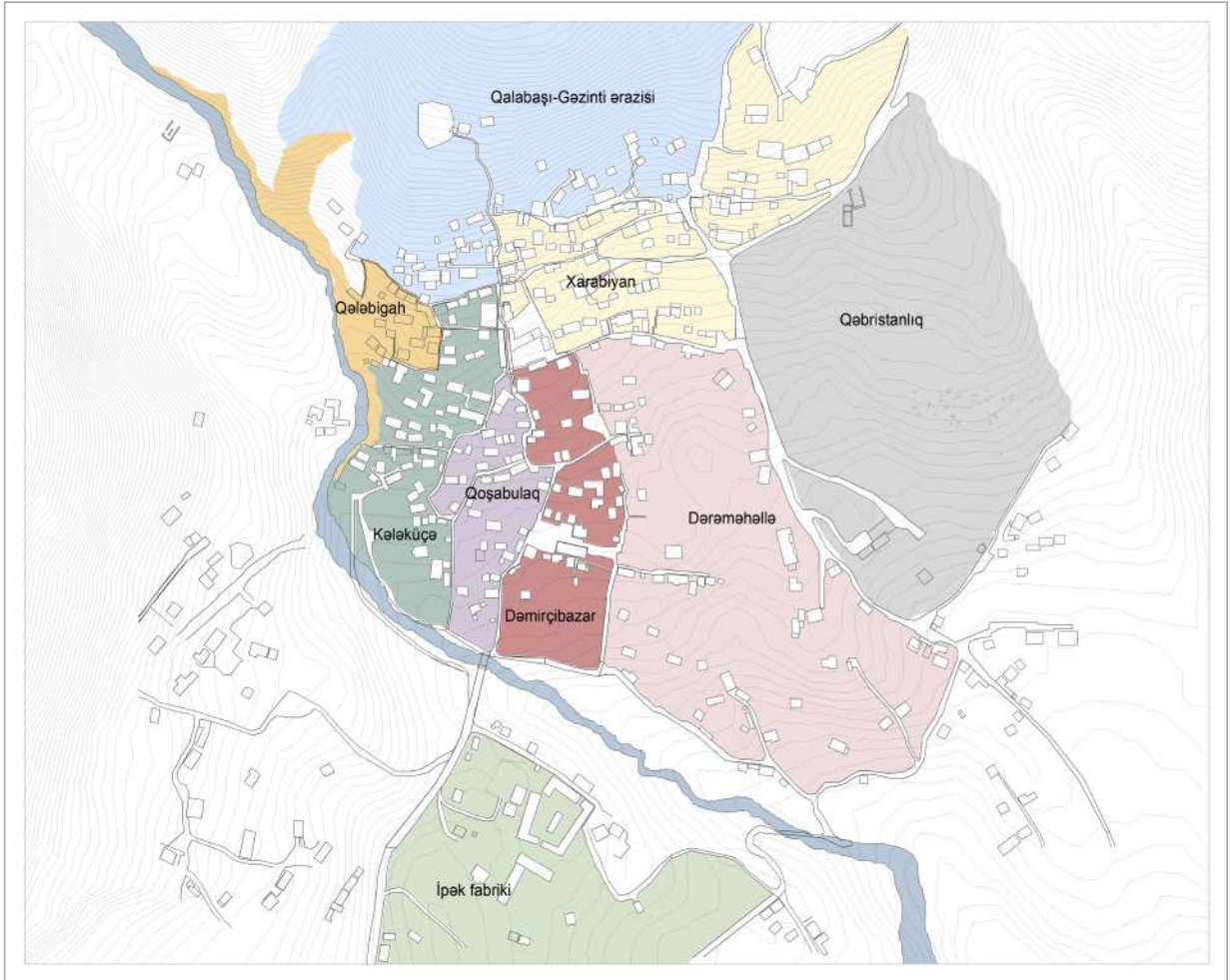
- 1) qədim məhəllələr (mərkəz ətrafında formalaşan məhəllələr)
- 2) yeni məhəllələr (kuylar boyu şaxələnən məhəllələr)

Yerli əhalinin "o tay Basqal" adlandırdığı ərazi əsasən son 30-40 ildə salınıb. Ötən əsrin 70-80-ci illərində orada ipək emalı müəssisələri mövcud olmuşdur. "O tay"da yaşayış evlərinin tikintisi, yəni kəndin bu hissəsindəki şəhərsalma kəlağayı emlatxanalarının təsiri ilə başlamışdır. Həmin manufakturalar çoxdan fəaliyyət göstərmədiyi üçün şəhərsalma manufaktur-industrial xüsusiyyətini dəyişərək rekreativ istiqamətə yönəlmiş, relyefli zona kimi xarakterizə edilən ərazidəki yurdsalma və şəhərsalma üslubunu deformasiya etmiş, nəticədə Basqal üçün ənənəvi olmayan yaşayış evləri meydana gəlmişdir.

2.2. Məhəllə-küçə sistemi

2.2.1. Məhəllə anlayışı və onun tarixi əhəmiyyəti

Şəkil 2.2 "Bu tay Basqal"ın məhəllələri

Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə təbii landşaft faktoru yaşayış məskənlərinin sahəcə böyüməsinə imkan vermirdi, təbii sərhədlər (çay dərəsi, dağlıq yamac) ərazinin eninə böyüməsinə maneçilik törədirdi. Ona görə də kiçik ailəvi icmalar məhəllə sərhədləri daxilindən kənara çıxmamağa, ev tikərkən bu sərhədləri nəzərə almağa məcbur olurdular. Beləliklə, yaşayış məskənində meydana gələn tədrici sıxlıq şəhərsalmanın yığcam forma almasına gətirib çıxarırdı.

Basqalın şəhərsalma quruluşundakı əsas elementlər bunlardır:

- əsas və ən böyük ictimai mərkəz olan "Bazar meydanı"
- "Bazar meydanı"na birləşən və həmçinin küçələr və küçələrarası keçidlər vasitəsilə bir-biri ilə əlaqələndən məhəllələr;
- məhəllə dalanları, döngə-doqqazlar.

Şəkil 2.3 Basqalın mərkəzi meydanında yerləşən qoca çinar

Şəkil 2.4 50-ci illərdə Basqalın mərkəzi "Bazar meydanı" nda çəkilməmiş bir şəkil

Modern quruluşlu "o tay Basqaldan" fərqli olaraq, qədim Basqalın həm sahəsi, həm də şəhərsalma ölçüləri daha kiçikdir. Küçələr ensiz olduğundan əksər yerlərdə müasir nəqliyyat növləri üçün erqonomik fəaliyyət imkanı mövcud deyil.

Qədim Basqalda Qəlibgah, Kələküşə, Dərəməhəllə, Dəmirçibazar, Qoşabulaq, Xarabiyən, Qalabaşı adlı məhəllələr vardır. Qəsəbə ilk zamanlarda dörd, bir qədər sonra beş, daha sonra isə yeddi iri məhəlləyə bölünmüşdür.

Küçələrin əksəriyyəti "Bazar meydanı"nda kəşisir. Həmçinin bütün məhəllələr də meydana istiqamətlənir. Qalabaşı, Kələküşə (və ya Kəllə küçə), Qəlibgah, Xarabiyən (Xarabiyən), Dərəməhlə (Dərəməhəllə), Dəmirçibazar, Qoşabulaq məhəllələrinin yolları məhz bu meydana çıxır.

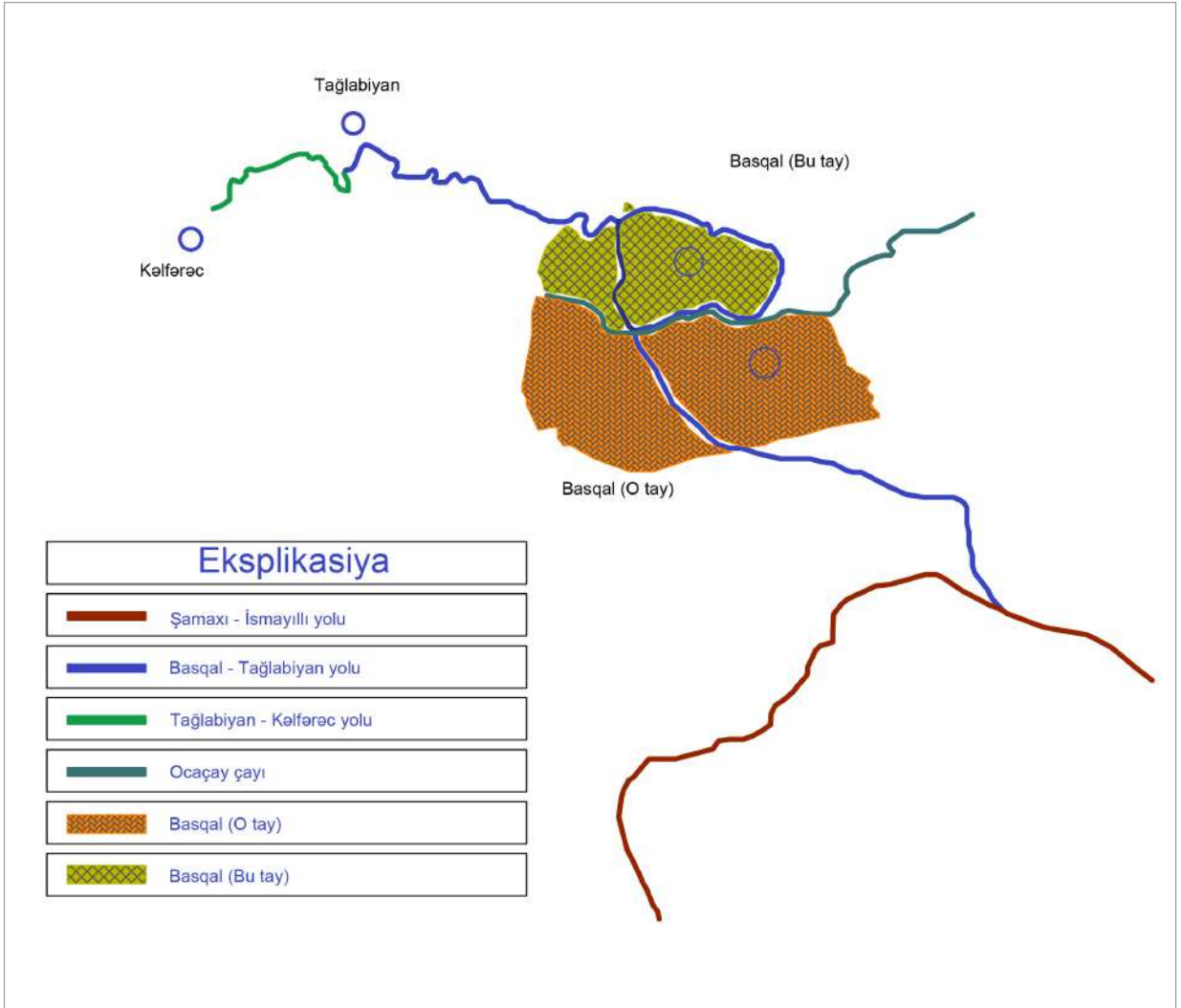

Şəkil 2.5 Basqalın mərkəzi meydanına quş baxışı

Basqal şəhərsalmasının ən önəmli cəhətlərindən biri mərkəzi "Bazar Meydanı"ndan başqa ayrı-ayrı məhəllələrdə də meydan və ya mərkəzlərinin mövcud olmasıdır. Məsələn, bulaqüstü gimgələr məhəllə sakinlərinin toplanma yerlərindədir. Basqalın 2 əsas məscidinin ortasındakı **meydan** dini mərasimlərin keçirilməsinə xidmət etməklə yanaşı, burada yaşamış insanların bir araya gələ bilməsinə imkan verən mühüm şəhərsalma elementi sayılır. Keçmişdə ətraf kəndlərin sakinləri öz məhsullarını basqallılarla məhz bu meydanda mübadilə ediblər.

Basqalın küçə-məhəllə sisteminin önəmli xüsusiyyətlərindən biri bulaqların ətrafında, küçə döngələrində, yol kənarlarında, bəzən də darvazaların önündə və **gimgə yerlərində** oturmaqların qoyulmasıdır. *Bu yerlər kənd sakinləri üçün toplaşma məkanları funksiyasını daşıyıb. Oturmaqların yenidən təmir və ya bərpa edilməsi, müvafiq yerlərə yeni oturmaqların qoyulması tövsiyə edilir.*

2.2.2. Ərazinin yol strukturu

Şəkil 2.6 Basqalı ikiye bölən Tağlabiyan yolu

Keçmişdə əsasən daş və ya torpaq örtüklü Basqal yolları təkərli nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinə imkan verirdi. El arasında onlara “araba yolu” deyilirdi. Qəsəbə Şamaxıdan, Ağsudan və İsmayılıdan çəkilmiş araba yolları qovşağına yaxın idi. Şəhərlərarası yolların, Şamaxıdan keçərək qərb istiqamətinə uzanan əsas magistral xəttin, yəni Muğanlı-İsmayilli yolunun sağ hissəsində yerləşən Basqal ətraf kəndlərlə müqayisədə mərkəzi mövqeyə malik idi. Ərazinin yol xəritəsindən də göründüyü kimi, Muğanlı-İsmayilli yoluna (40 km) birləşən Basqal-Tağlabiyan-Kəlfərəc kənd yolu ona çıxan Qıçatan, Mücü, Kəleyizəyvə, Kürdüvan, Sərsurə, Sulut kənd yolları üçün dördyol funksiyasını yerinə yetirir. Basqal-Tağlabiyan kənd yolu Basqalçayın üzərindəki körpüdən, Basqalın Dəmirçibazar və Qoşabulaq məhəllələrindən keçməklə qəsəbə meydanına daxil olur, Xarabiyən və Düzənqırağı məhəllələrindən sonra burularaq Kəlfərəc kəndinin ərazisində sona çatır. Basqal-Tağlabiyan yolunun Basqalçaya qədər olan hissəsi qəsəbənin və ətraf kəndlərin əsas yol infrastrukturunu hesab olunur.

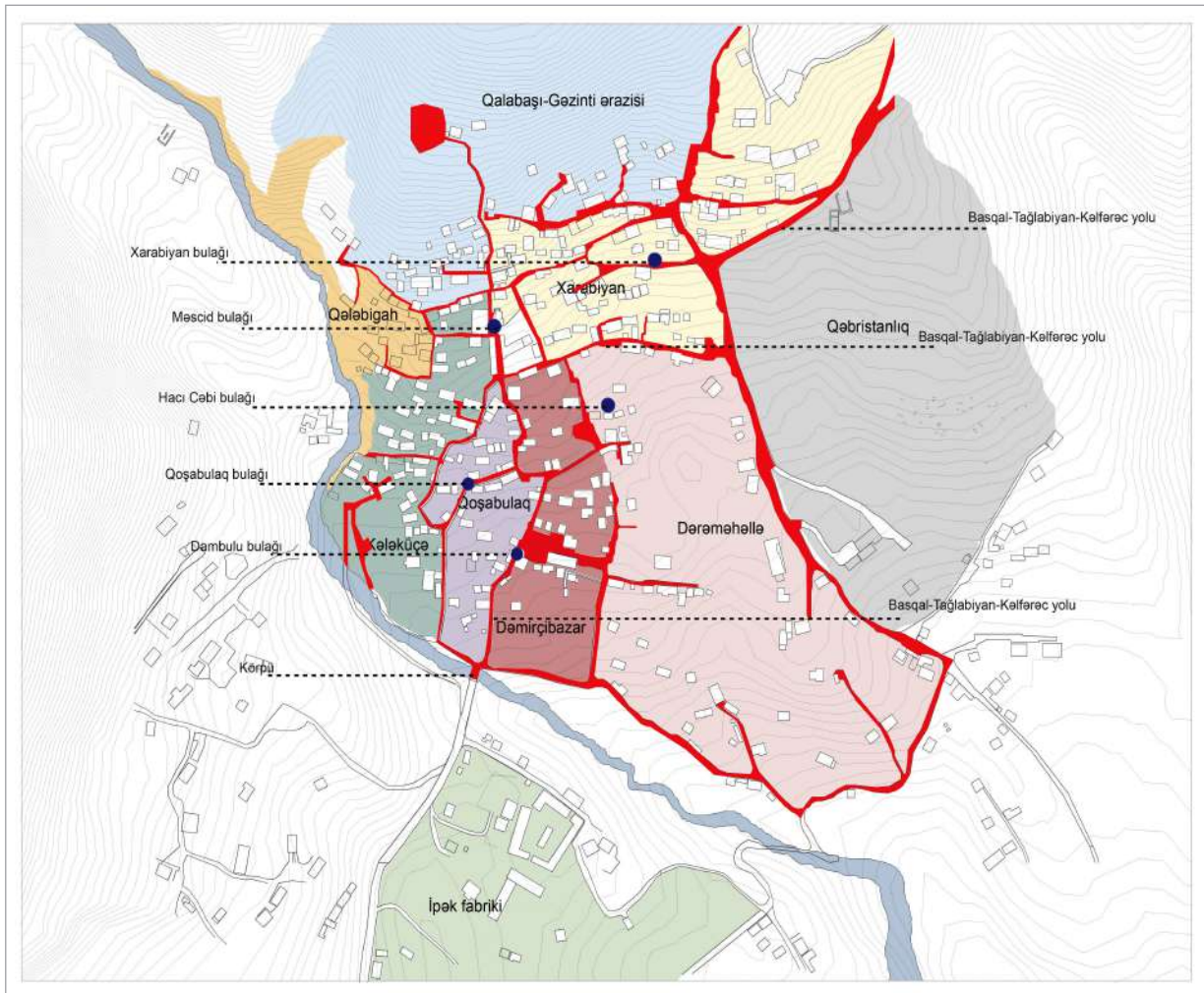
Şəkil 2.7 Basqaldakı qar örtüyü burada qış turizminin inkişaf perspektivini artırır

Basqal-Tağlabiyan-Kəlfərəc yolunun Muğanlı-İsmayilli yoluna birləşən hissəsi körpünün üstü də daxil, asfalt-betonla, körpüdən sonrakı hissəsi çaydaşıyla üzlənmişdir. Yolun ümumi uzunluğu 6-km, körpüyə qədər olan hissəsinin eni 5 m-dir (Basqal çayı üzərindəki körpünün eni 8 m, uzunluğu 24 m-dir).

Bu yolun Dəmirçibazar məhəlləsi ərazisindən keçən hissəsinin uzunluğu 323 m, eni isə 4.60 m-dir. Basqal-Tağlabiyan-Kəlfərəc yolunun Qədim Basqal şəhərsalma sisteminə düşən qismi çaydaşı ilə üzlənmişdir. Ərazinin xüsusiyyətinə görə yolun bu hissəsi mailidir. *Tağlabiyan yolunun*

qədim Basqalın mərkəzi meydanından keçən hissəsinin gələcəkdə nəqliyyat vasitələrinin tranzit hərəkətinə qapadılması *Basqaldakı qədim yol infrastrukturunun qorunmasına kömək edəcəkdir.* Bu xətti Ocaçaydan sağa dönərək qəbiristanlığın yanından keçən yolla əvəz etmək olar. Həmin hissədən etibarən o yol bir neçə ətraf kəndə gedən əsas yoldur.

2.2.3. Məhəllələrin yol strukturu

Şəkil 2.8 Basqal məhəllələrinin yol strukturu xəritəsi

Dəmirçibazar məhəlləsinin yol strukturu

Basqal dəmirçilərinin hazırladıqları at nalları və məişət əşyalarını (maşa, dəmir soba və kənd təsərrüfatı alətləri) digər kəndlərin sakinləri də alırdı. Ehtimal etmək olar ki, Basqalın körpüdən sonrakı ilk məhəlləsi məhz buna görə Dəmirçibazar adlanır. Dəmirçibazar məhəlləsinin girişi "Basqal" qoruğunun bir növ qapısı rolunu oynayır. Ona görə də körpü də daxil, bu ərazidə bərpa-konservasiya işləri görülməsinə və abadlaşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Şəkil 2.9 Basqalın qədim hissəsinin girişindəki körpü və yola yarıcında təmir-bərpa işlərinə ehtiyac var. Solda – hazırkı vəziyyət, sağda – təklif olunan layihə

Basqal-Tağlabiyan-Kəlfərəc yolu Dəmirçibazar məhəlləsinə iki hissəyə ayırmışdır. Yolun körpüdən sonrakı 112-ci metrində Dambulu bulağı yerləşir. Bu hissədə təqribən 86.6 m²-lik sahədə məhəllənin mərkəzi – gimgəsi yerləşir. Bu yerin bərpa edilməsinə və müəyyən küçə infrastrukturunun (oturacaq, kölgəlik və s.) yaradılmasına ehtiyac vardır. Məhəllədə təmir-bərpa işləri zamanı bu fakt nəzərə alınmalı və qədim dəmirçilik sənətinə aid elementlər (qapı və darvazalar üzərindəki dəmir elementlər, evlərin damı və hasarüstü tənəkə dəmirilər və s.) öz əksini tapmalıdır.

Bütün qədim Basqal ərazisində olduğu kimi, bu məhəllədə də su-kanalizasiya sistemi mövcuddur, yolun mərkəzində - təxminən 2 m dərinlikdə eni 1 m olan kürəbənd qurğusu var. Amma məhəllə sakinləri məişətdə və suarmada bulaq suyundan da istifadə etdikləri üçün müəyyən hissələrdə dayaz arx sistemi də mövcuddur. Belə arxlardan biri Dambulu bulağının yaxınlığındakı küçədədir. Basqalın qədim kürəbənd sistemini səffaf şüşələr vasitəsilə məhz burda nümayiş etdirmək məqsədəuyğun olardı.

Qoşabulaq məhəlləsinin yol strukturu

Basqal-Tağlabiyan-Kəlfərəc yolundan sola dönəndən təxminən 67 m sonra Qoşabulaq məhəlləsinin mərkəzi yol strukturu başlayır. Bu yolun üzərində, təxminən 237 m-lik məsafədə Qoşabulaq bulağı ətrafındakı 65.5 m²-lik sahədə məhəllə gimgəsi – toplaşma yeri yerləşir. Qoşabulaq məhəlləsində də kürəbənd sistemi mövcuddur. Ancaq Dəmirçibazar məhəlləsindən fərqli olaraq burada kanalizasiya sistemi küçənin mərkəzindən yox, müəyyən qədər küçənin qırağı hissələrindən keçdiyi güman edilir. Bu məhəllədə yeraltı arx sistemi formalaşdırılmışdır. Qoşabulaq yolu da çaydaşı ilə döşənmişdir.

Qoşabulaq və Dəmirçibazar məhəllələri arasında bulağın yanından başlayan dar keçidli

piyada yolu var, yolun hər iki tərəfində anbarlar, qarajlar və evlər yerləşir. *Bu hissədə yol infrastrukturunun yenidən işlənməsinə, fasad və damların ənənəvi koloritlərlə yenidən bərpasına, mühəndis-kommunikasiya sisteminin təzələnməsinə ehtiyac vardır.*

Qoşabulaqdan həm də Kələküçə məhəlləsinə dar piyada yolu mövcuddur. Ümumiyyətlə, məhəllələr arasındakı *bu keçidlər Basqalın orta əsr şəhərsalma ənənəsinin ən vacib elementlərindəndir. Qəsəbənin infrastrukturunun yenidən qurulması və təmir-bərpa işləri zamanı onlara xüsusi diqqət yetirilməlidir.*

Kələküçə məhəlləsinin yol strukturu

Şəkil 2.10 Kələküçə məhəlləsindən görünüş

Yaxın keçmişə qədər Qoşabulaq yolundan sola doğru daşlı-çınqıllı, kələ-kötür və istifadəyə çox da yararlı olmayan yol başlayırdı, hazırda şəxsi həyətə daxil edilmiş və bağlanmışdır. Kələküçəyə nəqliyyat vasitəsilə getmək üçün Qoşabulaq yolundan sola hərəkət edib çayın kənarına qədər uzanan yola girmək, ya da mərkəzi meydandakı hamam və məscidin yanından daxil olmaq olar. Mərkəzi meydandan Kələküçə məhəlləsinin ancaq bir hissəsinə qədər nəqliyyat vasitəsilə hərəkət mümkündür. Çay kənarına, Mi-

cgohun bulağına enmək üçün dar piyada cığırlı ilə hərəkət etmək lazımdır. *Bu dar yolun təmiri və bərpası Basqalın orta əsr görüntüsü üçün çox vacibdir.* Basqalçayın kənarı ilə davam edən yolun uzunluğu 335 metrdir. Bu yol Kələküçə məhəlləsinin sərhədlərini müəyyənləşdirir, məhəllənin bir ucundan onun mərkəzinə doğru əyri xətlə davam edərək onu iki hissəyə ayırır. Məhəlləyə üç istiqamətdən yol var: birincisi Ocaçayın kənarındakı dar piyada yolu, ikincisi Qoşabulaq məhəlləsinin mərkəzindən çəkilən yol (təxmini uzunluğu 80 m), 3-cü yol isə "Bazar meydanı" tərəfdən keçən (təxmini uzunluğu 91 m) çaydaşı döşənmiş yoldur. Məhəllənin gimgə yeri Yuxarı Məscidin küncündəki, Şeyx Məhəmməd məscidinin yanındakı bulağın ətrafı hesab olunur, sahəsi təxminən 44 m²-dir. *Kələküçə məhəlləsinin girişi olan bu yer hamam və məscidin yaxınlığında yerləşdiyi üçün ərazinin yenidən qurulması məqsədəuyğun hesab edilə bilər.*

Qəlibgah məhəlləsinin yol strukturu

Basqal kələğayılarının istehsalı üçün istifadə edilən əsas vasitələrdən biri basma-qəlibdir. Bu qəliblər vasitəsilə kələğayılardan üzərinə müxtəlif ornamentlər həkk edilir. Keçmişdə bu qəliblər armud ağacından və məhz Basqalda hazırlanırdı. Qəlibgah (qəlib - möhür, gah - ev, məkan deməkdir) məhəlləsi də adını buradan götürüb. Məhəllədə Basqal kələğayılarının hazırlamaq üçün istifadə edilən qəliblər istehsal edilirdi. Qədim ipəkçilik karxanalarının (emalatxanalar) da yerləşdiyi evlərin qalıqları burada hələ də qalmaqdadır. *Qəlibgahın dar piyada yollarının, hasar və darvazalarının bərpası və ev-emalatxanalardan birinin bərpası məhəllənin qədim görünüşünün özünə qaytarılmasına xeyli töhfə vermiş olar.*

Qəlibgah məhəlləsinin kiçik çay daşlarından döşənmiş daxili yol strukturu (təxmini uzunluğu 72 m) nisbətən düz xətlidir və Qalabaşı məhəlləsinin yoluna paraleldir.

Qalabaşı məhəlləsinin yol strukturu

Məhəllənin yol strukturu Kələküşə, Qəlibgah və Xarabiyən məhəllələrindəki struktur əsasında formalaşmışdır. Qalabaş yollarının (təxmini uzunluğu 264 m) bir hissəsi Qəlibgahla birləşdiyindən bu məhəllənin çaydaşından salınmış yol strukturunun, bir hissəsi isə Kələküşə və Xarabiyən məhəllələrindəki strukturun davamı kimi inkişaf etmişdir. Məhəllənin gimgə yeri dağlıq-meşəlik ərazidə yerləşən, hal-hazırda qurumuş Novruz bulağı hesab olunur. Qəlibgah məhəlləsində olduğu kimi, Qalabaşı ərazisində də yaşayış aktivliyi minimuma endiyindən şəhərsalma strukturunda destabilillik müşahidə olunur.

Qəlibgahın ara yolları və Qalabaşının dar cığırları tarixi ərazini qədim Basqalın ən hündür yerlərindən müşahidə etməyə imkan verir. Yaz və yay aylarında bu yerlərə piyada qalxmaq mümkün olsa da, payız və qış aylarında **əlverişsiz** yollarla və palçıq ucbatından **sürüşkən hala gəlmiş** cığırlarla hərəkət çox təhlükəli olur.

Xarabiyən məhəlləsinin yol strukturu

Məhəllənin əsas yol strukturu (təxmini uzunluğu 746 m) Basqal-Tağlabiyən-Kəlfərəc yolunun qədim Basqaldan keçən hissəsi üzərində qurulmuşdur. Bu yol məhəlləni iki hissəyə (təqribi uzunluğu 68 m) ayırır. Məhəllə daxilində 4-5 hissədən ibarət, bəzi hallarda yalnız piyadalar üçün yararlı olan kiçik yol strukturu formalaşmışdır. Əsas araba yoluna çıxışı olan bu dar yollar keçmişdə sadəcə atların keçməsinə imkan verən ölçülərdə salınmışdır.

Şəkil 2.11 Xarabiyən məhəlləsinin hündür yerlərindən ətraf Kürdüvan, Xankəndi və Zeyvə kəndlərinin, həmçinin Fit dağının görüntüsü

Xarabiyən məhəlləsi qəbiristanlıq ərazisindən Basqalın yuxarı maili hissəsinə qədər uzanır. Məhəllənin ən hündür yerindən ətraf kəndləri müşahidə etmək mümkündür.

Məhəllənin gimgə (toplaşma) yeri ərazinin yeganə su mənbəyi olan Xarabiyən bulağı olmuşdur. Artıq neçə ildir ki, bulağın suyu quruyub və hazırda bulaq dekorativ hidrotexniki qurğu olaraq mövcudluğunu qoruyur. *Bulağın suyunun bərpa edilməsi və ətrafının qədim memarlıq üslubunda təmiri Basqalın tarixi görüntüsünün bərpası istiqamətində önəmli bir addım ola bilər.* Xarabiyən bulağı Azərbaycanda çəkilmiş bəzi filmlərdə və şəkillərdə yer almışdır.

Dərəməhəllə məhəlləsinin yol strukturu

Dərəməhəllə öz adını Basqal qəbiristanlığı ilə meydan arasında yerləşən və Ocaçaya qədər uzanan dərənin adından götürüb. Əsas yol strukturu (təqribi uzunluğu 746 m) Dəmirçibazar məhəlləsinin girişindən sağa, sonra da yuxarı ayrılan yoldan ibarətdir. Məhəllə ərazisinə Dəmirçibazardan iki, “Bazar meydanı” - Xarabiyan istiqamətindən və Düzənqırağı məhəlləsindən bir yol çəkilmişdir.

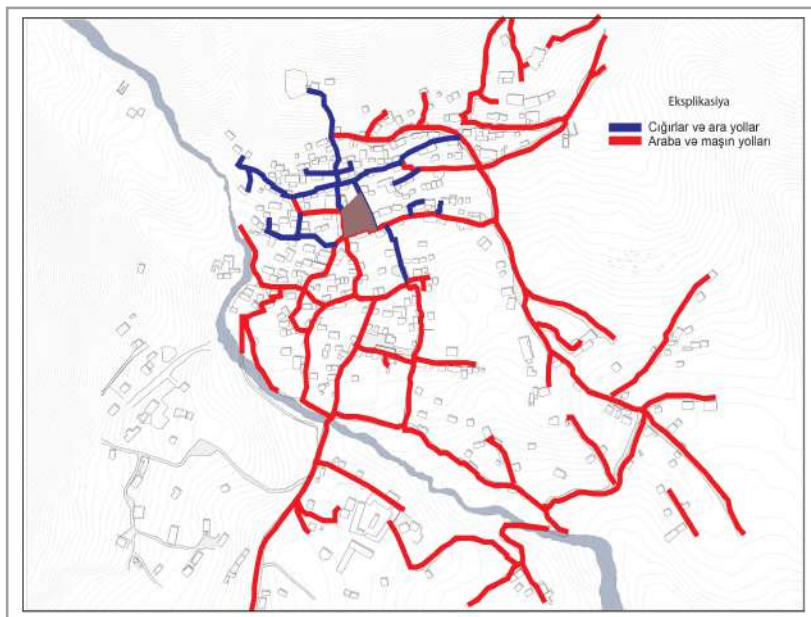

Şəkil 2.12 “Gilas ağacı” filmində Xarabiyan bulağının və bulaq başındakı gündəlik həyatın təsviri. Filmə Basqalın pilləkənvari yol quruluşu da görünür.

Məhəllə ərazisində kanalizasiya və yerüstü arx sistemi var. Dərəməhlənin ictimai mərkəzi, yəni gimgə yeri Hacı Cəbi bulağı hesab edilir, ancaq müasir dövrdə həyatı sahələrin genişlənməsi gimgə sahəsini xeyli daraltmışdır. Bu bulaq “Bazar meydanı”ndan qəbiristanlığa gedən əsas yolun sağında yerləşir və nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün yararlı olmayan piyada yolu üzərində yerləşir.

Bu yol iki əsas iri məhəllə arasında keçid rolunu oynayır və onun təmir-bərpası zamanı Hacı Cəbi bulağının suyunun düzgün şəkildə evakuasiya edilməsinə xüsusi diqqət edilməlidir.

2.2.4. Daş döşəməli yolların tipologiyası

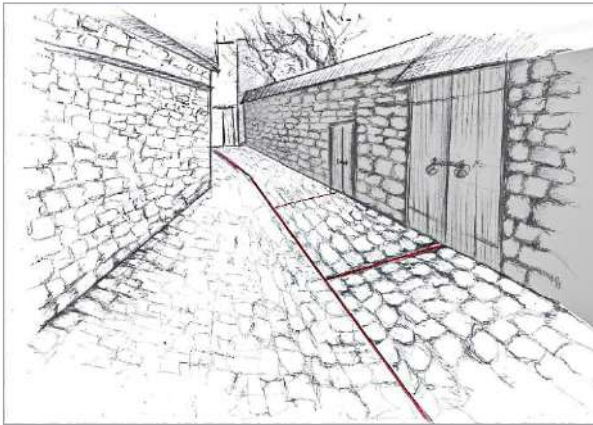
Şəkil 2.13 “Basqal” qoruğu ərazisində yerləşən araba-maşın yollarının və kiçik çığır yolların xəritəsi

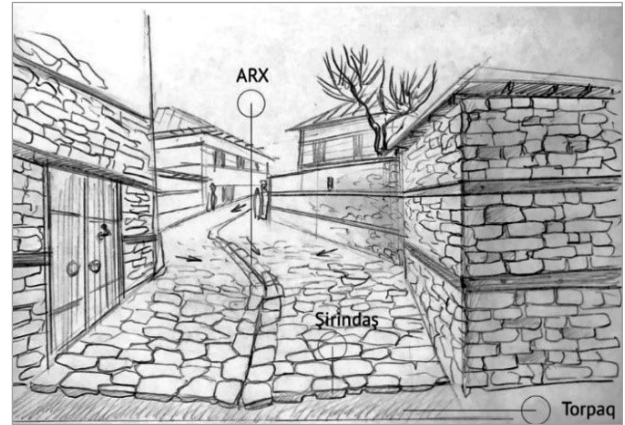
Basqalın qədim hissəsi maili dağ yamacında yerləşdiyi üçün yağıntı və məişət sularının idarə olunması məsələsi yolların istiqamətlərinin və salınma üsullarının müəyyən edilməsində ən vacib element olmuşdur. Bundan çıxış edərək aşağıdakı xarakteristikaları vermək olar:

- Həyətəni sahələri suvarmaq üçün arx sistemindən istifadə edilmiş, tullantı sular yolların altı (kürəbənd kanalizasiya xətləri) və üstü ilə axıdılaraq çaya yönəldilmişdir.
- Bulaq sularından səmərəli istifadə olunmuş və yol qovşaqlarında yerləşmələrinə baxmayaraq onların daşmalarının qarşısı alınmışdır.
- Yollar və cığırılar at və arabaların hərəkətinə imkan verəcək şəkildə salınmışdır.
- İstifadə edilmiş məişət suları mərkəzi yolun ortasındakı əsas arxa axıdılmışdır.
- Darvazalarının altından keçib əsas arxa birləşən köməkçi arxlar mövcud olmuşdur. İndi məişət və çirkab sularının bu üsulla axıdılması tövsiyə edilmir. Yağış sularının axıdılması baxımından arxların urban önəmi vardır.
- Yol döngələri və kiçik cığırılar yağıntı sularının gölməçə yaratmasına imkan verməyəcək şəkildə salınıb.

Dəmirçibazar və Qoşabulaq məhəllələrindən qədim Basqala, o cümlədən, Dərəməhəl-lədən Ocaçaya gedən dik kənarlı yolların nisbətən çökək olan ortalarında arx sistemi mövcuddur. Bu sistemin nəqliyyat vasitələrinin də hərəkət edə bildiyi daha enli yollara tətbiqi məqsədəuyğun ola bilər.

Şəkil 2.14 Darvazanın altından salınmış nov yolun ortasındakı arxa qovuşur. Qorunub saxlanması estetik olaraq tövsiyə edilsə də, tullantı suların axıdılmasına xidmət etdiyi üçün funksionallığını qoruması gigenik baxımdan məqsədəuyğun deyil.

Şəkil 2.15 Arx sisteminin ortada yerləşdiyi yol

Ortası çökək yollar funksionallıqdan əlavə, tip olaraq da estetikdir. Şəkillərdən də göründüyü kimi, kompüter proqramı vasitəsilə simulyasiya etdikdə, bu tipli yol quruluşu divar və hasarlarla, darvaza və qapılarla çox harmonik bir görüntü yaradır.

Şəkil 2.16. Arxlı yollar yeni dizaynla

Yol çəkilişi zaman Basqalda qışın sərt keçməsi, buzlanmaya görə yollarda sürüşkənliyin artması, dik ərazilərdə piyadalar üçün gediş-gəlişin çətinləşməsi və s. kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

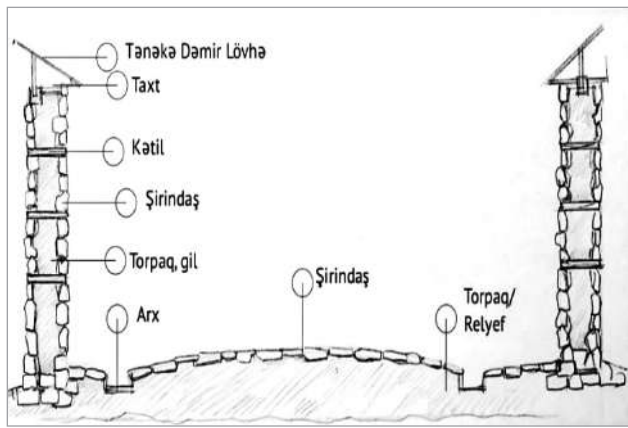
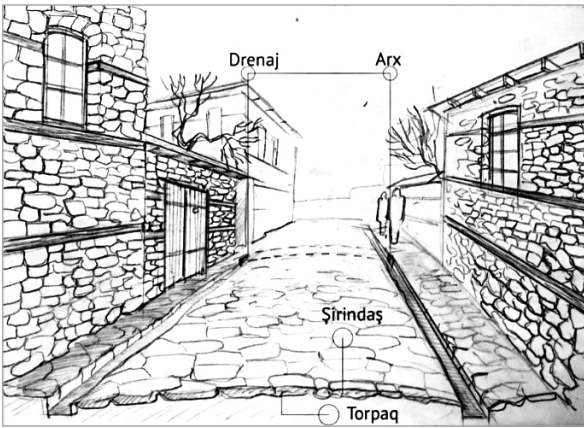
2.2.5. Yolkənarı arx sistemi

Şəkil 2.17 Yolkənarı arx sistemi

Basqal üçün təklif edilə biləcək digər tarixi yol quruluşu daha geniş ərazilərdə tətbiq edilə bilər, çox da enli olmayan hissələrdə belə sistem nisbətən əlverişsiz görünür. Bu tip yolun çay kənarından keçən hissəsində su birbaşa yox, xüsusi kanal vasitəsilə çaya istiqamətləndirilməlidir. Basqal körpüsündən sola dönmə istiqamətində yolkənarı arx sistemi məqsədəuyğun ola bilər.

2.2.6. İkitərəfli arx sistemi olan yol tipi

Şəkil 2.18 İkitərəfli arx sistemi olan yol

Hər iki tərəfindən arx çəkiləcək yolun üstünlüyü qapılardan, darvazalardan və evlərin navalçalarından gələn suların asanlıqla axdılmasının mümkün olmasıdır.

2.2.7. Nəqliyyat vasitələrinin hərəkət edə bilmədiyi, tamamilə piyadalar üçün nəzərdə tutulan yol

Şəkil 2.19 Nəqliyyat üçün ergonomik olmayan və tamamilə piyadalar üçün nəzərdə tutulan yol

Basqalın dar küçə və dalanlarında nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti mümkün olmadığından onları tamamilə piyada yolları hesab etmək olar. Əsas məhəllələr arasındakı dar keçidlərdə mühəndis-kommunikasiya xətlərinin yenilənməsi çətin olsa da, bu yollar Basqalın ənənəvi görüntüsünü qorumağın ən vacib olduğu yerlərdir. Bu tip yolların ən birinci problemi onların ensiz və dalsız olması, buna görə də suların yığılıb qalması, qar örtüyünün hərəkətə maneçilik törətməsi, çirkab suların düzgün axdılmasıdır.

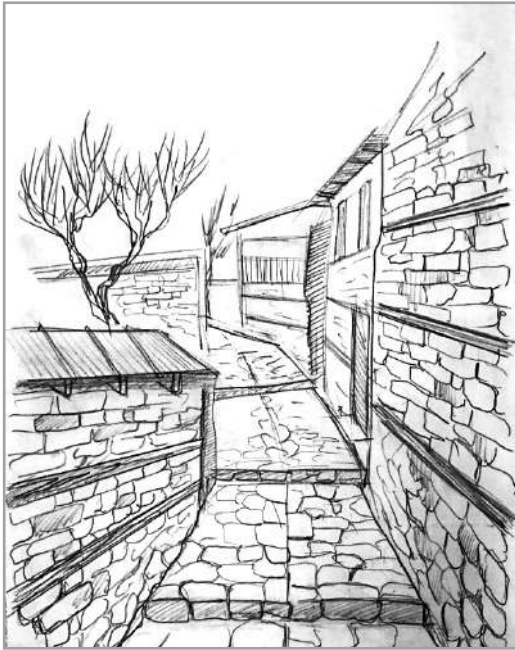
2.2.8. Pilləkənvari yol

Basqalın qədim küçələri ilə üzüyuxarı qalxdıqca diqqəti cəlb edən daha bir məqam orta əsrlər yol mədəniyyətində pilləkənvari (teraslı) yolsalma üsulunun olmasıdır.

Pilləkənvari yollar:

- həm piyadaların, həm də atların hərəkəti üçün nəzərdə tutulub;
- dik ərazilərdə torpaq sürüşməsinin qarşısını alır;
- suyun yığılıb yolu yumasına mane olur və beləliklə də yolun istismar müddəti uzanır.

Daş döşəməli yolların qədim Basqal ərazisindəki bəzi hissələri yerli əhali tərəfindən bərpa edilib və bu, çox təqdirəlayiq haldır. Ancaq bu iş arx sistemi tətbiq edilmədən və estetik görünüş nəzərə alınmadan həyata keçirilib. Küçələr və hasar dibləri zamanla sular tərəfindən yuyulacaqdır. Bu isə zamanla küçələrin və hasar diblərinin yuyulmasına gətirib çıxaracaq.

Şəkil 2.20 Qəlibəh məhəlləsinin yol strukturu

Bundan başqa, pilləkənli yollarda pillələrin hündürlüyü əlil arabalarının da çıxıb gələcəyi şəkildə, yəni 5-8 sm olmalıdır.

Mühəndis-texniki şərtlər nəzərə alınmadan salınmış yeni yollarda aşağıdakı nöqsanlara yol verilmişdir:

- orta xətt səhv qoyulmuşdur;
- yararsız və cilalanmamış çaydaşından istifadə olunmuşdur;
- bəzi yerlərdə yola çaydaşı əvəzinə qaya daşları döşənmişdir;
- çay daşlarının yollara vahid hündürlükdə döşənməsi təmin edilməmişdir.

Bu nöqsanlara rast gəlinən hissələrin yenidən işlənməsi tövsiyə edilir.

2.2.9. Tövsiyələr

Qədim Basqalın yol infrastrukturunun analizi göstərir ki, funksionallığından asılı olaraq məhəllə və yolların yenidən qurulmasında bəzi tövsiyələri nəzərdən keçirmək faydalı olardı. Bu tövsiyələr həm tarixi orta əsr şəhərsalmasının, həm də müasir dövrdəki yaşayış və nəqliyyat şərtlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq hazırlanmışdır.

- Yolları çaydaşı ilə döşəyən zaman hasar və evlərin tikintisində istifadə edilmiş daşlarla harmoniya yaranmasına diqqət yetirilməlidir. Çay daşları tarixən qonşu Basqalçay və yaxınlıqdakı Mücü çay ətrafından götürülmüşdür.

Keçmişdə yolların döşənməsi üçün seçilən çay daşlarından xam şəkildə deyil, cilalanaraq istifadə edilmişdir. Son dövrlərdə isə daşları cilalamadan yola döşəyirlər və bu həm nəqliyyat vasitələri, həm də insanlar üçün problemlər yaradır. *Belə yollara cilalanmış daşların döşənməsi məqsədəuyğundur.*

Basqalın qədim yol infrastrukturunun bir hissəsində müasir nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti qeyri-mümkündür və bu yollardan ancaq piyadalar istifadə edirlər. Təmir-bərpa işləri zamanı bu faktor nəzərə alınmalı və ən azı kiçik həcmli nəqliyyat vasitələrinin (elektromobil, velosiped) hərəkət potensialı öyrənilməlidir. Eyni zamanda, əlil arabalarının hərəkətinə də şərait yaradılmalıdır.

Basqalın yol infrastrukturunun bərpası zamanı müxtəlif yol örtüyü elementlərində istifadə edilməsi və su arxlarının, o cümlədən yağıntı suları üçün arxların çəkilməsi labüd görünür.

Şəkil 2.21 Basqalda yeni tövsiyələrə uyğun olaraq təmir ediləcək küçələrdən nümunələr

2.3. Hasarlar

Şəkil 2.22 Basqalın qədim hissəsinə körpüdən sonra gələn girişdəki hasarlar ziyarətçilərin birinci qarşılaşdıqları yerdir

Basqalın qədim görüntüsündə əsas elementlərdən biri qəsəbədəki ənənəvi hasarlardır. Çayı keçərək qəsəbənin qədim hissəsinə keçəndən sonra gözə çarpan ilk mənzərə qəsəbənin şəhərsalma mədəniyyətində bu hasarların necə böyük rol oynadığını ortaya qoyur.

Hasarlar, darvazalar, yağmurluq və daş döşəməli yollar Basqalın küçə şəbəkəsinin tərkib hissəsidir və bütün bu elementlər kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Basqalda insanlar həyətlərini barı və ya çəpərlə hasarlayırlar və bu, şəxsi mülkiyyətin mühafizəsi ilə yanaşı, dekorativ xarakter də daşıyır. Deməli, Basqalda hasarlara həm funksionallığına, həm də estetik xüsusiyyətlərinə görə qiymət vermək lazımdır.

Qəsəbədəki hasar tipləri hörgü materiallarına görə fərqlənir. Qismən qırmızı kərpicdən, ağac və çirpıdan, əhəngdaşından olan hasarların küçəyə baxan hissələri mütləq çaydaşından tikilib, yağış suyundan qorumaq məqsədilə üstlərinə qırmızı rəngli tənəkə qoyulub. Bu cəhətinə görə Basqal yağmurluqları Şəkinin qırmızı kirəmitdən olan yağmurluqlardan fərqlənir.

Şəkil 2.23 Hasardaki tənəkə yağmurluqlar

2.3.1. Ev divarları hasar rolunda

Şəkil 2.24 Dəmirçibazar küçəsindən Qoşabulağa və Dərəməhəlləyə gedən yolların qovşağında yerləşən bina

Basqalda ənənəvi üsulla tikilmiş evlərin fəsadları da hasar rolunda çıxış edib küçələrin sərhədlərini formalaşdırır. Bu hissədə, adətən, pəncərə olmur. Təmir-bərpa işləri zamanı hasarlarla birlikdə fəsadlar da nəzərə alınmalıdır. Bəzi küçəboyu ev fəsadları tamamilə ənənəvi küçə koloritlərinə uyğundur, ancaq hasarlardan fərqi olaraq onlar kətilli quruluşa malikdir və yağmurluq tənəkə-dəmir lövhəsi yoxdur. *Bu tip evlərin fəsadları küçələrə xüsusi görünüş verir və onların qorunub saxlanması tövsiyə edilir.*

Şəkil 2.25 Bir tərəfi mişar daşından, digər tərəfi ənənəvi tikinti materialından istifadə edilmiş ev fasadı olan küçə

Şəkil 2.26 Solda ənənəvi tikinti materialı, sağda suvanmış və ənənəvi görüntüsü olmayan ev fasadı olan küçə

Şəkil 2.27 Mişar daşından tikilmiş ev fasadı

Şəkil 2.28 Demirçibazar küçəsindəki bu evin fasadı ənənəvi görüntünü pozur.

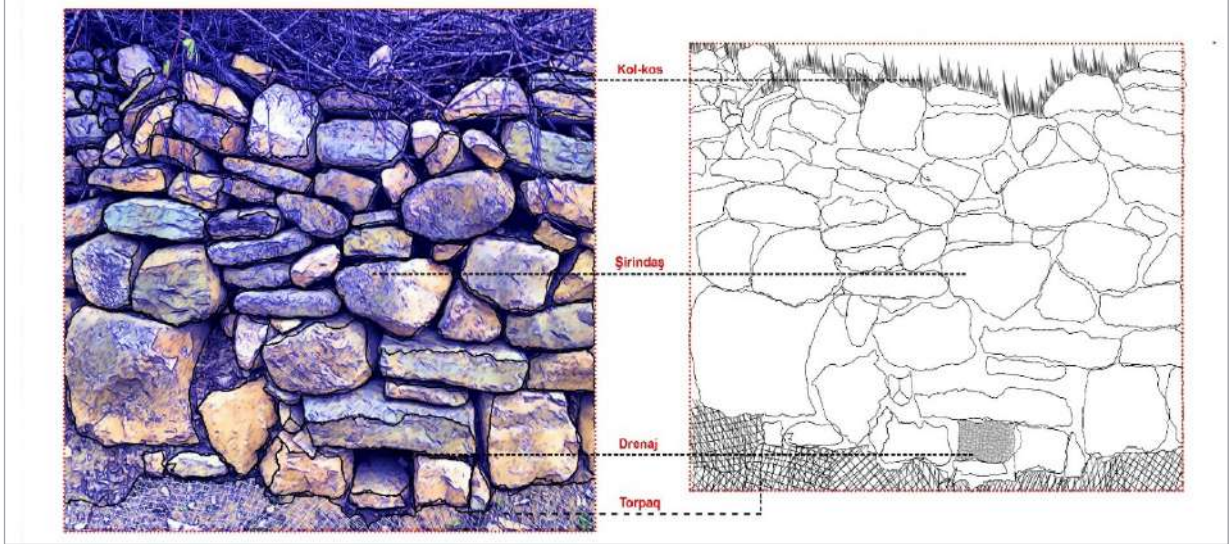
Şəkil 2.29 Demirçibazar küçəsindəki bu evin fasadı ənənəvi görüntünü pozur.

Şəkil 2.30 Məhəllədaxili dalan

2.3.2. Daşqura hasarlar

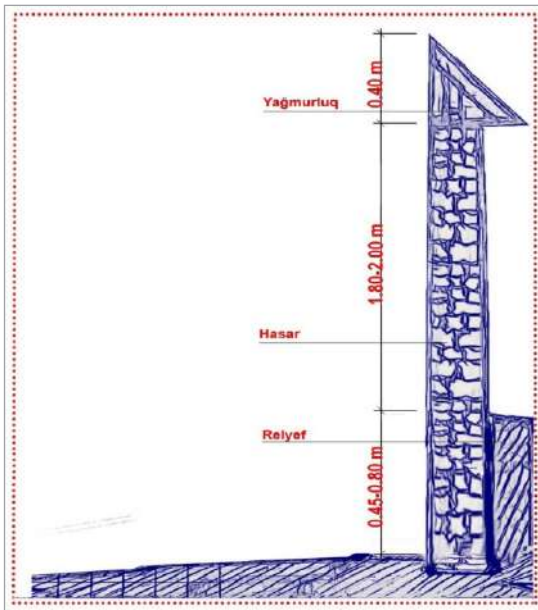
Həyətlərin ətrafına çox vaxt çaydaşından, bəzən də qırmızı kərpicdən hörülmüş alçaq hasarlar “daşqura” adlanır. Belə hasarları yalnız bənnalar deyil, sakinlər özləri də hörə bilirlər, çünki burada palçıqsız və suvaqsız hörgüləmə üsulundan istifadə olunur. Hörgünün möhkəmliyini artırmaq üçün bəzən 35-60 sm arayla hasara kətil-qurşaq verilir. Bu cür hasarlar adətən 13-15 çaydaşı sırasından ibarət olur.

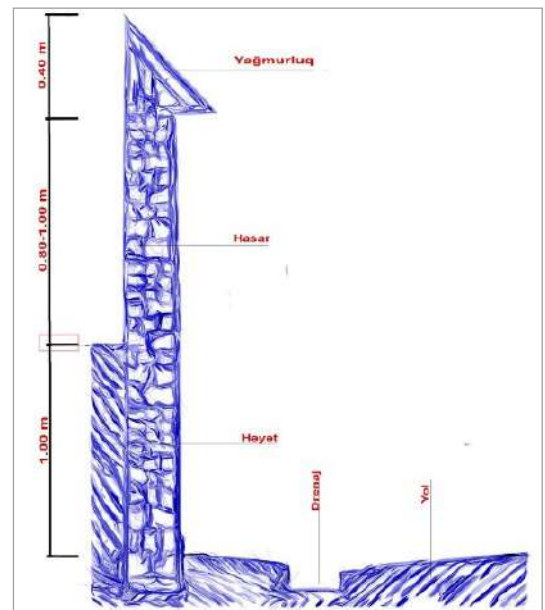
Şəkil 2.31 Daşqura hasar (sadə biçimli)

Əhəng və çaydaşı qarışığından və ya sal çaydaşından ibarət olan hasar tipi barı adlanır. Burada müəyyən bağlanmalar tələb olduğundan, hörgü yüksək səriştəli usta-bənnalara həvalə edilir.

Barıların üzəri maili şəkildə tənəkə dəmir ilə örtülür. Barının hündürlüyü 2.80 – 3 m arasında dəyişə bilər (**A tipi** - küçə döşəməsi həyətin daxili döşəmə səviyyəsindən yuxarıda olduqda küçə tərəfdən hündürlük təxminən 1.80 - 2 m, **B tipi** - əksinə, yəni küçənin döşəmə səviyyəsi həyətin daxili döşəməsindən aşağıda olduqda hündürlüyü 80-100 sm olur).

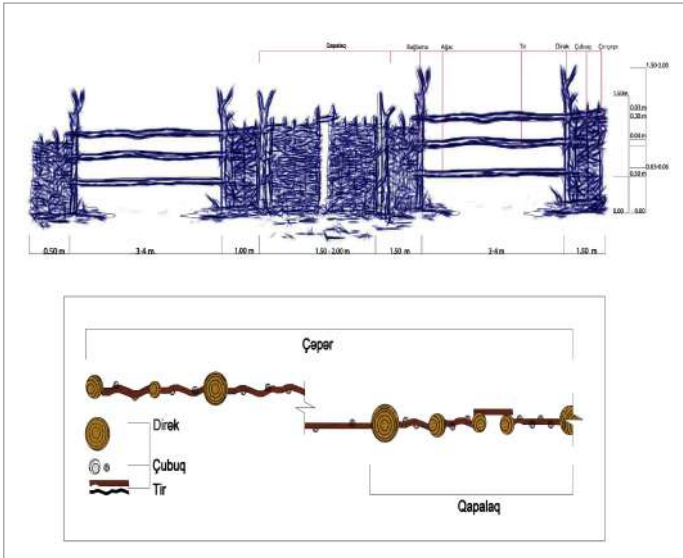

Şəkil 2.32 A tipi

Şəkil 2.33 B tipi

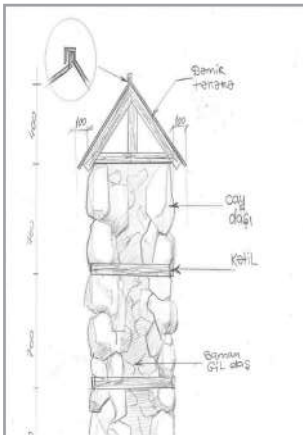
2.3.3. Çəpər tipli hasarlar

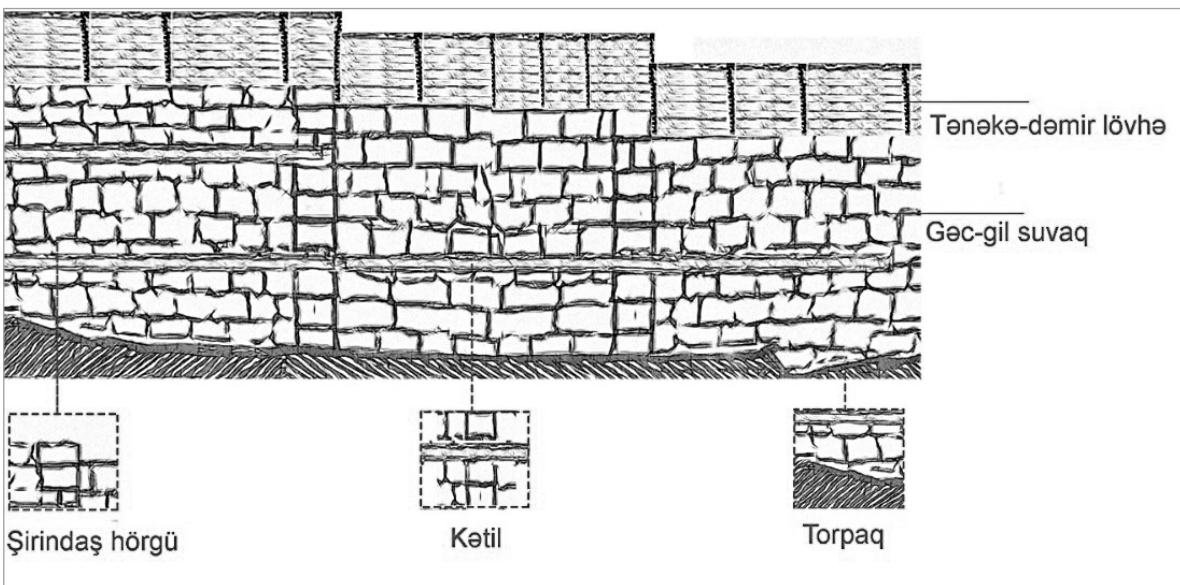
Həyatı sahənin içindəki əkin-biçin, bağ-bostan sahəni evdən ayırmaq üçün ağac materiallarından hazırlanan və **çəpər** adlandırılan hasar tipindən istifadə edilir. Çəpərin hündürlüyü 80-100 sm arasında dəyişir. Bu tip hasarlara daha şox Dərəməhəllə ərazisində rast gəlinir.

Şəkil 2.34 Çəpər

2.3.4. Çaydaşından tikilmiş hasarlar

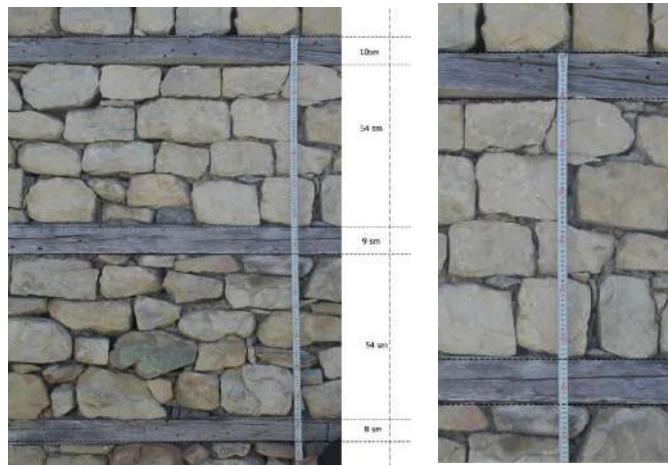
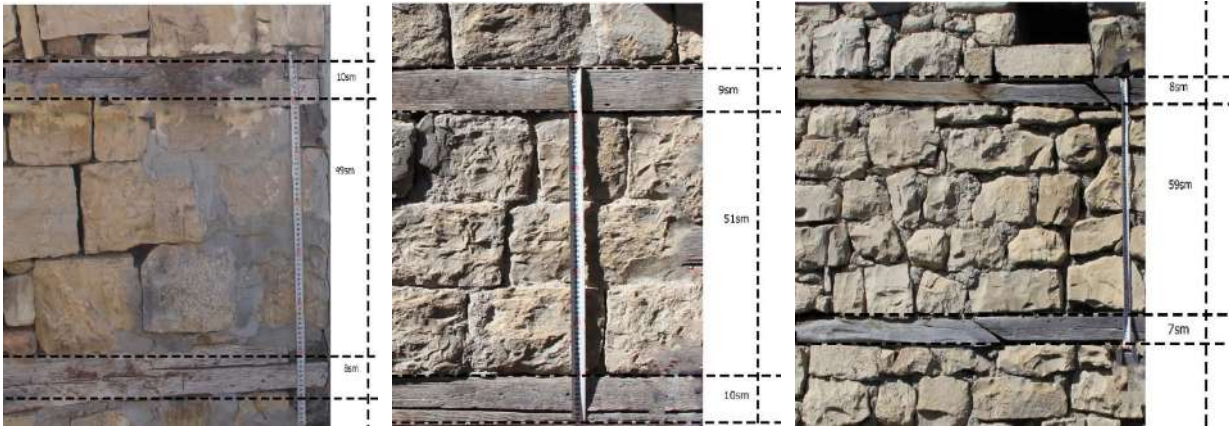

Çaydaşından hörülən hasarların monolitliyini təmin etmək üçün hörgü zamanı kətillərdən istifadə olunur. Bu cür hasarlar daha şox Dəmirçibazar məhəlləsindədir. Ev fasadlarının küçəyə düşən tərəfləri hasar funksiyasını yerinə yetirir. Evlərdə olduğu kimi, bu tip divarlarda da hər 54 sm-dən bir hündürlüyü 8-12 sm arası dəyişən kətillər qoyulur.

Şəkil 2.35 Çaydaşı hasarı

Şəkil.2.36 Hasar rolunu oynayan ev divalarında çaydaşının və kətillərin fotoqrametrik ölçüləri

2.3.5. Təvsiyələr

- Dəmir hasar və çəpərlərdən, mişar daşı hörgülərindən istifadə Basqalın ənənəvi memarlığına xələl gətirir. Buna görə də belə hasarların və ya hasar rolunu oynayan ev fasadlarının ənənəvi üsulla yenidən təmir edilməsi məqsədəuyğun ola bilər.*
- Hasarlar üzərindəki qaz xətləri onların tarixi görünüşünə xələl yetirir. Ona görə də bu görüntünü minimuma endirmək lazımdır. Şəkillərdəki nümunələrdə qaz xətlərinin aşağıdan çəkilməsinin daha məqsədəuyğun olduğu çox aydın görünür.*

- Tamamilə dəyişdirilmiş hasarlardan başqa, son zamanlarda qədim çay daşlarının üstünə mişar daşlarının qoyulduğu hasar nümunələri də var. Bu, qədim və modern memarlıq materiallarının sintezi kimi görünsə də, mişar daşlarının çaydaşı ilə dəyişdirilməsi tövsiyə edilir.*

2.4. Darvazalar

Şəkil 2.37 Qoşabulaq məhəlləsinin ənənəvi taxta qapıları

Hər tərəfdən çəpər, hasar və ya barı ilə dövrələnmiş şəxsi həyətlərin xarici mühitlə əlaqəsi müxtəlif növ qapı və darvazalar vasitəsilə həyata keçirilir. Başqalın yol və küçə infrastrukturundan da görüldüyü kimi, darvaza və qapıların rəngi, materialı və ölçüsü qəsəbənin tarixi görüntüsünün və ənənəvi şəhər landşaftının vacib elementlərindəndir.

Şəkil 2.38 Müxtəlif rəngli alaqapılar

2.4.1. Alaqaqılar və qapalaqlar

Qədim darvazaların ölçüsü həyəət nəqliyyat vasitəsinin daxil ola bilməsini nəzərə alaraq müəyyən edilirdi.

Alaqaqı – əsasən iri ölçülü həyəət qapısına deyilir, hasar və ya barı ilə dövrələnmiş həyətlərin daxilinə və xaricinə keçidi təmin edir. Qapalaqlar isə çəpər və ya daşqura ilə əhatələnmiş evlərə girişi, o cümlədən, həyətdaxili hissələrə giriş-çıxışı təmin edir. Bəzən daşqura tipli hasarlarda kətil və s. möhkəmləndirici konstruksiyalardan da istifadə edilir və ya qapalaq əvəzinə bir qədər iri ölçülü alaqaqı qoyulur.

Basqala xas olan qapı-darvaza quruluşlarını üç hissəyə bölmək olar: **kətilli-taxta**, **qaldırımlı-taxta** və dəmir **qapı-darvazalar**. Kətilli-taxta və qaldırımlı-taxta qapı darvazalar Basqalın tarixi-memarlıq görünüşünün ən qədim və əsas fasad elementlərindəndir. Dəmir qapı-darvazalar isə son dövrlərə aid süni elementlərdir. Bəzi qapı-darvazalar birbaşa yaşayış binasına, bəziləri isə həyəətə açılır.

Şəkil.2.39 Kətilli-taxta qapılar

2.4.2. Tövsiyələr

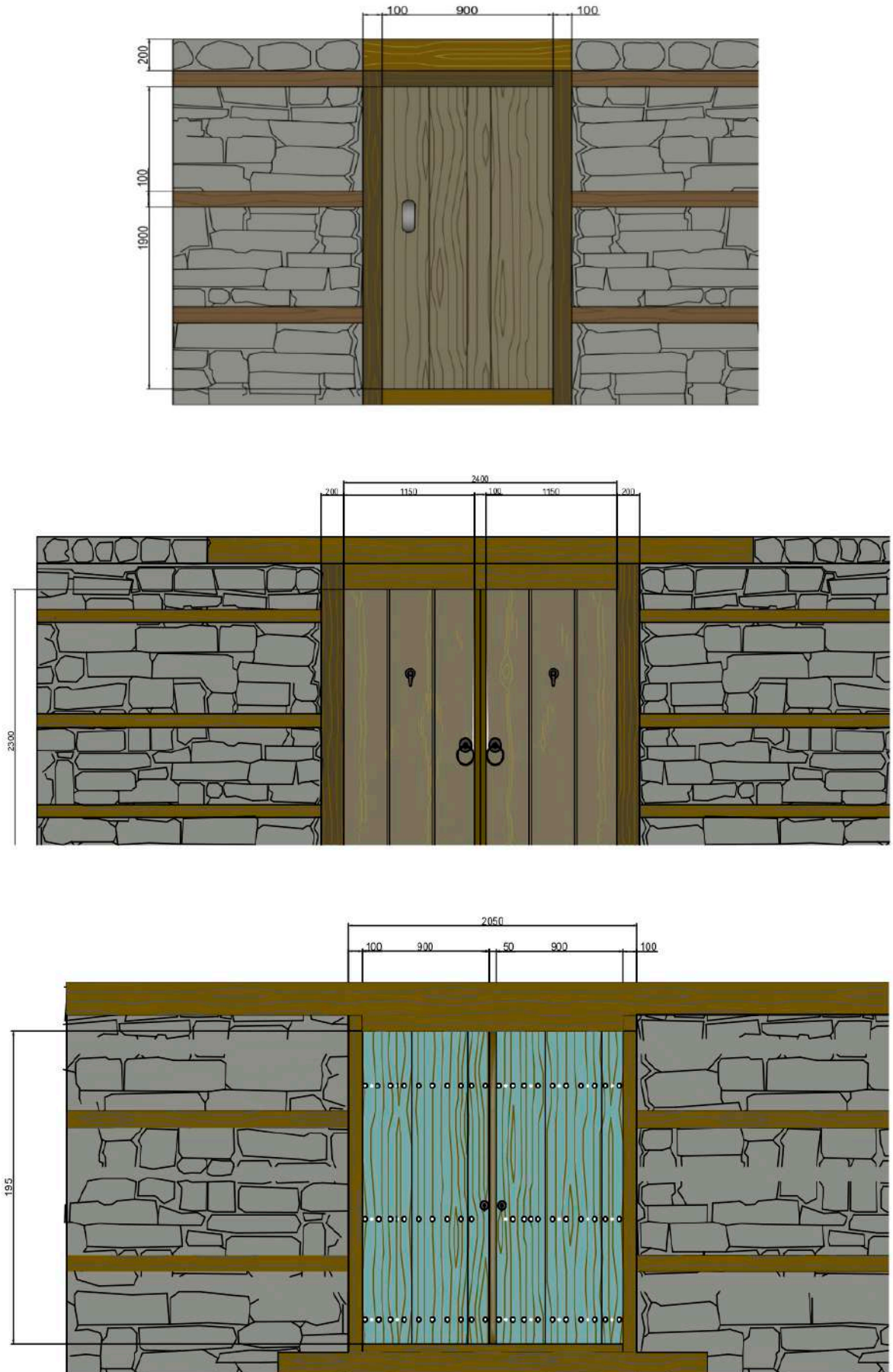
- a) *Taxtadan hazırlanmış darvaza və həyəət qapıları son dövrlərdə dəmirdən hazırlanmış qapı və darvazalarla əvəz edilir və bu, Basqalın ənənəvi küçə quruluşuna zərər vurur. Dəmir darvazalar əsasən küçə və yol şəbəkəsi üzərində yerləşdiyi üçün onların açıq mavi və ya tünd qəhvəyi rəngli taxtalarla örtülməsi və ya tamamilə taxta darvazalarla əvəzlənməsi tövsiyə edilir. Kətillərin rəngi ilə həmahənglik təşkil edən bu iki rəngdən Basqal ərazisində daha çox istifadə edilir. Dəmir qapı və darvazaların yenilənməsi zamanı həm ölçü, həm də rəng amili mütləq nəzərə alınmalıdır.*
- b) *Dəmir darvazaların materialı, rəngi və ölçülərinə tarixi ənənələrə əsasən yenidən diqqət yetirilməlidir.*
- c) *Darvazaların üzərindəki ənənəvi dəmir təqqülbab və midbərlərin (at bağlamaq üçün qapıya bərkidilən dairəvi halqa) qorunub saxlanması da nəzərə alınmalıdır. Bu cür dekorativ və funksional elementlər həm Basqal, həm də Azərbaycanın digər bölgələri üçün xarakterikdir.*
- d) *Darvazalarla yanaşı, küçələrə açılan pəncərələr də ənənəvi küçə görünüşü üçün vacib elementdir. Müasir dövrdə Basqaldakı şəhərsalma ənənəsi dəyişikliyə məruz qalmışdır, çünki keçmişdə ev fasadlarının küçəyə baxan hissəsində, adətən, pəncərə olmurdu. Bu həm tarixi-dini, həm də coğrafi səbəblərlə izah edilir. Pəncərələrin çoxluğu seysmik bölgə olan Basqalda evlərin fiziki cəhətdən dayanıqlılığını azalda, ələnmə-aşınma prosesini sürətləndirə bilərdi.*

Şəkil 2.40 Qaldırımlı-taxta qapılar

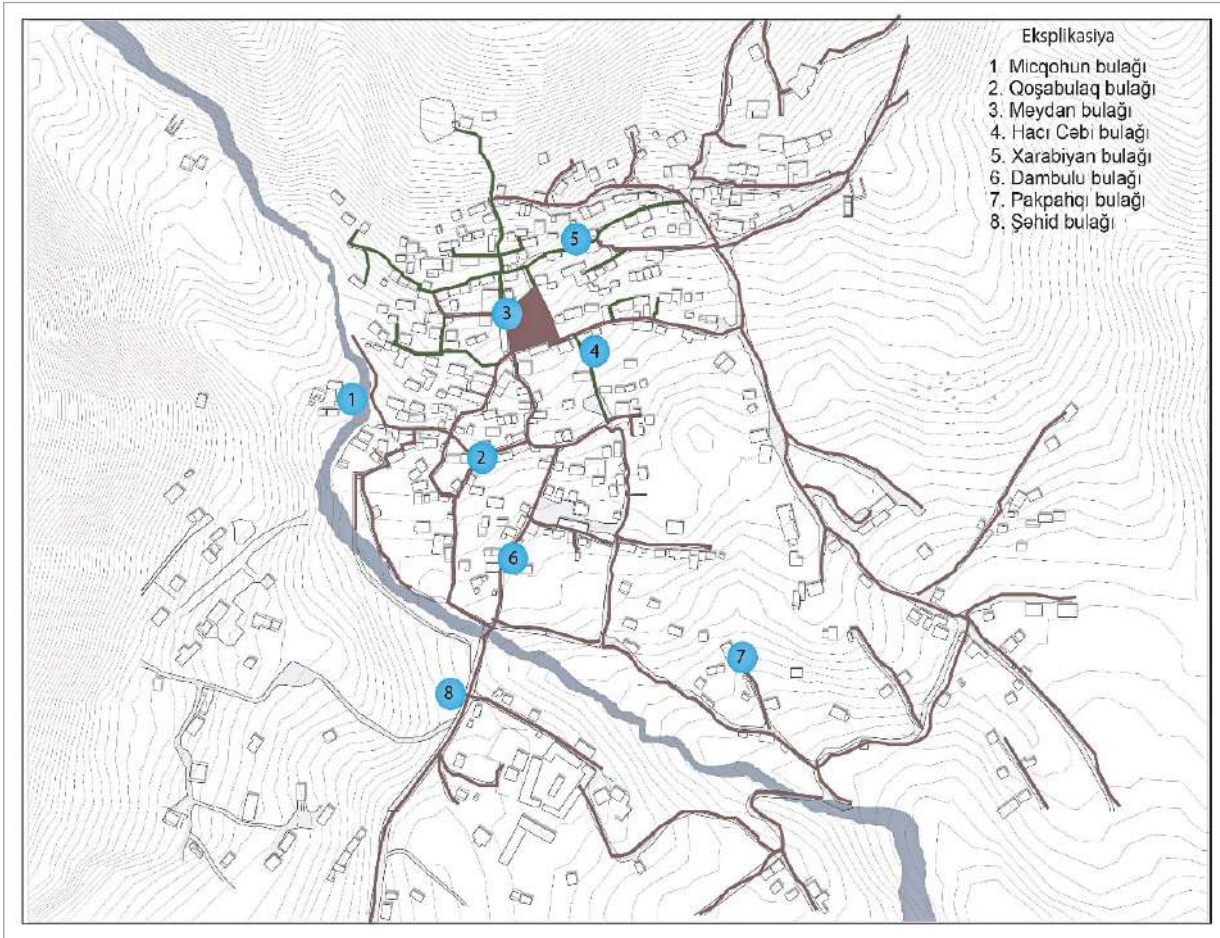
Şəkil 2.41 Dəmir qapılar

Şəkil.2.42 Yeni qapıların bərpə xətti

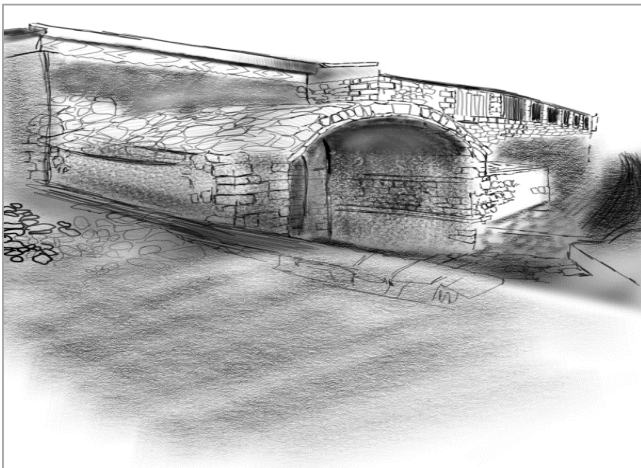
2.5. Su sistemi

2.5.1. Bulaqlar

Şəkil 2.43 Basqalda bulaqlar

Basqal ətrafında bulaq və çeşmələr çox olsa da, qədim Basqal ərazisində tarixən 8 bulaq məşhur olmuşdur: 1. Micqohun bulağı ; 2. Qoşabulaq ; 3. Meydan bulağı ; 4. Hacı Cəbi bulağı; 5. Xarabiyən bulağı ; 6. Dambulu bulağı ; 7. Pakpahçı bulağı ; 8. Mövlam bulağı. Bu bulaqlardan ikisi qurumuş (Xarabiyən və Məscid bulaqları), tarixən mövcud olmuş Meydan bulağının yaxınlığında yerləşən Mövlam bulağının yeri isə tamamilə itib-batmışdır.

Şəkil.2.44 Qoşabulaq

Basqalın demək olar ki, hər məhəlləsində olan sərin sulu bulaqlar əsas içməli su resursu sayılır və şəhərsalma strukturunda əhəmiyyətli yer tutur. Bulaqlar hərəkət xətləri boyu küçələrin kəsişmə nöqtələrində yerləşir. Bu Basqalın qədim şəhərsalma strukturunun vacib elementidir və strukturun bərpası zamanı bu faktora xüsusi önəm verilməlidir. Məhəllə icmalarının toplaşma yeri olan gimgənin məhz bulaqlar ətrafında yaradılması onların şəhərsalma mədəniyyətində necə böyük rol oynadığını göstərir.

➤ **Bulaqlar vasitəsilə su təminatı**

Basqal bulaqların suları bir-birindən fərqlənir. Çayın o biri tayında yerləşən Micgohun bulağı bu ərazidə əhalinin yaşamasına imkan verən ən birinci amildir. Hacı Cəbi bulağı isə Dərəməhəllə sakinləri üçün çox vacibdir. Basqal bulaqları əhalinin bir nömrəli içməli su mənbəyi olduğuna görə təmir-bərpa işləri zamanı bu faktor nəzərə alınmalıdır.

➤ **Bulaqların üstündəki daş tikililər**

Basqaldakı Dəmirçibazar, Qoşabulaq, Micgohun və digər bulaqların üstündəki yarımörtülü tikililər və ya damabənzər örtülər Azərbaycan memarlığı üçün tipikdir və tarixi-etnoqrafik səbəblərlə izah edilir. Orta əsrlərdən etibarən bu tip yerlərdə pal-paltar və xalça-palaz yumağa, heyvanların su içməsinə, evlərə su daşımağa şərait olmasına diqqət edilib. Hətta yağmurlu havalarda insanlar bu tikililərin altında rahat şəkildə öz işləri ilə məşğul ola bilirlər. Bulaqüstü tikililər həm də ondan ötrü idi ki, küçədən keçənlər bulaq başında iş görənləri görməsinlər.

Şəkil.2.45 Dambulu bulağı

Hacı Cəbi və Xarabiyən bulaqlarının üstü örtülü deyil, çünki onlar kənar şəxslərin girmədiyi dar ara küçələrdə yerləşirlər.

Qəsəbənin su təchizatı sistemi yenidən qurulmadığına görə bulaqlar əhalinin ən vacib içməli su mənbəyidir, plastik borularla bulaqlardan evlərə su çəkilib. Bu kустar üsul həm onların tarixi görkəmini pozur, həm də bulaqların suyundan səmərəli istifadəyə mane olur.

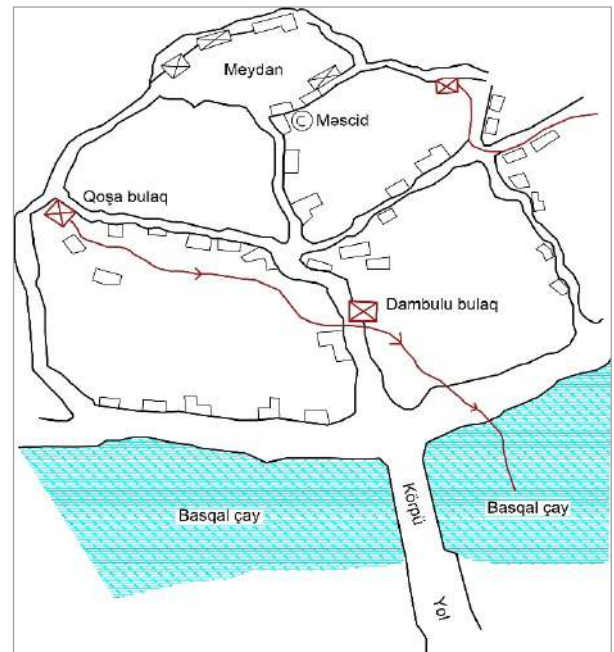
2.5.2. Bulaqlarla bağlı problemlər və tövsiyələr

a) *Bulaq sularının ötürülməsi üçün arx sisteminin təşkili*

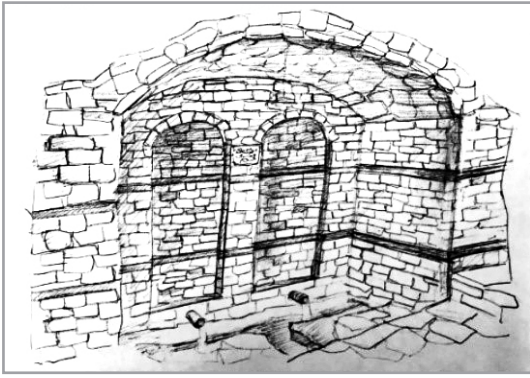
Arxla evlərin həyətində axıdılan Qoşabulaq suyu Dəmirçibazar küçəsində Dambulu bulağının suyuna qarışır çaya tökülür. Hacı Cəbi bulağının suyu da küçə boyu axıdılır və Dərəməhəllənin dalanları ilə dərəyə yönəldilir.

a) *Bulaqların ətrafdakı şəhərsalma strukturları ilə dekorativ harmoniyası*

Bulaqüstü tikililərin daş örtüyünün ətrafdakı hasar və evlərin fəsadları ilə uyğunluq təşkil etməsi, çaydaşından hörülməsi, kətillərin qoyulması tövsiyə edilir. Bəzi tikililərdəki mişar daşları da dəyişdirilməlidir.

Şəkil.2.46 Qoşabulaq və Dambulu bulaqlarının suyunun məhəllələr arasında axaraq çaya tökülməsi

Şəkil 2.47 Qoşabulağın cizgisi

Şəkil 2.48 Qədim dövrlərdən işlək olmuş Pahpahı bulağı mişar daşından istifadə edilməklə bərpa edilmişdir və qədim görünüşünü itirmişdir.

Bulağın suyunu açan-bağlayan sistemin bəzi hissələri qədim dövrlərdə misdən olmaqla xüsusi ustalıqla hazırlanırdı. Həmin aksesuarların yenidən hazırlanması və istifadəsi tövsiyə edilir. Həmçinin bəzi bulaqlar üzərində məlumatlandırıcı lövhələrin asılması, epixrafik abidələrin bərpası və yerləşdirilməsi də tövsiyə edilir.

b) *Qurumuş bulaqlar*

Basqalda sənətkarlıq nümunəsi olan bəzi bulaqların suyu baxımsızlıq ucbatından torpaq səthinə yaxın hissələrdə istiqamətini dəyişmiş (Mövlam bulağı, Xarabiyan bulağı), ya da yerli əhali tərəfindən yeni tikilən evlərə yönəldilmişdir. Xarabiyan bulağının üstündəki qədim tikili hələ də qalmış, ancaq Mövlam bulağının tikilisi və bulaq yeri tamamilə dağılıb itmişdir. Basqalın ən hündür yerlərindən biri olan Qalabaşı ərazisindəki Ənvər bulağı və Basqal körpüsü ərazisindəki Şəhid bulağı isə tamamilə qurumuşdur. Bu tikililər müasir dövrə aiddir, ancaq tarixi ənənələrə uyğun şəkildə yenidən təmir oluna bilər.

Basqal bulaqlarının ətrafı həm də məhəllənin toplanma yerləri olduğu üçün bu ərazilərin tarixi görünüşünün bərpasına ciddi ehtiyac vardır. Bulaqların ətrafındakı hasarların, yol döşəməsinin,

dəmir örtüklərin təmir-bərpasına və insanların əyləşməsi üçün xüsusi oturacaqların quraşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır.

a) *Dambulu bulağı*

Dambulu bulağı ərazisinin bərpası bir neçə səbəbdən vacibdir.

- Bulağın sosial həyatdakı funksionallığını qaytarmağa ehtiyac var.
- Bulaq ətrafını turizm üçün gözəl nümayiş obyektinə çevirmək mümkündür.
- Digər Azərbaycan bulaqları kimi Dambulunun da toplaşma yeri olduğunu bəlli etmək üçün ərazinin milli-mədəni kolorit və ornamentlərlə bərpası gələcəkdə görüləcək anoloji işlər üçün gözəl bir nümunə olar.
- Bulağın üstündəki paslanmayan ağ dəmirdən olan damın qırmızımtıl paslı dəmir ilə əvəzlənməsi tövsiyə edilir. Ondən həm dam, həm də hasarüstü yağmurluqlar üçün istifadə edilir və Dambuluda da bu dəmirdən istifadə edilməsi Basqalın tarixi görünüşü ilə harmoniya yaradar.

Şəkil 2.49 Dambulu bulağının ətrafı və təklif olunan bərpası

Məscidin yanında, Kələküçə məhəlləsinin girişində mişar daşından kortəbii şəkildə tikilmiş hissələrin yenidən işlənməsi vacibdir. Bu zaman onların öz qədim orijinal görkəminə qaytarılması tövsiyə edilir.

b) *Micgohun bulağı*

Şəkil 2.50 Micgohun bulağı və ətrafı

Micgohun bulağı hazırda Basqalçayın sahilində yerləşən qədim bir bulaqdır, ətrafında məskunlaşma vardır. Bu bulağa körpünü keçərək getmək olur. Micgohun bulağı turizm nümayiş obyektini kimi yenidən nəzərdən keçirilməli, mişar daşları ilə hörülmüş hissələri ənənəvi memarlıq üsulu ilə yenidən təmir edilməlidir.

c) *Müasir dövrdə tikilən bulaqlar*

1990-cı illərdə Basqal kəndi ərazisində Qarabağ şəhidlərinin və bəzi tanınmış kənd sakinlərinin xatirəsinə bulaqlar tikilmişdir. Bu bulaqların da ənənəvi memarlığa uyğun bərpa edilməsi və ətraf ərazi ilə harmoniya yaradılması tövsiyə olunur.

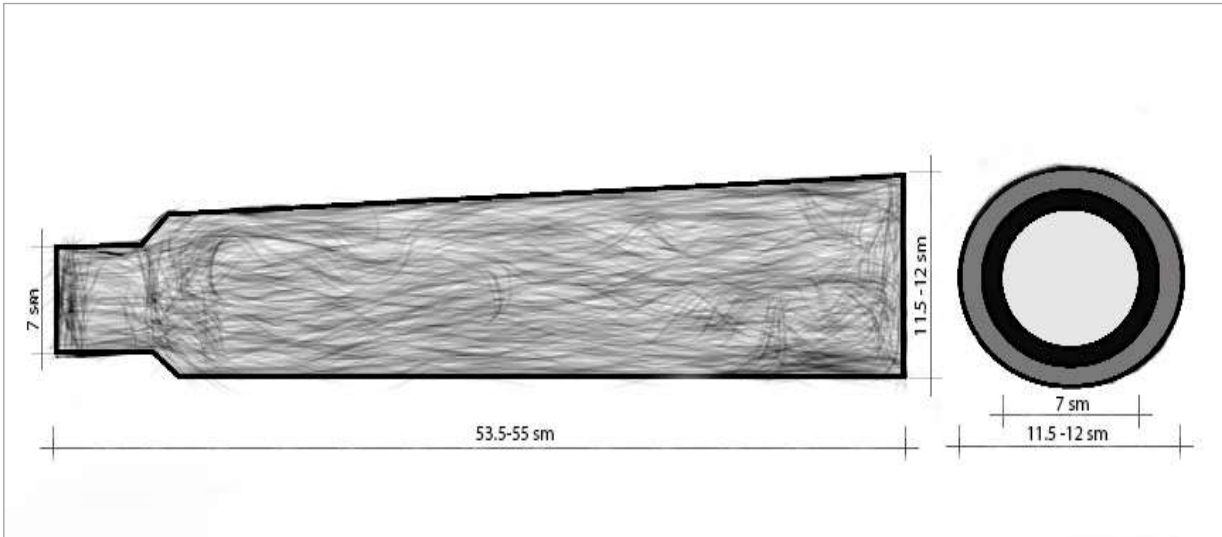
Müasir dövrdə tikilmiş bulaqlardan biri də Basqal körpüsünə çatmamış yolun sağında yerləşir. Bu bulağın mişar daşından inşa edilmiş tikili çaydaşı ilə əvəzlənə bilər.

Şəkil 2.51 Yeni tikilmiş bulaqlar

2.5.3. Su şəbəkəsi sistemi

Su şəbəkəsi sistemi dağların arxasından axıb gələn və Qalabaşı məhəlləsinin yuxarı hissəsindən başlayan sulardan ibarətdir. Kəndin üç məhəlləsi - Qəlibgah, Xarabiyan və Dərəməhəllə bu sulardan istifadə edir. Qədimdən bəri Başqalda su təchizatı saxsı borular vasitəsilə təmin edilmişdir. Həmin boruların bəziləri artıq sıradan çıxsada, bəzi yerlərdə onlara bu gün də təsadüf edilir. İnşa tarixi bilinməyən bu su xətti maddi-mədəni eksponat kimi qorunur.

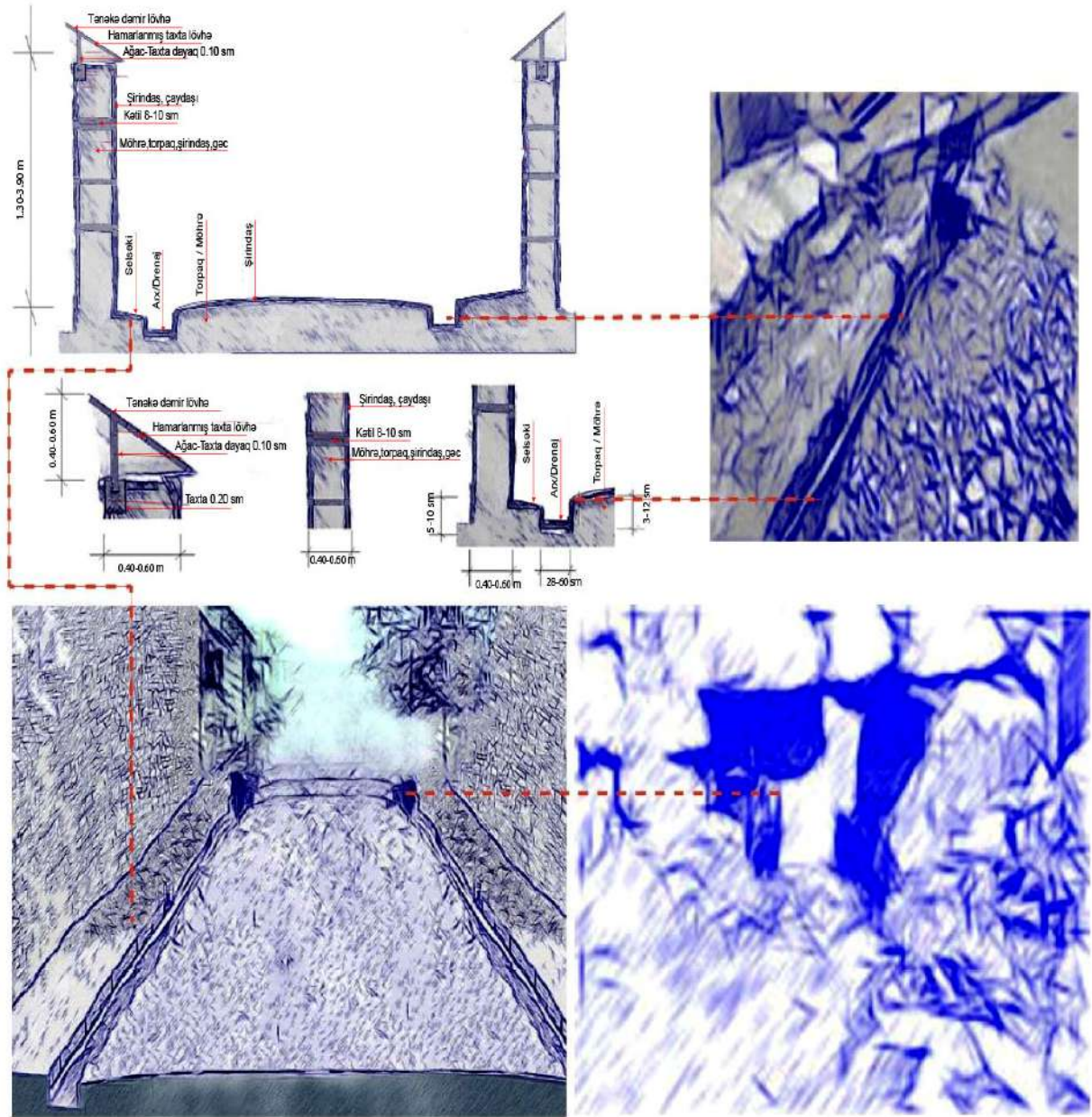
Şəkil 2.52 Su tünkü

2.5.4. Yeraltı kanalizasiya sistemi

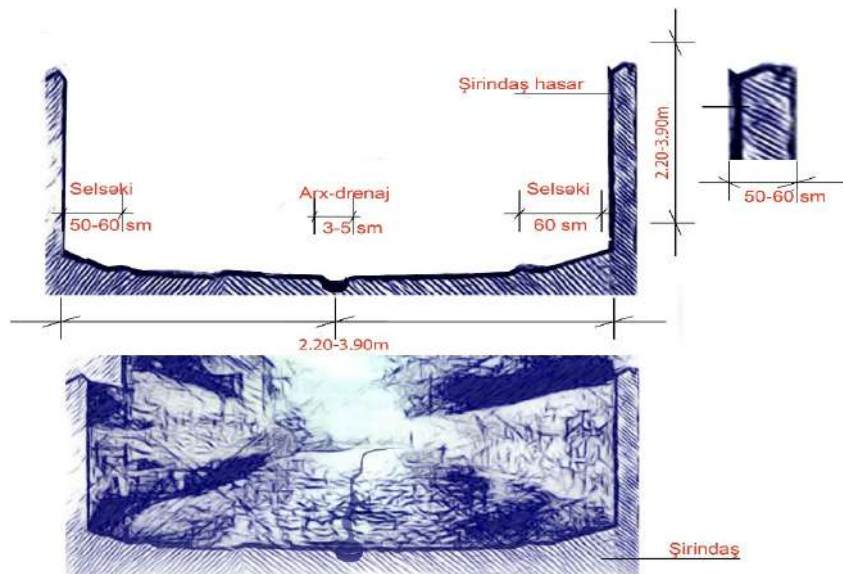

Şəkil 2.53 Kürəbənd şəbəkəsinin Qəlibgah məhəlləsindəki həyətlərdən birində üzə çıxmış hissəsi

Orta əsrlərdə şəhər kimi salınmış, küçə və meydanlarına daş döşənmiş Başqal yaxşı inkişaf etmiş kanalizasiya və su təchizatı sistemine malik idi. Başqalın şəhərsalma elementi olan Kürəbənd mühəndis qurğusunun (Kürəbənd : *kür* - çay, *bənd* - birləşmək, qoşulmaq sözlərinin birləşməsidir ; anlamda çaya birləşən qurğu kimi izah edilir), yəni su-kanalizasiya şəbəkəsinin əsası bəzi iddialara görə XII əsrdə, yaxud daha sonrakı əsrlərdə qoyulmuşdur. Bəzi evlərdə bu şəbəkənin üstü açılmış hissələrini görmək mümkündür.

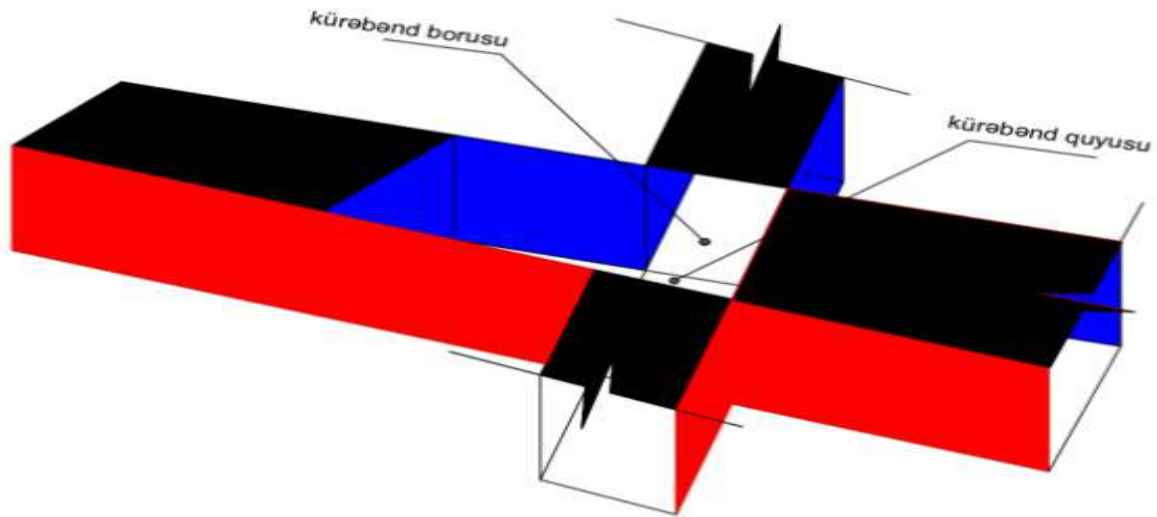
Şəkil 2.54 Kürəbənd mühəndis qurğusu

Şəkil 2.55 Basqalın su-kanalizasiya şəbəkəsinə qoşulan arx sistemi

Kürəbənd mühəndis qurğusu iki hissədən - kürəbənd quyusu və kürəbənd qanovlarından (borularından) ibarətdir. Sistem elə qurulmuşdur ki, məişət artıqları və çirkli atqılar (yağış, çirkab su və s.) ümumi şəbəkəyə axmazdan əvvəl kürəbənd quyusuna toplanır, sonra da kürəbənd qanovları vasitəsilə üstü sal daşlarla hörülmüş əsas məhəllə qanovlarına (daş tavalər döşəməklə qurulmuş tunel) axaraq üzəşığı çaya və ya dərəyə tökülür. Eynən Lahıcdakı kimi, Basqalda da yerin altında olan bu şəbəkənin hara gedib çıxdığını sakinlər hələ də dəqiq müəyyənləşdirə bilmirlər. Bu mühəndis qurğusu və ümumi şəbəkə qanovları çaydaşından və ağ daş lövhələrdən (bazalt tərkibli iri sal qaya parçalarının – kötürdaşının (qayadaşı) mişarlanması və ya yonulması sayəsində əldə edilən "şirindaş" tipli çaydaşına bənzər material) istifadə edilərək "kürəbənd" üsulu ilə inşa edilmişdir.

Qurğunun dərinliyi bəzi yerlərdə 2 metrə çatır. Karvan yolu kimi, bütün küçələrin (kuy-ların) eni at arabasının eni nəzərə alınaraq salınmışdır və bu yolların altından qədim kürəbənd - eni 1 metrə yaxın kanalizasiya sistemi keçir. Qalabaşı, Kələküçə məhəlləsi ərazisindən başlandığı söylənən kürəbənd sistemi həm Basqalın beş məhəlləsini əhatə edən daxili yolların altından, həm də bir çox evin yerləşdiyi ərazinin altından da keçir. Təzə evlər tikiləndə belə, yenə kanalizasiya həmin şəbəkəyə qoşulur.

Şəkil 2.56 Üzə çıxmış qədim kanalizasiya xəttinin bir hissəsi

Şəkil 2.57 Kələküçə məhəlləsində həyətəni sahənin içindəki kürəbənd quyusu tipi

2.6. Həyətiani sahə

XIX əsrə aid Rusiya mənbələrinin verdiyi məlumatlarda da qeyd edilirdiyi kimi, o dövrdə Azərbaycanın bir çox bölgəsi, o cümlədən Dağlıq Şirvan qəsəbələri zəngin meşə massivləri ilə əhatə olduğundan həmin ərazilərdə əhali sənətkarlıqla yanaşı, yardımçı təsərrüfat sahələri ilə də məşğul olub. Onlardan biri də yabanı meyvələrdən və meşə materiallarından səmərəli istifadə edilməsi idi (Dronla çəkilmiş şəkillərdə Basqalın bu gün də zəngin faunaya malik olduğu görünür). Meşə fondu Basqal sakinlərinin gündəlik həyatında əhəmiyyətli rol oynayırdı:

Şəkil 2.58 Basqalın ortofotoqrafik xəritəsi

- odun tələbatı ətraf meşələr hesabına təmin edilirdi;
- Basqal dəmirçilərinin kömürə olan ehtiyacından doğan kömürçülük (basmaçılıq) sənəti ətraf meşələr sayəsində inkişaf etmişdi;
- qəsəbə sakinlərinin özlərinin də ekib çoxaltdığı sarağan ağacından kələğayını boyamaq üçün rəng alırdılar;
- qoz ağacı həm boyaçılıq, həm də oymaçılıq sənətində istifadə olunur; meyvəsi isə ərzaq məhsulu kimi işə yarayırdı.

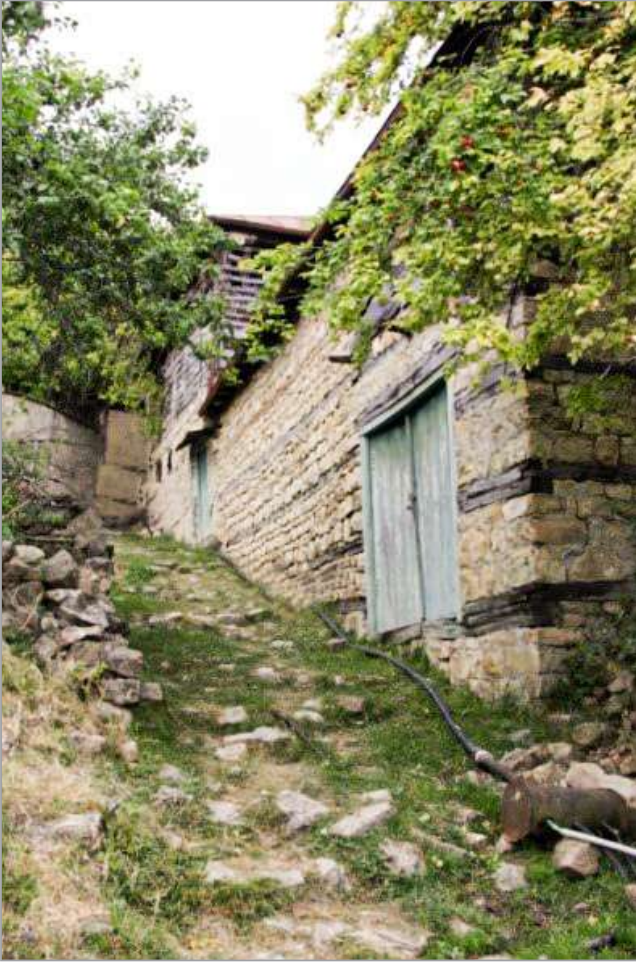

Şəkil 2.59 Qoz ağacı

Hazırda Basqal ərazisində yaşı bir neçə yüz il olan qoz ağaclarına təsadüf edilir. Həyətlərin kiçik olması aqrar təsərrüfatla intensiv məşğul olmağa imkan verməsə də, həyətiani sahələrin üçdə birini bağ-bostan təşkil edir. Qəsəbə sakinlərinin bəziləri ipəkçiliklə məşğul olur, tut və ya çəkil ağacı becərir, digərləri tərəvəz bitkiləri əkir. Dərəməhəllədə yaşayanlar dərənin ətrafındakı qoz və fıstıq ağacları bitən torpaq zolağını öz həyətiani sahələrinə daxil ediblər.

Bundan başqa, həyətlərin böyük əksəriyyətində tut ağacları var. Buna səbəb Basqalın kələğayı sənətkarlığının mərkəzi olmasıdır - ipəkqurdunun yemlənməsində isə məhz tut ağacından, bu ağacın çəkil adlanan növünün yarpaqlarından istifadə edilir.

Ev-karxana

Şəkil 2.61 İki girişli ev.

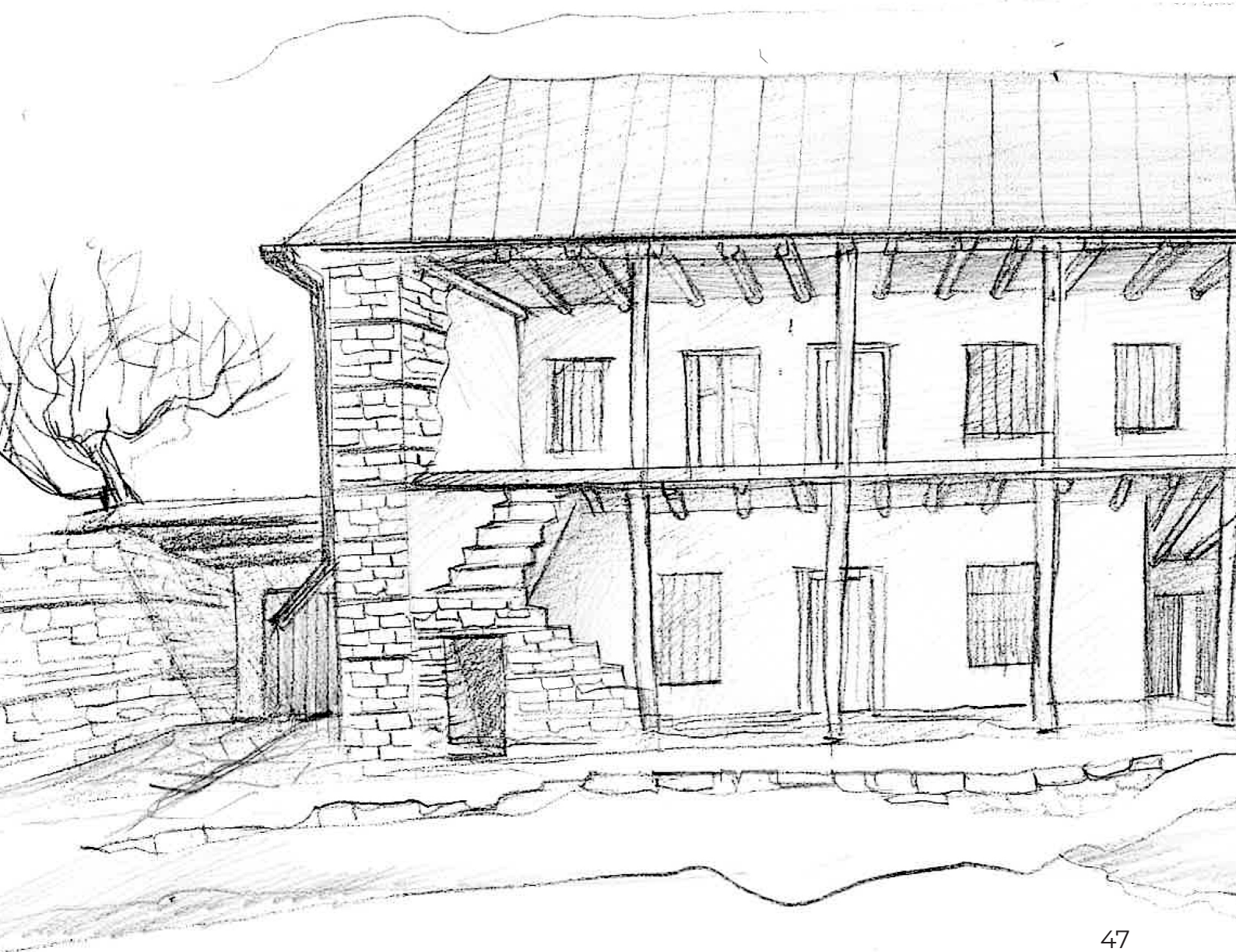
Basqalın qədim hissəsindəki evlərin iki giriş qapısının olması şəxsi həyət və emalatxana ərazilərini bir-birindən ayırmaq üçün idi.

Qədim Basqalda həyətyanı sahələrin kiçikliyi əhaliyə təsərrüfatçılıqla geniş məşğul olmağa imkan verməyə də, bəzi məhəllələrdə insanlar əkinçilik, meyvəçilik, bitkiçilik və dekorativ gülçülüklə məşğul olurlar. Basqalın bu hissəsində həyətlərdə boş yerin çox az olması burada daha çox sənətkarlığın inkişafına gətirib çıxarmışdır. Müxtəlif sənət növlərinin (baramaaçma, kəlağayı sənəti, papaqçılıq, səbətdüzəltmə, dabbaqçılıq və s.) mövcud olduğu qəsəbədə çox sayda karxana/emalatxanalar mövcud olmuşdur.

Emalatxana və karxanalar yerləşən həyətyanı sahələrin iki girişi vardı: biri ev sakinlərinin şəxsi istifadəsi üçün, digəri isə emalatxana və karxana sahibləri üçün. Adətən, emalatxanaya giriş qapısı birbaşa həyətdə deyil, elə karxananın özünə açılırdı və buna görə də insanların karxanaya giriş-çixışı ev sakinlərinin şəxsi həyatına mane olmurdu. "Bazar meydanı"nda (hamamın yanında) olan evin quruluşundan da göründüyü kimi, karxana üçün qoyulan darvaza içəri tərəfə açılaraq dəhlizvari giriş əmələ gətirib.

3

MEMARLIQ TIPOLOGIYALARI

3.1. Giriş

Basqalın qədim hissəsinə aid memarlıq fondunun əsas hissəsini aşağıdakı elementlər təşkil edir:

- yaşayış evləri;
- emalatxana və emalatxana-dükənlər;
- digər tikililər (hamam, hidrotexniki tikililər və s.);
- dini və xatirə xarakterli tikililər (məscid, türbələr);
- hərbi xarakterli tikili.

Basqal qəsəbəsinin qədim hissəsi Azərbaycanın yalnız orta əsr şəhərsalma, memarlıq, tikinti ənənəsini deyil, həmçinin ölkəmizin orta əsrlərdəki kiçik yaşayış məntəqələrinin sosial-iqtisadi strukturunu öyrənməyə, sosial-demoqrafik xəritəsini analiz etməyə imkan verir.

Basqalın yaşayış evləri və digər memarlıq abidələri bütün Azərbaycan ərazisindəki **orta əsrlərə xas memarlıq** xüsusiyyətlərini, həm də **lokal memarlığın və şəhərsalmanın** bir çox spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ona görə də Basqaldakı mədəni irs nümunələrinin analizində Azərbaycanın anoloji dövrə aid digər abidə-tikililərinin (hamamlar, məscidlər və s.), mədəni irs nümunələrinin parametrləri nəzərə alınmalıdır. Məsələn, məscidlərin yanında "Xan çınarı" ağacının əkilməsinə və hamamlar tikilməsinə Şəki ərazisində də rast gəlinir.

Şəkil 3.1 Solda: Basqaldakı Şeyx Məhəmməd Məscidi və çınar; sağda: Şəkiddəki Xan Məscidi və çınar

Basqal və ətrafı tarixən Şirvanşahlar dövlətinin və daha sonra Şirvan xanlığının tabeliyində olduğu üçün ərazinin mədəni irsinin öyrənərkən qonşuluqdakı Şamaxı və Lahıcın da tədqiq edilməsi vacibdir. Təsadüfi deyil ki, Basqal və Lahıcda istifadə edilmiş tikinti materiallarının bəzi elementlərində xeyli oxşarlıq var.

Basqaldakı inşaat üslubu və küçə strukturlarına qonşu kəndlərdə də (Sulut, Mücü, Tağlabıyan) rast gəlinir. Bu baxımdan qəsəbənin maddi-mədəni irsinin analizində ətraf məntəqələri də diqqətdə saxlamaq məqsədəuyğun ola bilər. Bu həm də ona görə vacibdir ki, Basqal qəsəbəsi böyüdükcə orada yeni üsulla tikilən evlərin sayı artmışdır, iqtisadi şərtlərə görə əhalinin daha kasıb olduğu qonşu kəndlərdə isə evlərə əlavə və artırma tikililərə nisbətən az rast gəlinir. Bu kəndlərdə Basqaldakı kimi qədim memarlıq üslubunda tikilən evlərə, salınan yollara və inşa edilən bulaqlara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Mücü kəndində eyni tipli yaşayış evləri var, amma orada Basqalda olan küçə strukturuna və mərkəzi meydan kimi şəhərsalma elementinə rast gəlinmir.

Şəkil 3.2 Basqala qonşu Mücü kəndində çəkilmiş fotosəkillər. Göründüyü kimi memarlıq üslubu baxımdan bu kənd Basqal ilə çox oxşarlıq təşkil edir.

Basqalın memarlıq fondunun əsas hissəsini yaşayış evləri təşkil etdiyinə görə, onların tipoloji xüsusiyyətlərinin təsvir edilməsi qəsəbənin tarixi görünüşünün qaytarılmasında ilkin mərhələ hesab edilir. Bu baxımdan Basqal memarlığında önəmli məqamlardan biri yerli sənətkarların karxana və ya dükanları öz həyətlərində yerləşdirməsidir. Qonşu kəndlərdən və digər bölgələrdən gələnler Basqalın əsasən mərkəzi bazarında ticarət və mübadilə ilə məşğul olsalar da, dükanları və karxanaları ziyarət üçün fərdi həyətlərə yollanmalı olurdular. Ona görə də Basqalda yaşayış evləri ilə emalatxanaların analizini eyni fəsildə nəzərdən keçirmək lazımdır.

3.2. Yaşayış evlərinin tikilməsini şərtləndirən əsas amillər

3.2.1. Sərt qış və sənətkarlıq üçün yanacaq tədarükü

Basqaldakı yaşayış evlərinin tikintisində vacib **coğrafi amillər** – relyef və şirin su mənbələrinə yaxınlıq faktorları nəzərə alınmış; evlər, həyətyanı sahələr və hasarlar Basqal ərazisi üçün xarakterik olan iqlim şərtlərinə nəzərən formalaşdırılmışdır: məsələn, yağışdan qorumaq üçün hasarlara **yağmurluqlar** qoyulmuş, həyətlərdə **odunluq yeri, sənətkarlıq üçün karxana**, gön və dərilərin işlənməsi və qurudulması, kəlağayların asılıb qurudulması və s. işlər üçün yerlər tikilmişdir. Kəlağayı istehsalı, dəmirçilik, dabbaqlıq kimi bəzi sənətkarlıq növlərində əsas yanacaq növü odun və **ağac kömürü** olduğu üçün odunluq həm də qeyri-məişət ehtiyaclarına xidmət edirdi.

Şəkil 3.3 Odunluq yeri həm ev sakinlərinin, həm də karxananın ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Karxanalarda sobalar və buxarilər quraşdırılması da bununla bağlı idi. Buxarilər qışda istilikyaratma, **yayda havalandırma funksiyasını yerinə yetirirdi.**

Sənətkarlıq tənəzzül edəndən və ərazi qazlaşdırıldıqdan sonra odun tədarükü əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir. Məsələn, süni boyalar ortaya çıxandan sonra külli miqdarda odun və digər yanacaq növləri tələb edən təbii boya istehsalı tənəzzülə uğramışdır.

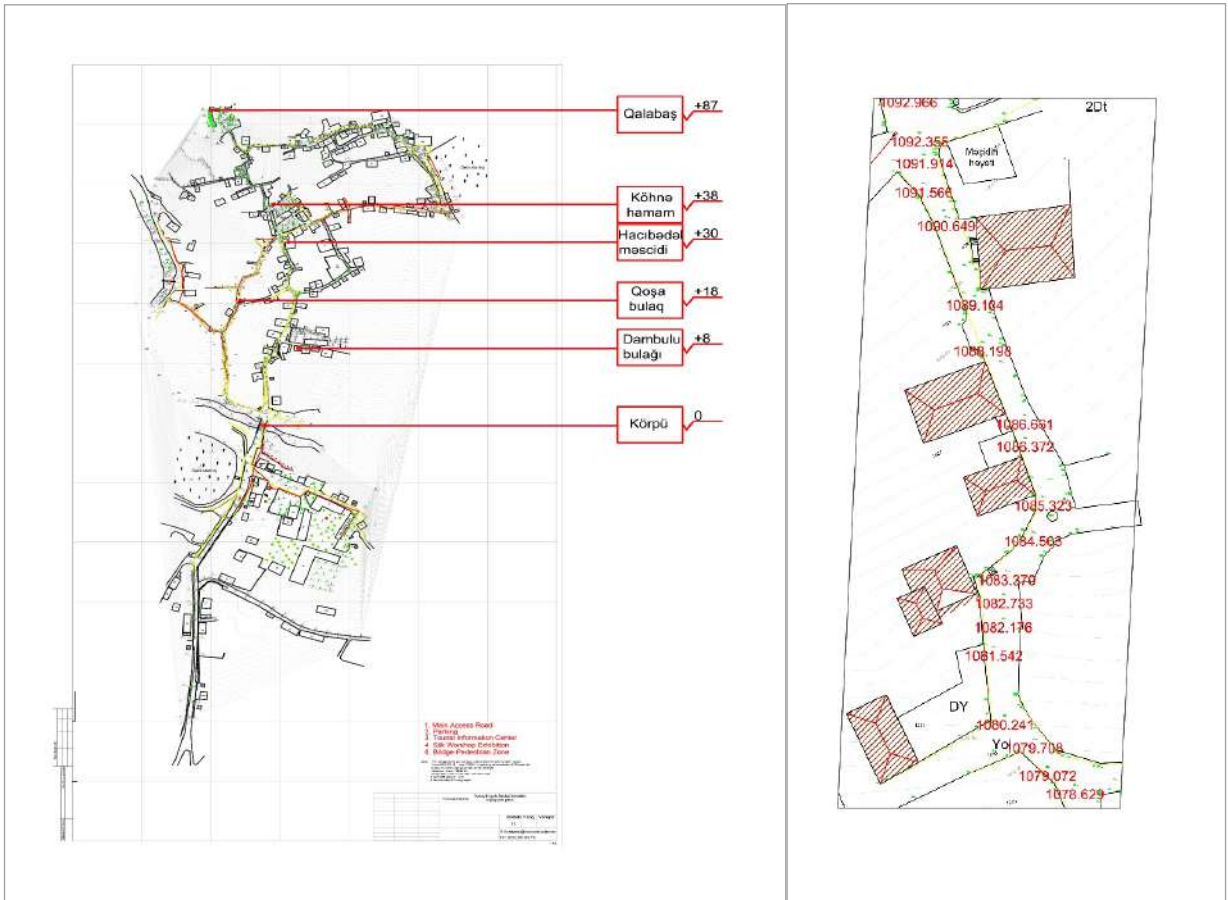
Şəkil 3.4 Buxarilər və onların funksionallığı

Bütün transformasiyalara baxmayaraq ənənəvi Basqal evləri bu gün də keçmiş mədəni-iqtisadi həyatın izlərini daşımaqdadır.

3.2.2. Coğrafi cəhətdən maili landşaft və onun Basqal memarlığına təsiri

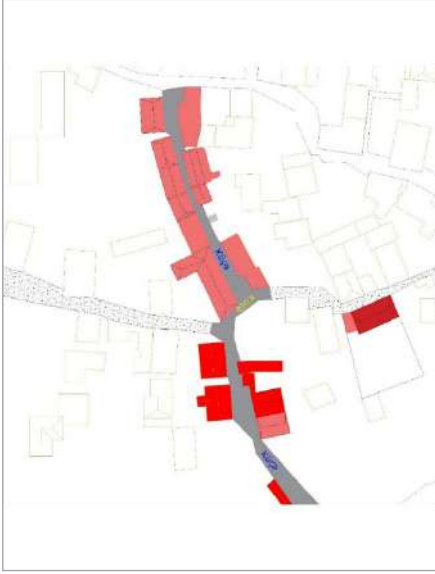
Basqalın ən hündür yeri Qalabaşı məhəlləsidir. Bu məhəllənin ən yüksək bölgəsindəki evlərlə qəsəbənin qədim hissəsinin girişindəki körpü arasındakı hündürlük fərqi 87 metrdir. Dambulu bulağı körpüdən 8 metr, Qoşabulaq 18 metr, Hacı Bədəl Məscidi 30 metr, köhnə hamam 38 metr hündürlükdə yerləşir. Göründüyü kimi, relyefin maili landşaftı "Basqal" qoruğu ərazisindəki evlərin memarlıq quruluşuna, küçə və şəhərsalma tipologiyasına təsir etmişdir. Məsələn, topoqrafik xəritəyə nəzər saldıqda "Bazar meydanı"nın aşağı və yuxarı hissələri arasında 8 metr hündürlük fərqi olduğunu görürük. Ona görə də relyef xüsusiyyətləri Basqalın yenidənqurma işlərində nəzərə alınmalıdır:

- *evlər tikilərkən ənənəvi relyef strukturu fəza olaraq qorunmalı və amfiteatr effekti itməməlidir;*
- *küçə strukturunun və meydanların, həmçinin bulaqların relyefə və arx sistemə uyğun yerləşdirilməsi prinsipi qorunmalıdır;*
- *tarixi mərkəz kimi "Bazar meydanı"nın relyef strukturu qorunmalı, pilləvari görüntüsünə xələl gətirilməməlidir.*

Şəkil 3.5 Basqal ərazisinin bir hissəsinin topoqrafik təsviri. Yamac relyefi memarlığa təsir etmişdir.

Qəsəbədəki qədim evlər dağətəyi ərazinin güney hissəsindədir. Buna görə evlər **günəş işığının düşmə bucağına, yəni təbii insolyasiyaya uyğun tikilib**, seyvanlar güneyə istiqamətlənib.

Şəkil 3.6 Yamac relyefi evlərin tikiliş istiqamətinə və şəhərsalma strukturuna təsir edən vacib amil olmuşdur

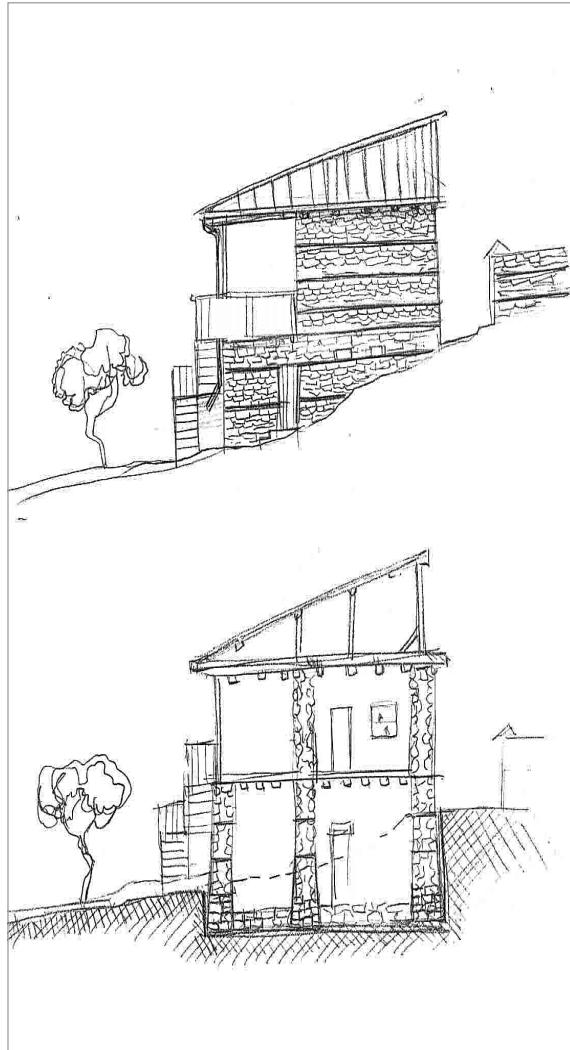
Bəzi evlər dağ yamacında, yeni maili yerdə tikildiyinə görə fasadlar da landşafta uyğundur - evlər yan-yanadır və bu, Basqala xas küçə konfigurasiyası formalaşdırmışdır. Məsələn, Qoşabulaqla Dəmirçibazar arasında olan küçə tamamilə evin arxa divarlarından təşkil olunur.

Landşaftın tələblərinə görə ikimərtəbəli evlərdə iki fərqli qapı qoyulmuş, küçə qapıları və darvazaların yeri və forması da bu tələblərə uyğunlaşdırılmışdır.

Yer səthinə yaxın pəncərələrin hündürlüyü praktiki və texniki-memarlıq tələblərinə görə müəyyən edilmişdir. Basqalda konservasiya işləri aparıldığı zaman maililiyin lokal-tarixi memarlıqda nəzərə alınması amili diqqətdə saxlanmalıdır.

Şəkil 3.7 Bu evin ikinci mərtəbəsinə evin eyvanı tərəfindən yuxarıdan girişin qoyulması dik relyef ilə birbaşa əlaqədardır

Şəkil 3.8 Maili yamacə görə evlərin küçədən giriş qapılarının qoyulması

3.2.3. Qapı və pəncərələrin küçə relyefinə uyğun görünüşü

Yolların salınması zamanı qapı, pəncərə və nəfəslərin ölçü və formalarının təbii amillərlə şərtləndiyini nəzərə almaq lazımdır. Maili landşaft həm qapı və darvazaların, həm də pəncərələrin ölçü və formalarına təsir göstərmişdir.

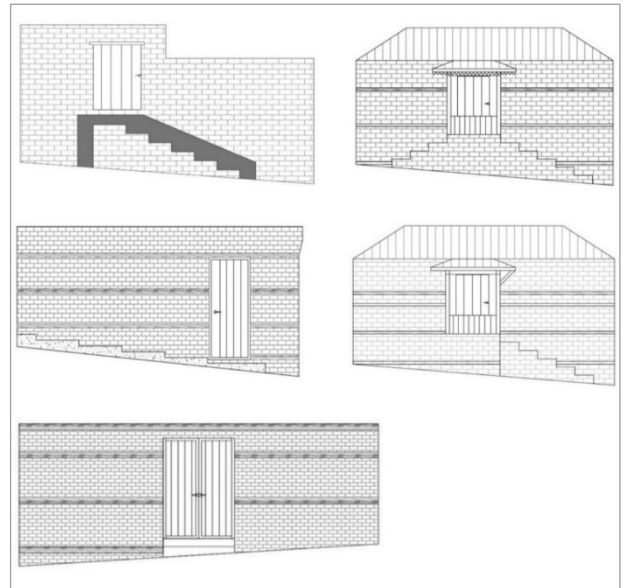
Şəkil 3.9 Maili yamac həmçinin pəncərələrin ölçüsünün də fərqli olmasına səbəb olmuşdur

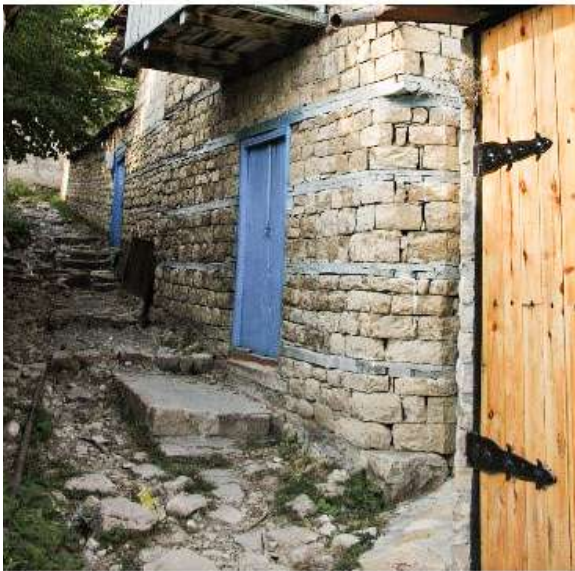
3.2.4. Giriş qapısının pilləkənvari kəndəri

Yamac landşaftında tikildiyinə görə bəzi evlərin küçə tərəfdən girişində pilləkən tikilmişdir. Bu pilləkənlər adətən məhəccərsiz olur, ya da destruksiya uğramaması üçün dəmirdən hazırlanmış məhəccərlər qoyulurdu.

Küçələrin daş döşəmə örtüyünün təmiri və bərpası zamanı bəzi evlərə pilləkənli giriş faktorunu mütləq nəzərə alınmalıdır, çünki o, funksional xarakter daşıyır:

- evə girişi asanlaşdırır;
- yağış sularından qoruyur.

Şəkil 3.11 Beş fotosəkil evin giriş qapısının önündəki müxtəlif pilləkən formalarını əks etdirir

3.2.5. Dik dalanlar

Əsas küçədən daha hündürdə yerləşən dalanlar ya pilləkənvari, yaxud üzüyuxarı yol şəklindədir. Keçmişdə (qaldırımları) oturacaqları da olan bu dalanların hər birində bir, iki və ya üç ev olur.

Basqalda son illərdə bərpa olunmuş dalanların yol döşəməsində pilləkənvarilik nəzərə alınmamışdır, ona görə də destruksiyaya uğramış ev girişlərinin yenidən qurulması tövsiyə edilir.

Şəkil 3.12 Ev dalanlarının önünün düzəldilməsi ənənəvi küçə strukturunun bərpası istiqamətində bir vacib addımdır

Pilləkənvari dalanlar həm insanların qış aylarında sürüşməsinin, həm də yolun aşınıb xarab olmasının qarşısını alır. Düz döşəməli dalanlarda isə hərəkəti asanlaşdırmaq üçün divar boyu məhəccərlər vurulmuşdur.

3.2.6. Məişət və yağış sularının axması üçün hasarlarda dəlik açılması

Bəzi həyətlər küçədən hündürdə yerləşdiyi üçün məişət və yağıntı sularının küçəyə axıdılması məqsədilə hasarlarda dəliklər açılmış və ya dəmir borular qoyulmuşdur. Suyun hasar diblərinə toplanıb onu uçurmasının qarşısı bu yolla alınmışdır. Boruların divardan 5-6 sm kənara çıxarılması da hasarların uzunömürlülüyünü təmin etmək məqsədi güdmüşdür. Amma belə borular divarları həm də zədələyə bilər. Ona görə də bu boruların divarlardan küçəyə doğru navalça ilə çıxardılması və yağıntı sularının bu şəkildə divarlara zədə vermədən yönəldilməsinə ciddi ehtiyac yaranmışdır.

Şəkil 3.13 Boruların divarlardan küçəyə doğru navalça ilə çıxardılması və yağıntı sularının bu şəkildə divarlara zədə vermədən yönəldilməsi

Basqal ərazisində pilləkənavari hasarlar da mövcuddur və onların da qorunması vacibdir, çünki qəsəbənin relyef xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən memarlıq elementlərindən biri də budur.

Şəkil 3.14 Yağıntı sularının axılması zamanı hasar divarlarının relyefə görə yerləşdirilməsinə diqqət etmək lazımdır

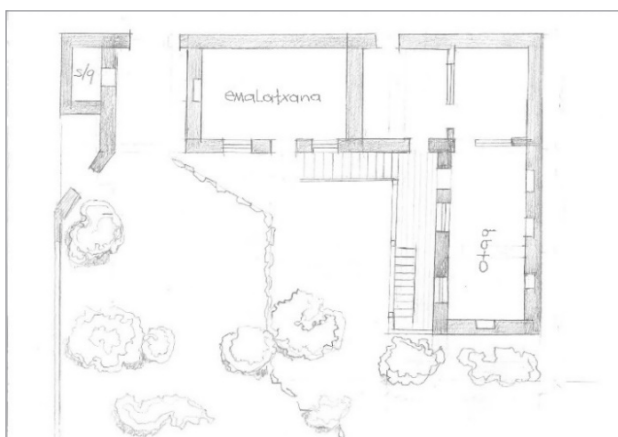
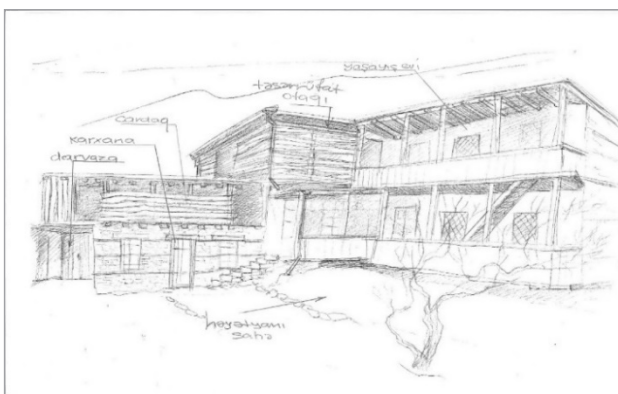
3.2.7. Sosial-iqtisadi fəaliyyətin tikililərə təsiri

Basqal ərazisində ticarət obyektləri mərkəzi “Bazar meydanı” ətrafında inşa edilmişdi. Hazırda bu tikililərin bir neçəsi zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılaraq yenidən tikilmişdir. Keçmişdə ticarət və istehsalla məşğul olan zəngin zümrə əsasən ikimərtəbəli evlər tikdirirdi. Belə evlərdən birinin qalıqları dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

➤ *Bu irsin bərpası adına Basqalın ilk ipək emalı emalatxana evlərindən birinin - Dərəməhəllədəki tamamilə dağılmış “Heydər əminin mülkü”nün ərazisində arxeoloji və fraqmentar konservasiya işlərinin aparılmasına ehtiyac vardır.*

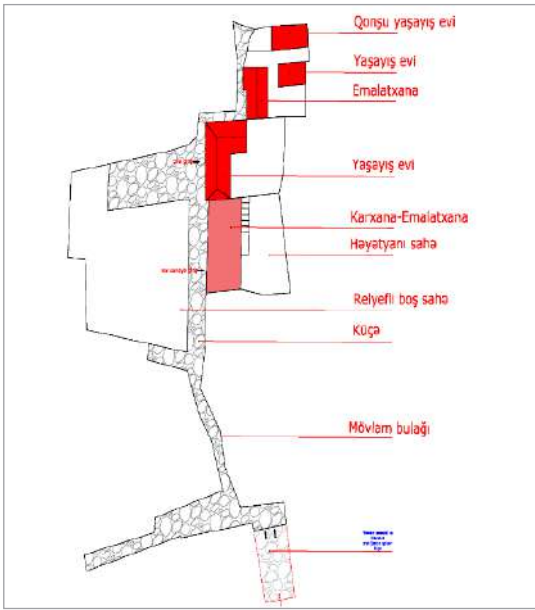
Karvan yollarının üzərində yerləşməsi, eləcə də əhalinin müxtəlif sənət sahələri və ticarətlə məşğul olması Basqalın ümumi memarlıq-planlaşdırma quruluşunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Məhz peşə fəaliyyətinə görə evlər təkcə yaşayış yeri funksiyasını yox, həm də təsərrüfat həyatının tələblərinə uyğun **polifunksional xarakter** daşımışdır.

Kiçik həyətyanı sahə aqrar təsərrüfat üçün kifayət deyildi, amma sənət fəaliyyətinə imkan verirdi (kəlağayların qurutmaq üçün asılması, dərinin aşılması, təbii boyaların hazırlanması üçün müxtəlif bitki, çiçək və ağac qabıqlarının qaynadılması və s.).

Şəkil 3.15 Kiçik həyətyanı sahə aqrar təsərrüfat üçün kifayət deyildi, amma sənət fəaliyyətinə imkan verirdi

Evlərin həyətinə həm də kaxana və ya təsərrüfat fəaliyyətləri üçün əlavə tikili olurdu. Tikilinin içində *buxarı, taxçalar* və digər avadanlıqlar (dəzgah və s.) yerləşdirilirdi. İnteryer-də isə sənətkarlıq müxəlləfatlarının saxlanması və istehsal edilmiş məmulatın sərgilənməsi üçün camaxatanlar, dolablar və ləmələr qurulurdu. Kaxanalar həm emalatxana, həm də dükan kimi fəaliyyət göstərirdi. Ona görə də onlara ayrıca giriş qapısı (arabaların girməsi üçün

Şəkil 3.16 Ev və emalatxanadan küçəyə açılan müxtəlif giriş qapıları

böyük qapı və ya darvaza formasında) qoyulurdu. Karxanadan birbaşa küçəyə qapı açılması nadir rast gəlinən haldır. Bu tikililərin pəncərələri də, adətən həyətə baxırdı. Bəzi hallarda əlavə tikililərdən heyvandarlıq üçün istifadə edilirdi.

Basqlada əhalinin əksəriyyəti barama qurdu yetişdirməklə məşğul olduğu üçün qurutma və havalandırmada dam örtüyü konstruksiyasından, yəni çardaqdan istifadə olunurdu. Bu səbəbdən çardaqların müəyyən hissəsi ya açıq, ya da ara məsafəli ağac pərdilərlə örtülmüş olurdu.

3.2.8. Yarım dairəvi tinlər

Küçələrlə arabaların hərəkət etməsi rahat olsun deyə küçə döngələrində evlərin tinləri aşağı hissədən yarım dairəvi və köndələn tikilmişdir. Bu üsul qarşından gələn arabaları görməyə və evləri mümkün qədər qorumağa da imkan verirdi. Belə memarlıq üslubuna Azərbaycanın digər bölgələrində də rast gəlinir.

Qəsəbədə belə evlərin demək olar ki, hamısı yaşca qədim tikililərdir.

Şəkil 3.17 Yarım dairəvi ev və hasar tinləri

Tövsiyələr

- Bu tip evlərin bəziləri müasir dövr tikinti normalarına uyğun gəlmir və onların ənənəvi forma və görünüşlərini saxlamaqla yenidən bərpa edilməsi tövsiyə edilir.
- Basqaldakı küçə və evlərin təmir-bərpası zamanı qəsəbəyə xas memarlıq xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Zəlzələ və digər təbii amillərə müqaviməti artırmaq üçün belə tinlərin texniki dəyərləndirməsini yenidən nəzərdən keçirmək tövsiyə edilir. Doğrudur, müasir dövrdə bu memarlıq üslubu öz funksionallığını tamamilə və ya qismən itirmişdir, buna baxmayaraq köndələn və yarım dairəvi divar elementləri Basqal memarlığına xüsusi gözəllik verir.

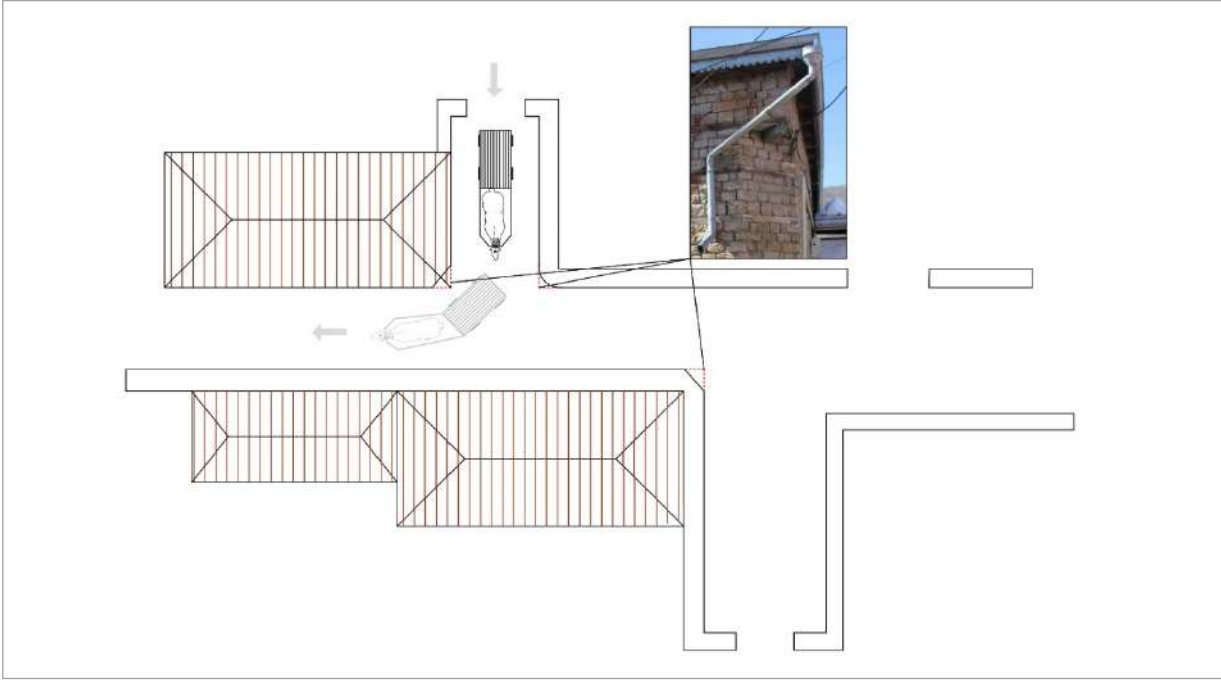
Şəkil 3.18 Küçə tinləri arabaların rahat şəkildə hərəkət etməsi üçün təşkil edilirdi

- Dəmirçibazar məhəlləsindəki Hacı Bədəl Məscidinin "Bazar meydanı"na çıxan hissəsində də yarım dairəvi bariyə rast gəlmək mümkündür. Meydanının bərpası zamanı bu elementin nəzərə alınması tövsiyə edilir.

Şəkil 3.19 Dəmirçibazardan Bazar meydanına hərəkət edərkən Hacı Bədəl Məscidinin həyətinin hasar küncünün dairəvi forması nəzərə çarpır

Bəzi dalanların küçəyə çıxışlarındakı köndələn ev tinləri nəqliyyat vasitələrinin rahat keçməsinə şərait yaradırdı.

Şəkil 3.20 Yarımdairəvi ev tinləri nəqliyyat vasitələrinin qəsəbə daxili hərəkət trayektoriyasını müəyyən etməyə imkan verir

Yarımdairəvi ev tinlərinin elmi-tarixi əhəmiyyəti həm də ondadır ki, bu memarlıq üslubu qədim küçə strukturunu və nəqliyyat vasitələrinin qəsəbədaxili hərəkət trayektoriyasını müəyyən etməyə imkan verir.

3.2.9. Biryamaclı çardaqlar və onların funksionallığı

Təsərrüfat fəaliyyətinin tələbinə görə tövlə və karxanaların üstü bir tərəfi yarı-açıq çardaqlarla örtülürdü. Bu tipli çardaqlar Basqal üçün spesifikdir və şəhərin Tarixi Şəhər Landşaftına xüsusi gözəllik verir. Onların bəziləri sonradan əsas tikiliyə əlavə edilib, ot, saman, təsərrüfat alətləri və ləvazimatların yığılıb saxlanması üçün istifadə edilib (bax: çardaqlar).

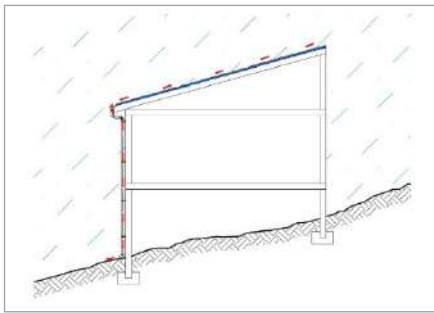

Şəkil 3.21 Birtərəfli çardaqların bəziləri sonradan əsas tikiliyə əlavə edilib və ot, saman, təsərrüfat alətləri və ləvazimatların yığılıb saxlanması üçün istifadə edilib.

Çardaqların yarımaçiq və biryamaclı tikilmə səbəbi həm də tirlərə və tənəkə-dəmir lövhələrə qənaətlə bağlı idi. Bundan başqa, belə çardağ növü emalatxana buxarisindən tüstünün rahat çıxmasını, evin və dam örtüyünün suya davamlı olmayan elementlərinin yağış suyundan qorunmasını təmin edirdi.

Şəkil 3.22 Çardaqların yarımaçiq və biryamaclı tikilmə səbəbi həm də tirlərə və tənəkə-dəmir lövhələrə qənaətlə bağlı idi

Şəkil 3.23 Biryamaclı dam

Biryamaclı damların ən vacib xüsusiyyətlərindən biri yağış suyunun axmasını təmin edən maililiyi və üzərində navalça və yuvaların olmasıdır. Növbəti fəsilə bu haqda ətraflı məlumat veriləcək.

Əksər Basqal evlərində qədimi biryamaclı dam forması qorunub saxlanmışdır. Küçədən də aydın görülən bu damların maili tənəkə-dəmir lövhələrlə örtülməsi və fəza mühütünün yaradılması ağac materiallarından hazırlanan skeletin qurulması ilə başlayırdı. Belə dam örtüyünün altındakı fəza mühütində buxarıdan çıxan tüstü

rahat diffuziya ola bilər və təbii antiseptik tədbir kimi ağacdan konstruksiya elementlərin fumiqasiya olunmasına şərait yaradırdı. Dam örtüyünün yanlardan açıq qalan hissələri yaş fıstıq ağacının budaqlarının bir-birinə keçirilməsi ilə düzəldilən **hörmə** çəpərlə bağlanırdı. Müasir dövrdə **hörmə** çəpərin üzərinin dəmir lövhələrlə örtülməsi ənənəvi Basqal evlərinin qədim memarlıq görüntüsünə xələl gətirir. Məsələnin həlli üçün iki variant təklif edilir:

Şəkil 3.24 Fəza mühütində buxarıdan çıxan tüstü rahat diffuziya ola bilər və təbii antiseptik tədbir kimi ağacdan konstruksiya elementlərin fumiqasiya olunmasına şərait yaradırdı.

1. Bu tip damlarla həmrəng olan (tünd qəhvəyi) tənəkə-dəmir lövhələrdən istifadə etmək tövsiyə olunur.
2. Dəmir lövhələrin üstünün ağac materiallarından hazırlanmış hörməçəpər elementlərlə işlənməsi tövsiyə olunur

Şəkil 3.25 Dəmir lövhələrin üstünün ağac materiallarından hazırlanmış hörməçəpər elementlərlə işlənməsi tövsiyə olunur

Bəzi çardaqların yan tərəflərindəki hörməçəpərlərin tənəkə-dəmir lövhələrlə qapadılması müşahidə edilir. **Bu, Basqalın Tarixi Şəhər Landşaftına (Historical Urban Landscape) zərər verir.** 3.2.25-ci şəkildən də görüldüyü kimi, təklif olunan variant Basqalın tarixi görünüşü üçün vacib elementdir.

Şəkil 3.26 Basqal ərazisində çardaqların rənglənməsi tarixi irsin bərpa istiqamətində önəmlidir

Basqalın yuxarısındakı müşahidə nöqtəsindən görüldüyü kimi, biryamaclı damların ənənəvi rənginin bərpası Ənənəvi Şəhər Landşaftına böyük töhfə olar.

3.2.10. İpək parça və kələğayı istehsalı və ticarətinin yaşayış evlərindəki izləri

Şəkil 3.27 Nəzarətçi məmurlardan yayınmaq üçün istifadə edilən əlavə çıxış və ya qaçış qapıları.

Sovet hakimiyyəti illərində Basqalın varlı sənətkarları, əsasən də kələğayı toxuyan şəxslər təqib olunduğu üçün onlar gizli fəaliyyət göstərirdilər. Onların evində küçəyə açılan əlavə qapı vardı - nəzarətçi məmurlardan yayınmaq üçün istifadə edilən əlavə çıxış və ya qaçış qapıları.

Hazırda təsərrüfat əhəmiyyətini tamamilə itirdiyinə görə hörülərək birdəfəlik bağlanan qapı yerlərinə rast gəlmək olur.

Qədim çaydaşı ilə hörülmüş, sonradan mişar daşı ilə əvəzlənmiş bu yerlərin tarixi-turistik baxımdan fragmentar olaraq saxlanması məsləhət bilinir.

Sovet dövründəki "gizli sənətkarlıq fəaliyyəti" ilə bağlı digər məqam ondan ibarətdir ki, bəzi evlərdə yaşayış hissəsi ilə dəzgahların yerləşdiyi karxana arasında gizli keçid yerləri mövcuddur. Belə evlərin birində dolab qapısı karxanaya girişi gizlədir. Nəzarətçilər gələndə sənətkarlar məhsulları bu qapılar vasitəsilə tez bir zamanda emalatxanadan evə daşıyırlarmış.

Şəkil 3.28 Gizli kələğayı emalatxanasının qalıqları

Kəlağayı dəzgahlarını və emalatxana ləvazimatlarını qorumaq üçün pəncərələr həyəət tərəf qoyulur və evlərdə olduğu kimi dəmir örtüklərlə qapadılırdı.

Sənətkarlığın tənəzzülündən sonra bəzi emalatxanalardan tövlə kimi istifadə edilməyə başlanıb. Şəkildəki nümunədən də görüldüyü kimi, maldarlıq təsərrüfatına çevrilən emalatxananın pəncərələri hörülüb, amma döşəmənin daşdan olması buranın keçmişdə sənətkarlıq dükkanı olduğunu sübut edir. **Bəzi evlərin təmiri zamanı hörülmüş qapı və pəncərə yerlərinin ənənəvi memarlığa uyğunlaşdırılması və tikilinin ənənəvi funksionallığını göstərmək üçün pəncərə yerlərinin yenidən açılması tövsiyə edilir.**

Şəkil 3.29 Evin içərisindən gizli kəlağayı emalatxanasına keçid

Basqalda yaşayış evlərinin ərazisi, adətən, kiçik həyətyanı sahədən, məişət tikililərindən (hamam, təndir, ocaq yeri, sanitariya qovşağı), təsərrüfat və peşə tikililərindən (emalatxana-dükən, tövlə) ibarət kompleks strukturdan ibarət idi. Əlavə tikililər həyətyanı sahənin imkan verdiyi ölçüdə və relyefə uyğun olurdu. Relyef morfolojiyası yamac olduğu üçün seyvanların altından da istifadə etmək mümkün idi : Basqalda çox tez-tez rastlanan bu tip zirzəmi-yerləşkələrdən adətən ev təsərrüfatına aid işlərlə məşğul olmaq və qış azuqəsini toplamaq üçün istifadə edilirdi. Bu tip evlərə Basqalın dağətəyi zonasında daha çox rast gəlinir.

Şəkil 3.30 Təndir yeri

Evlər həyətyanı sahənin 1/3 hissəsində; məişət, təsərrüfat, emalatxana-dükən tikililəri isə 2/3 hissəsində yerləşirdi. Emalatxana-dükənlər həm evlərə bitişik, həm də onların yanında; bir və ya iki mərtəbəli tikilirdi.

Basqal məhəllələrinin adı peşələrlə bağlıdır. Müxtəlif peşə sahiblərinin evləri quruluşuna görə bir-birindən fərqlənirdi – həyətlərin strukturu və tikililəri ev sahibinin istehsal tələbatlarına cavab verirdi.

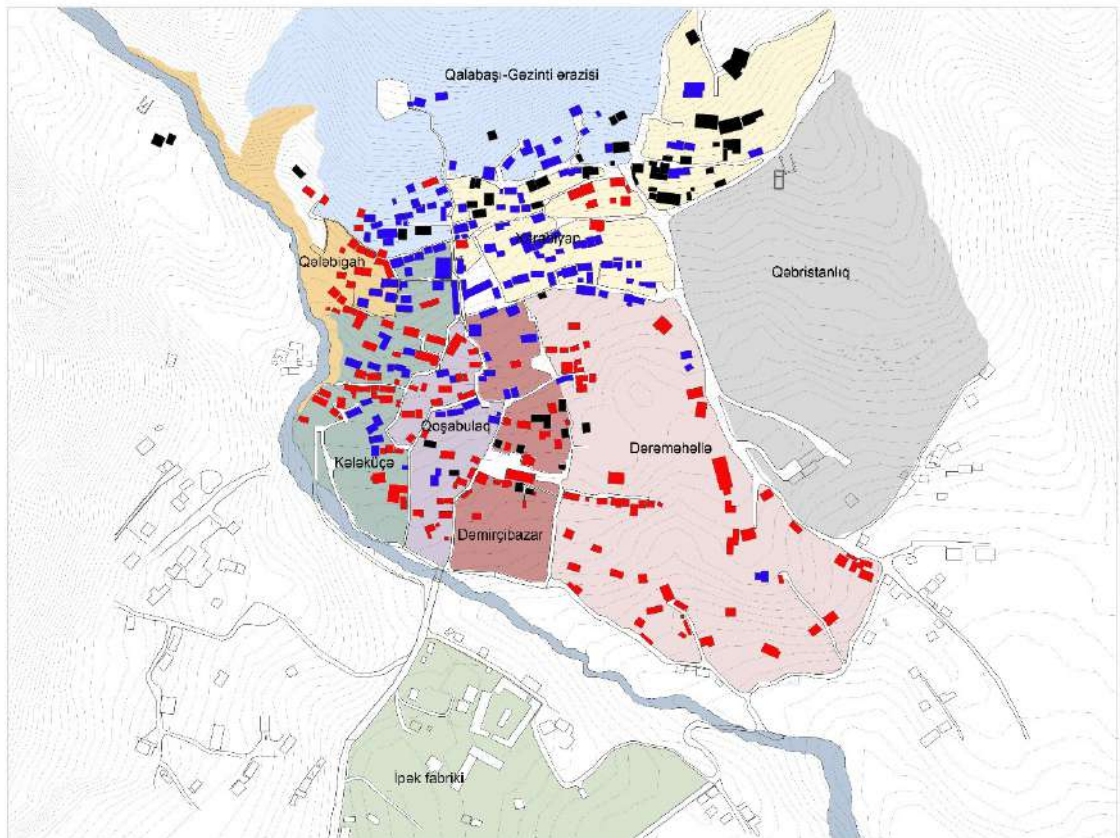
Şəkil 3.31 Köməkçi tikili

Həyətlərdə dominant mövqe tutan yaşayış evləri mərtəbələrə görə sayına, yaşayış və qeyri-yaşayış yerlərinə görə fərqlənirdi. Məsələn, evlərin alt qatında və ya əlavə tikililərdə boyaqçılıq, səbət-düzəltmə, dəmirçi-nalçı sənəti ilə məşğul olanlar üçün lazım olan tikililər olmalı idi. Evin daxili strukturunda, adətən eyvan, seyvan, pilləkən qəfəsəsi və başqa memarlıq elementləri olurdu.

Şəkil 3.31 Şəkildən göründüyü kimi evin zirzəmi hissəsindən istifadə etmək mümkün idi

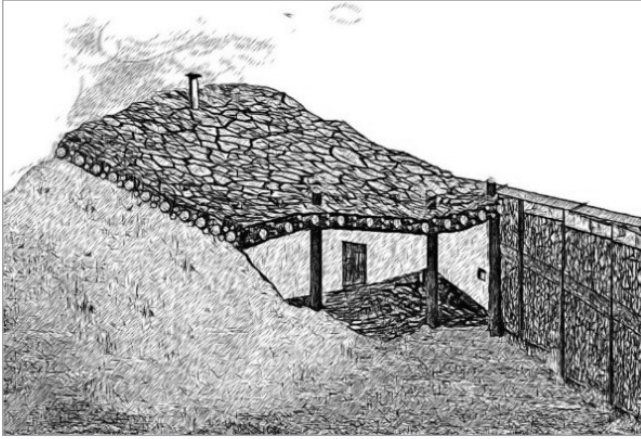
3.3. Başqalda yaşayış evlərinin alt tipləri

Şəkil 3.32 Göy rəng - yeni tikililər, qırmızı rəng – çaydaşı tikililəri

Başqaldakı yaşayış evləri tarixi cəhətdən müəyyən transformasiyalara məruz qalmışdır. Düzbucaqlı formada cilalanmış çay daşları və ağac tirləri-kəkillərlə tikilən ənənəvi evlərdən başqa, hazırda qəsəbədə mişar daşı ilə tikilmiş və müxtəlif modern memarlıq elementləri ilə bəzədilmiş çox sayda tikiliyə rast gəlinir.

Orta əsrlərdə Başqalda Azərbaycanın digər bölgələrində də rast gəlinən « qaradam » tipli evlər üstünlük təşkil etmişdir. Relyef belə evlərin tikilməsinə ideal şərait yaradırdı. Onların müəyyən hissəsi torpağın təkində və ya qaya içində salınmışdır. Arxası yamacın dərin qazıla bilən hissəsinə söykənən bu daxma tipli təkotaqlı evlərin yastı, torpaq damı, kiçik ölçülü pəncərəsi və ya pəncərəsiz ön fasadı, bir qapısı və önündə kiçik daş səki vardı.

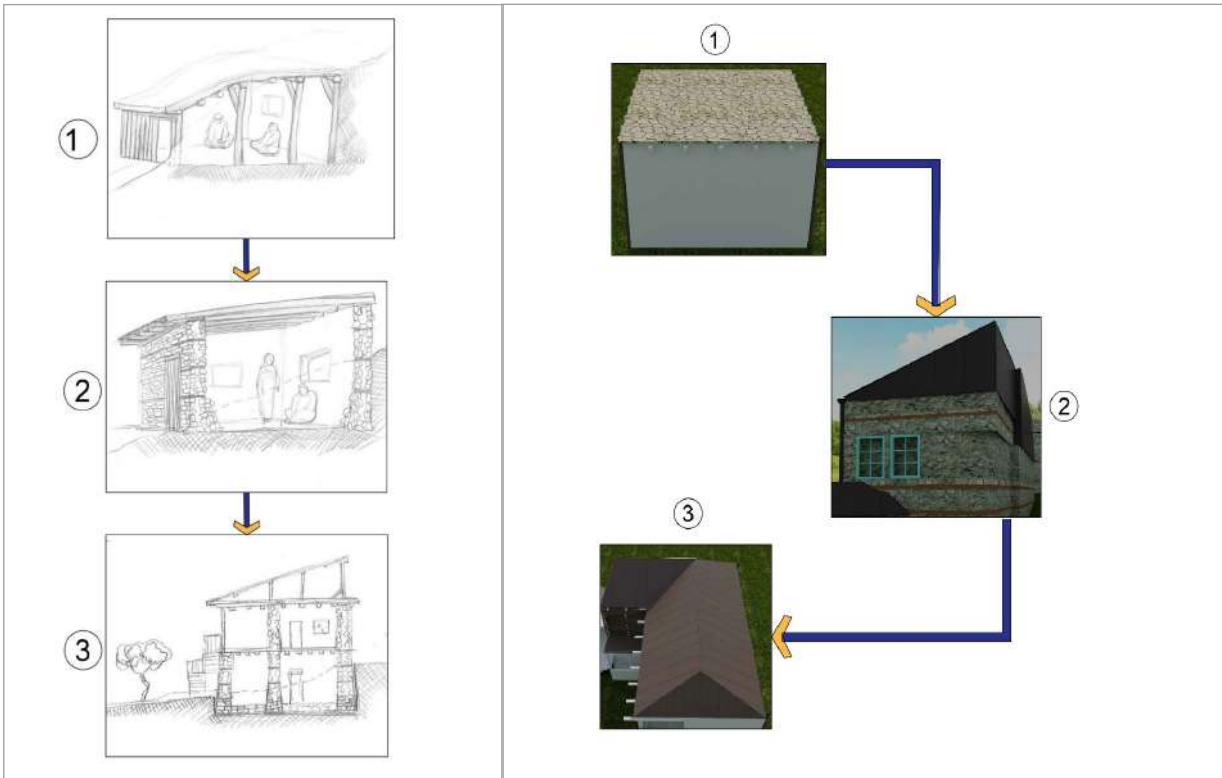

Şəkil 3.33 Birotəqlı qaradam tipli ev

Dağlıq ərazidə relyefin daxili strukturuna daxil olmuş "qaradam" tipli evlər sonralar ev sahibinin sosial rifah halının yüksəlməsi, ailə fərdlərinin sayının artması, nəhayət, tikinti texnologiyasının təkamülü sayəsində dəyişilmələrə məruz qalmışdır. Ancaq bu qədim tikinti texnikasının bəzi elementləri günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır.

İlk dəyişilmə bu tip evlərin dam konstruksiyasında baş vermişdir. Tarixən Başqaldakı bütün evlərin damı müəyyən qədər düz olurdu. Gil, torpaq, saman və su qarışığından alınan möhrə ilə taxta (tir-ağac) materialların üzərinə izolyasiya

suvağı çəkilirdi. Suvağın hamarlanması üçün vərdənə adlanan alətdən istifadə edilirdi. Belə damlar qara dayanıqlı olmadığına görə zamanla insanlar biryamaqlı maili damlara üstünlük verməyə başlamışdılar.

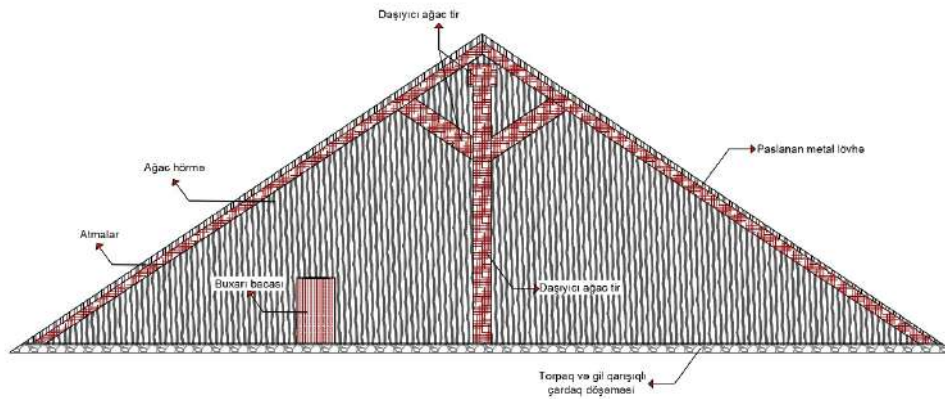
Şəkil 3.34 Evlərin damlarının təkamülü

Tənəkə dəmirli dam konstruksiyadan orta əsrlərin sonlarında əsasən zənginlər istifadə edirdilər. Qonşu Lahıcdakı kimi Basqal ərazisində də dəmirçilik sənəti orta əsrlərdən etibarən inkişaf etmişdi: dəmir məmulatları əsasən məişətdə istifadə edilən alətlər (maşa, bel, at nalı, manqal) və dəmir lövhələr idi. Dəmir lövhələrdən sobalar üçün borular istehsal edilirdi. Çar Rusiyasında sənaye istehsalının inkişafı dəmir məmulatlarının bollaşmasının və dəmir tənəkə örtüyünün ucuzlaşmasına gətirib çıxarıb, nəticədə 19-cu əsrin sonlarından etibarən bu memarlıq tipi kütləvi xarakter daşıyıb və düz damların tamamilə sıradan çıxmasına səbəb olub.

Şəkil 3.35 Bir tərəfi açıq dam-çardaqlar

Başlanğıcda torpaq, gil, saman, ağac-tir materialından hazırlanan dam örtüyü sonralar biryamaclı konstruksiya ilə əvəz edildi, çardaqların altındakı hissə isə təsərrüfatda və məişətdə istifadə üçün əlavə tikili yerinə çevrildi. Bu tip çardaqların bir tərəfi həmişə açıq saxlanırdı. Bəzi Basqal evlərində belə çardaqlar hələ də qalmaqdadır.

Şəkil 3.36 Basqal ərazisindəki evlərdə rast gəlinən ənənəvi çardağ növü

- Şəkiddə və Azərbaycanın digər bölgələrində rast gəlinən kirəmitli dam örtükləri və konstruksiyaları Basqalda tarixən olmayıb. Ona görə də qəsəbənin istər birmərtəbəli, istərsə də ikimərtəbəli evlərində kirəmitli dam örtüklərinin qoyulması tövsiyə edilmir.
- *Basqaldakı damlarda iki yamac müşahidə edilir, ona görə də burada dördyamaclı dam və çardaq örtüyünü tətbiq etmək ənənəvi memarlığa zidd ola bilər.*

3.3.1. Evlərin fasadlarındakı epigrafiq yazılar

Qədim Basqal evlərinin küçəyə baxan fasadlarında epigrafiq yazılara rast gəlinir.

- Bu yazılarda əsasən ev sahibinin adı, tikilmə tarixi, kim tərəfindən tikilməsi və Qurandan ayələr həkk olunmuşdur. (ş. 3.37)

Şəkil 3.37

- Bu kitabələrə əsasən tağvari pəncərələrin tağının altında, ya da sadəcə ortada; çox vaxt arxa, bəzən də yan fasadlarda rast gəlinir. (ş. 3.38)

Fasadlara kitabələr yerləşdirilməsi Basqal evlərinin həm də emalatxana-ticarət dükanı funksiyası daşımından qaynaqlanmışdır. Basqala gələnlər ev sahiblərini məhz bu yazılar vasitəsilə tapırdılar.

- Evi tikən ustanın adının kitabəyə yazılması onun ustalığını əks etdirmək və adını əbədiləşdirmək məqsədi güdüdü.
- Ev sahibi tikilinin uzunömürlü olması üçün bəzən kitabədə dini kəlamlar yazırdı. (ş. 3.39)

Şəkil 3.38

Şəkil 3.39

- Bulaqların üstündəki yarıaçıq tikililərdə əsasən Quran ayələrinə rast gəlinir. Məsələn, Qoşabulaqdakı kitabədə su haqqında ayə əks etdirilmişdir. (ş.3.40)
- Epiqrafik kitabə ənənəsi müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Onları iki növə ayırmaq olar :
  - **Ərəb qrafikasında, xüsusi dəst-xətlə yazılan kitabələr.**

Ərəb əlifbası ilə həkkak tərəfindən oyulmuş daş parçası divar daşı kimi ev fasadına hö-rülür. Tarix də, adətən, ərəb rəqəmləri və hicri təqvimini ilə yazılırdı. Kənardan fərq edilməsi üçün yazı **göy rənglə** rənglənirdi.

- **Latın və kiril qrafikalı yazılar**

Sovet dövründə kitabələr kiril qrafikasında yazılmışdır. (ş. 3.41)

Şəkil 3.41

Tövsiyələr

- Basqalda ev və bulaqların təmiri zamanı epiqrafik yazılar orijinal dəst-xətlə, ərəb əlifbasının yazı şəklinə uyğun olaraq yenidən işlənməsi tövsiyə edilir.
- Bəzi daş kitabələrin üzəri təbii səbəblərdən görünməz hala gəlmiş, bəzilərinin üstü navalça və ya kommunikasiya xətlərilə örtülmüş, bəzilərinin də rəngi getmiş və görünməsi çətinləşmişdir. Bu kimi hallarda navalçaların yerini dəyişmək, hərfləri yenidən rənglənmək və kommunikasiya xətlərini epiqrafik abidədən uzaqlaşdırmaq tövsiyyə edilir. (ş. 3.42)

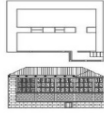
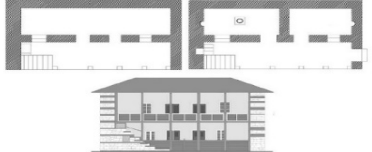
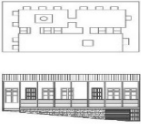

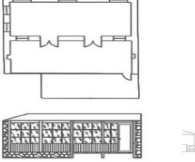

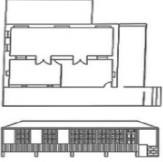
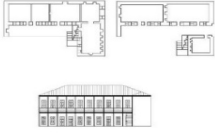
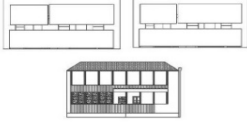
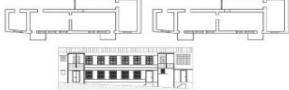

Şəkil 3.42

- Dəmir lövhələr bəzən daş kitabələrin yerinə qoyulmuşdur. Belə hallarda həmin hissənin tarixi təkamül prosesinin tərkib hissəsi kimi qorunması tövsiyə edilir. (ş.3.43)

Şəkil 3.43

Bir mərtəbəli evlər	İki mərtəbəli evlər
	
	
	
	
	
<p>Başqaldakı evlərin tipologiyası</p>	
	

3.3.2. Birmərtəbəli evlər

Birmərtəbəli evlər adətən sadə plan-məkan quruluşuna malik idi. Əsasən dağlıq və dağətəyi ərazilərdə inşa olunmuş bu tip evlər yerli landşaft və relyeflə üzvü bağlılıq təşkil edirdi.

Bu evlərdəki seyvanların bir tərəfindən – yamacə görə daha aşağıda olan hissəsindən zirzəmi kimi istifadə olunurdu. Təsərrüfat həyatında çox böyük əhəmiyyəti olan bu tikilidən istər qış, istərsə də yay aylarında anbar kimi istifadə edilirdi. Zirzəmilər bu gün də öz funksionallığını qoruyub saxlayır.

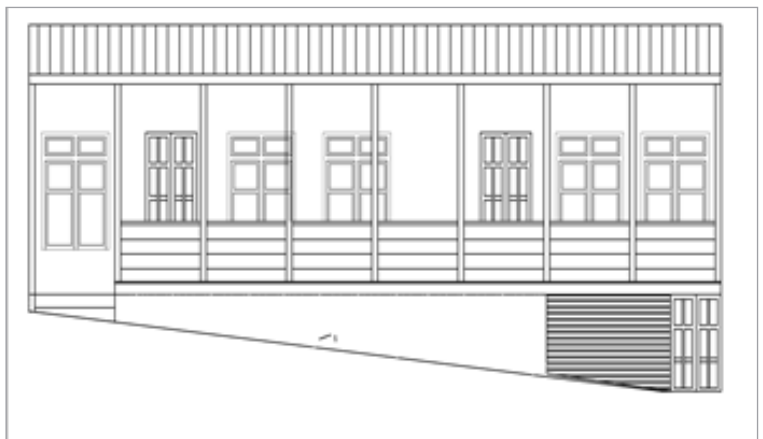
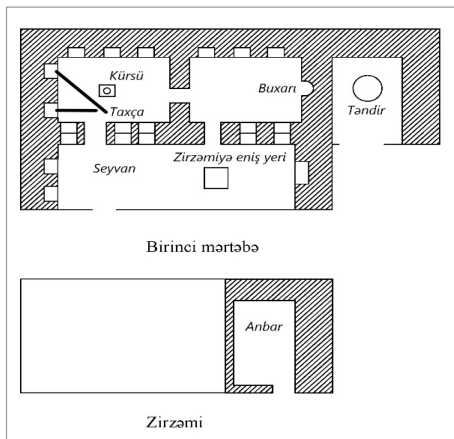
Onları əsasən hörməçəpərlə örtüdürlər. Zirzəmi qalın çaydaşından və saman-gil qarışığı ilə suvanmış ağac-pərdilərdən hörülmüş yan, arxa və ön divardan ibarətdir. Nümunə olaraq göstərdiyimiz evin önündə bir təsərrüfat tikilisi, bir sanitariya qovşağı, onların arasında iki taylı taxta alaqağı və evin sol yan fasadına söykənən təndirxana yerləşkəsi vardır. Burada daha çox oduncaq və s kimi materialların saxlanması üçün istifadə edilən quraqlıq da mövcuddur. İri qoz ağacı olan həyətdə bağçılıq və bostançılıq üçün elə də münbit şərait yoxdur.

Şəkil 3.43

Basqaldakı digər birmərtəbəli evlərdə olduğu kimi bu ev də iki otaqdan ibarətdir. Otaqlardan birinin mərkəzində döşəmə üzərində kürsü, divarlarda taxca, ləmə (rəf), buxarı, ikinci yan otağa keçmək üçün qapı mövcuddur. İkinci otaqda da eyni klasifikasiya davam etdirilib. Otaqların hər ikisinə seyvandan giriş var. Işıqlandırma birində üç, digərində iki ədəd olmaqla, beş pəncərə vasitəsi ilə həyata keçirilib. Evin dam örtüyü konstruksiyası yerli memarlıq ənənəsinə uyğun olaraq saman, gil, torpaq qarışığından ibarət mərtəbəarası möhər örtükdən, onun üstündə qurulmuş ağac materiallı formadan, dəmir-tənəkə lövhəli maili çardaqdan ibarətdir. Damın üstünə tökülən yağıntı sularını torpağa ötürmək üçün dəmir qanov və navalçadan istifadə edilmişdir.

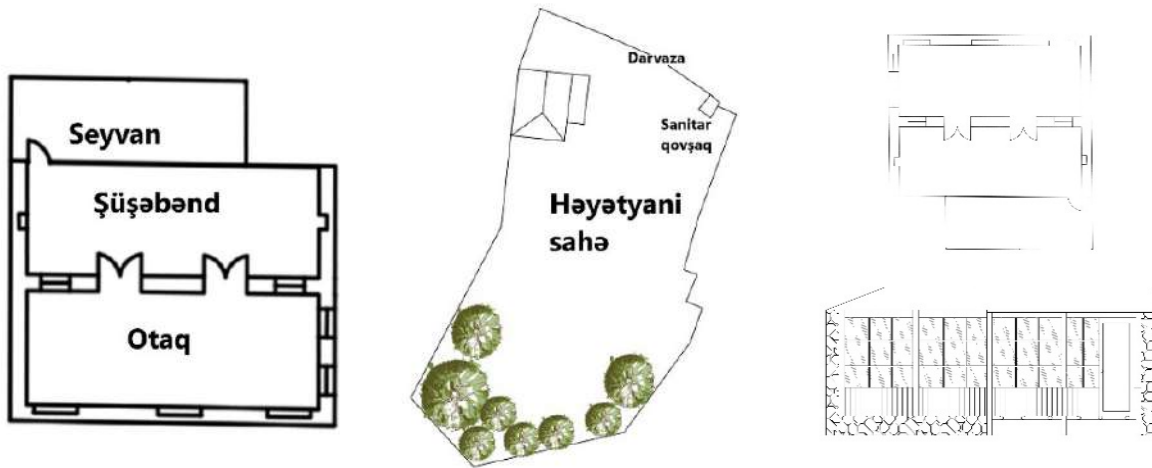
Basqaldakı bütün evlər kimi birmərtəbəli evlərin həm bünövrəsi, həm də divarları şirindəşdan və gil-gəc-torpaq qarışığından hörülüb. Divarların sətliyinin və seysmik hərəkətilik zamanı elastikliyin təmin edilməsi üçün kətil deyilən antiseymik ağac kəmərlərdən istifadə edililib. Bu element divarlara hər 3-5 daş sırasından bir yerləşdirilib.

Şəkil 3.45 Birmərtəbəli evin planı və cizgizi

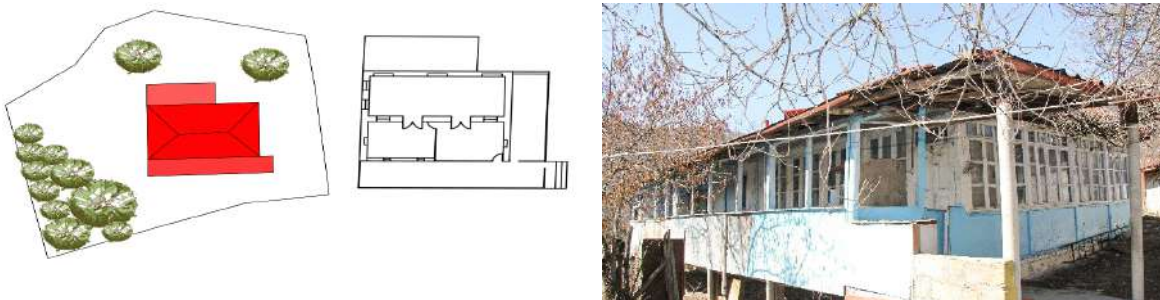
Bu tip evlərin bəzilərində seyvanın altında qida məhsullarını və konservləşdirilmiş ərzaqları saxlamaq üçün istifadə edilən *yarızirzəmi* hündürlüyündə *yerləşkə* də olur. Onun ancaq bir hissəsində hərəkət etmək mümkündür, ikinci hissə divarda açılan və xırda dolab kimi istifadə edilən boşluqdan ibarətdir.

Düzənlik ərazilərdə inşa edilən birmərtəbəli evlərdə isə seyvanın altında zirzəmi tikmək mümkün olmadığı üçün yan tikililər müşahidə edilir. Otaqların sayının azlığı və konstruksiyanın bəsitliyi göstərir ki, kasıb əhaliyə məxsus bu evlərə yan tikililər sonradan əlavə olunub, ev əhalisinin sayına və təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun dəyişikliklər edilib. Əsasən bir otaqdan ibarət olan bu evlər düz ərazidə yerləşdiyi üçün şüşəbəndlərin qabağına seyvan artırmaq olurdu.

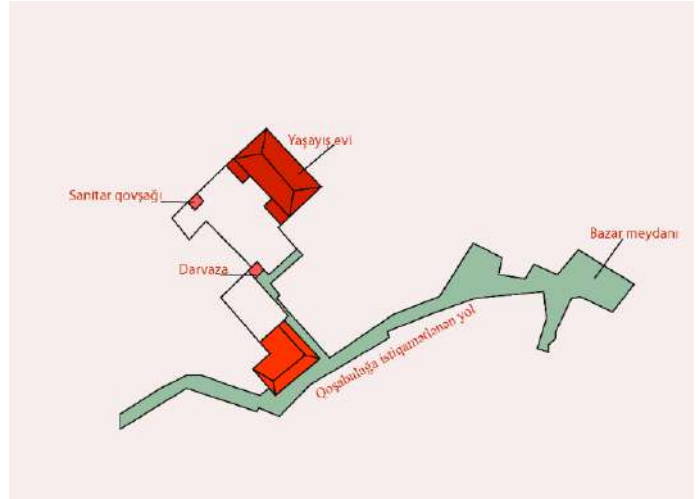
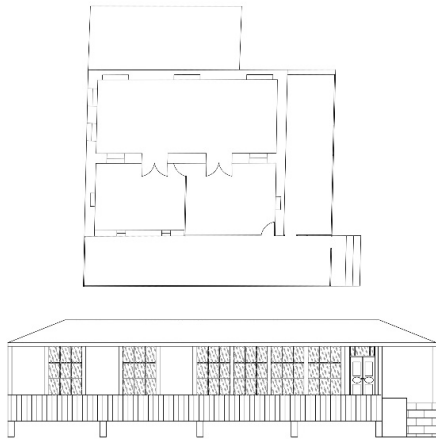
Şəkil 3.46 Birmərtəbəli evin şəkli, cizgisi və situasiya planı

Basqal ərazisində yabanı meyvə (alma, armud) toplayıb qurutmaq, vələs yarpağı ("Pip" dolması üçün) yığıb qış üçün tədarük etmək ənənəsi olduğu üçün seyvanların həm məişət, həm də təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Onların tikilişində məhz funksionallıq amili əsas götürülüb – ölçüləri, günün düşmə istiqaməti, pilləkənlərin yeri və s. kimi faktorlar nəzərə alınıb.

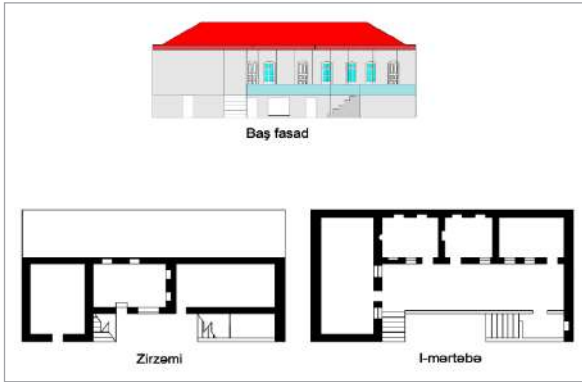
Şəkil 3.47 Birmərtəbəli evlərin şəkli, cizgisi və situasiya planı

Şəkil 3.47 Birmərtəbəli evlərin şəkli, cizgisi və situasiya planı

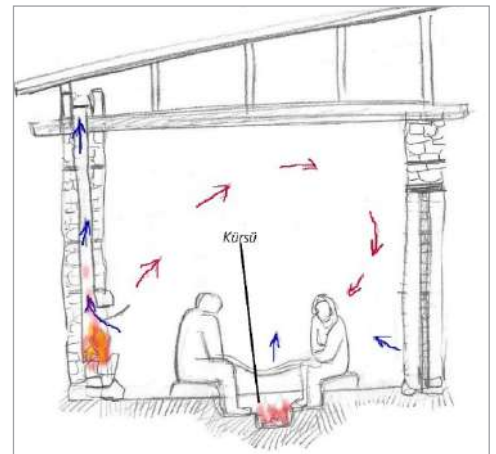
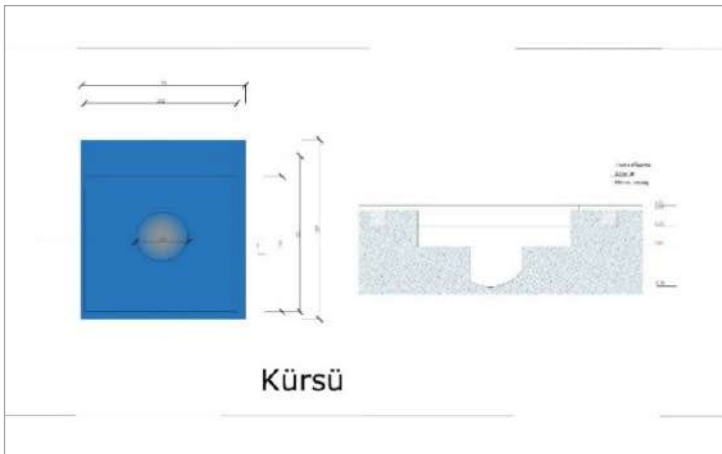
Miryavər Hüseynovun evinin analizi göstərir ki, (ş.3.48) bir evdə bir neçə ailə yaşayan hallarda otaqların, o cümlədən, yataq otaqlarının, buxarların, taxçaların və zirzəmilərin sayı buna uyğunlaşdırılır. Ümumiyyətlə, evdəki otaqların arakəsmələr vasitəsilə bölünməsi və otaqların sayının artırılması çoxuşaqlı yoxsul ailələrin yaşadığı ölkələrdə sıx-sıx rast gəlinən haldır.

Şəkil 3.48 Çoxsaylı ailə üzvlərinin yaşadığı ev

Birmərtəbəli evlərin təkamülü prosesində daha bir dəyişikliyi hasar tiplərində müşahidə etmək olar.

- Taxta çəpərlər çaydaşından olan hasarlarla əvəz edilmişdir. Bu hasarlara bitişik olaraq müxtəlif həyəət tikililəri, təndirxana, təsərrüfat binası və s. inşa edilmişdir. Dərə məhəlləsindəki evlərdə isə həyətlərin dərəyə tərəf olan hissəsində hasarlara rast gəlinmir, çünki bu, torpaqda yuyulma yarada və hasarları uçuqda bilər.

Şəkil 3.49 Kirsü və buxarı

- Əsas küçədəki hasarların yenidən taxta çəpərlərlə əvəz edilməsi tövsiyə edilmir. Çünki vəhşi heyvanların və kənar şəxslərin müdaxiləsini əngəlləmək baxımından daş hasarlar daha təhlükəsizdir.

Şəkil 3.50 Otaq ortasında açılmış və keçmişdə istifadə edilmiş bir kürsü

buxarı, bəzən isə hər ikisi inşa edilirdi. Buxarıda köz hazırlayıb kürsüdə istifadə etmək mümkün idi.

Basqal ərazisindəki birmərtəbəli evlərdə eyvana açılan qapı, pəncərə, divarlarda taxça və ya çamaxatanlar kimi interyer elementləri vardır. Bu tipologiyalar son dövrlərə qədər gəlib çatmış birmərtəbəli, bir neçə otaqlı evlərdə, o cümlədən nisbətən yeni birmərtəbəli evlərdə də müşahidə edilməkdədir. Bu evlərin plan quruluşu qeyri-xətti xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, Basqaldakı bütün yaşayış evlərinin plan-məkan quruluşuna həyətyanı sahənin ölçü və forması ciddi dərəcədə təsir etmişdir. Bir neçə otaqdan ibarət birmərtəbəli qeyri-xətti quruluşlu evlərin quruluşunda bu amilin rolu xüsusilə böyükdür (Otaqların sayı həyətyanı sahənin ölçüsü imkan verən sayda olur). Relyefli ərazidə yerləşən evlər 3-4 pillədən ibarət *pilləkəndən, açıq və ya şüşəbənd seyvandan, yaşayış otaqlarından və mətbəx yerləşkəsindən* ibarət olur.

Seyvanlarda sütun (taxta-ağac dayaqlar) məhəccər və qapalaq (həyətyanı sahədən evə daxil olmaq üçün qapı) vardır. Evin yan divarları seyvanın kənarlarına qədər uzanıbsa, bu hissələrdə taxca, bəzən də yay buxarısı kimi memarlıq elementləri müşahidə edilir. Adətən, seyvanların hər iki kənarı daşla hörülür. Onların zamanla aynabənd-şüşəbəndə çevrildiyi də müşahidə olunmuşdur. Bu, ev sahibinlərinin sosial rifahının yaxşılaşması nəticəsində baş verib. Düzen ərazilərdə tikilmiş evlərdə aynabəndlərin qarşısında yenidən seyvan tikilib.

Şəkil 3.51 Hasarlarda qoyulan yay buxarisinin bacası

Həyətyanı sahələr həm düzbucaqlı, həm də qeyri-düzbucaqlı formada olurdu. Bu, məhəllənin ümumi şəhərsalma strukturundan irəli gəlirdi. Tipolji izləmələr göstərir ki, ev sahibinin ehtiyaclarından və həyətin ölçülərindən asılı olaraq birmərtəbəli evlər də həm düzbucaqlı, həm də müəyyən qədər asimmetrik düzbucaqlı şəkildə də inşa edilirdi. Bu evlər ilk başlarda bir, daha sonra iki otaqdan ibarət olmuşdur. Otaqlar memarlıq həlli baxımından çox sadə quruluşa malik idi. Qışda evdə normal temperaturun saxlanması üçün otağın ortasında ya kürsü, ya da sadə formalı çatma tağlı

Basqal evlərində yay və qış buxarları bir-birindən fərqlənir. Qış buxarları ev və karxanaların içərisində olur; həm evi isitmək, həm də məişət ehtiyacları üçün nəzərdə tutulurdu. Yay aylarında isə istər məişət, istərsə də sənətkarlıq ehtiyacları üçün buxarını seyvanda qalamaq mümkün idi. Seyvanlarda buxarılarda olmasının vacib memarlıq elementidir. Seyvanın quruluşu buna imkan verməyəndə hasarın münasib yerində yay sobası quraşdırılırdı. Hasarların üstündəki bacalar məhz həmin sobalarla əlaqədardır.

Artıq istifadə edilməyən soba-buxarı formalı “ocaq yerlərinə” Basqalda bu gün də rast gəlmək mümkündür.

Basqal evlərinin hasarlarında və seyvanlarında qoyulan yay buxarlarını və sobaları dekorativ element kimi qorumaq tövsiyə edilir.

Tövsiyələr:

- *Basqal evlərində damlar tarixən ikiyamaqlıdır, ona görə də dördyamaqlı dam və çardaqların tikilməsi yerli memarlıq ənənələrinə zidd ola bilər.*

3.3.3. İkimərtəbəli evlər

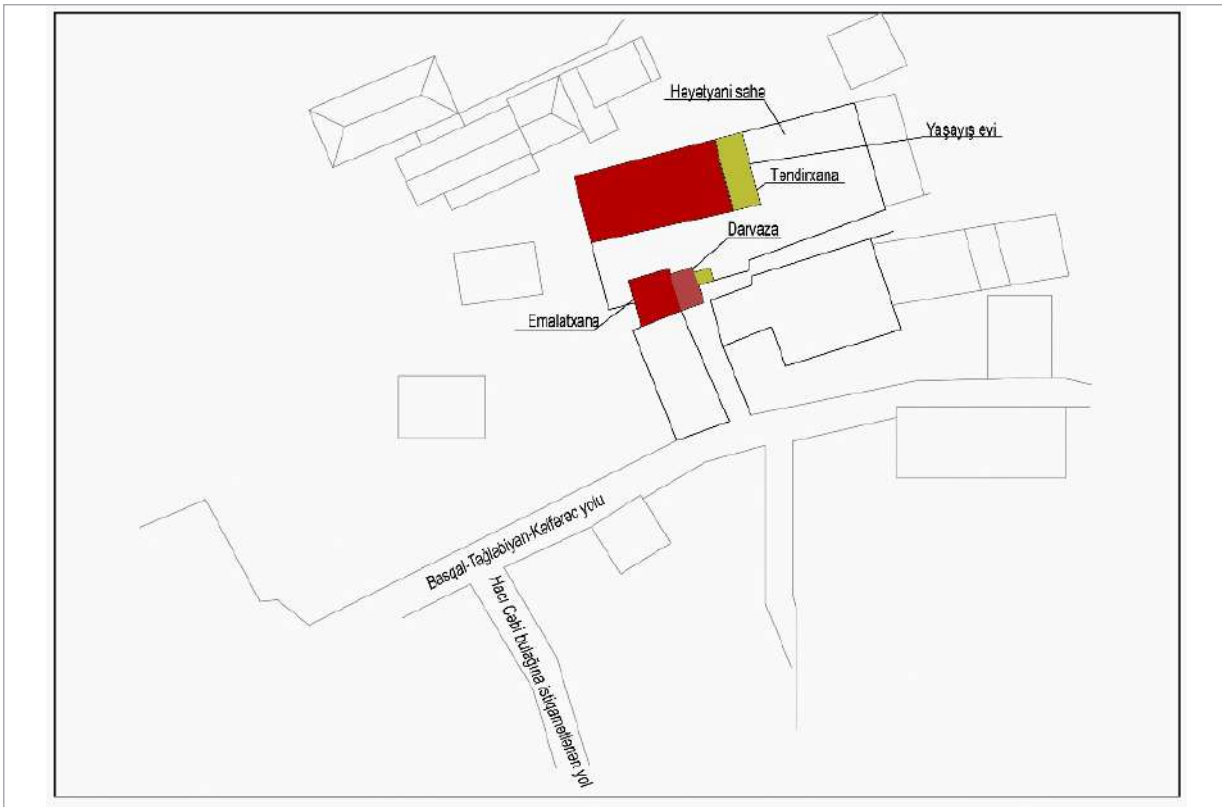
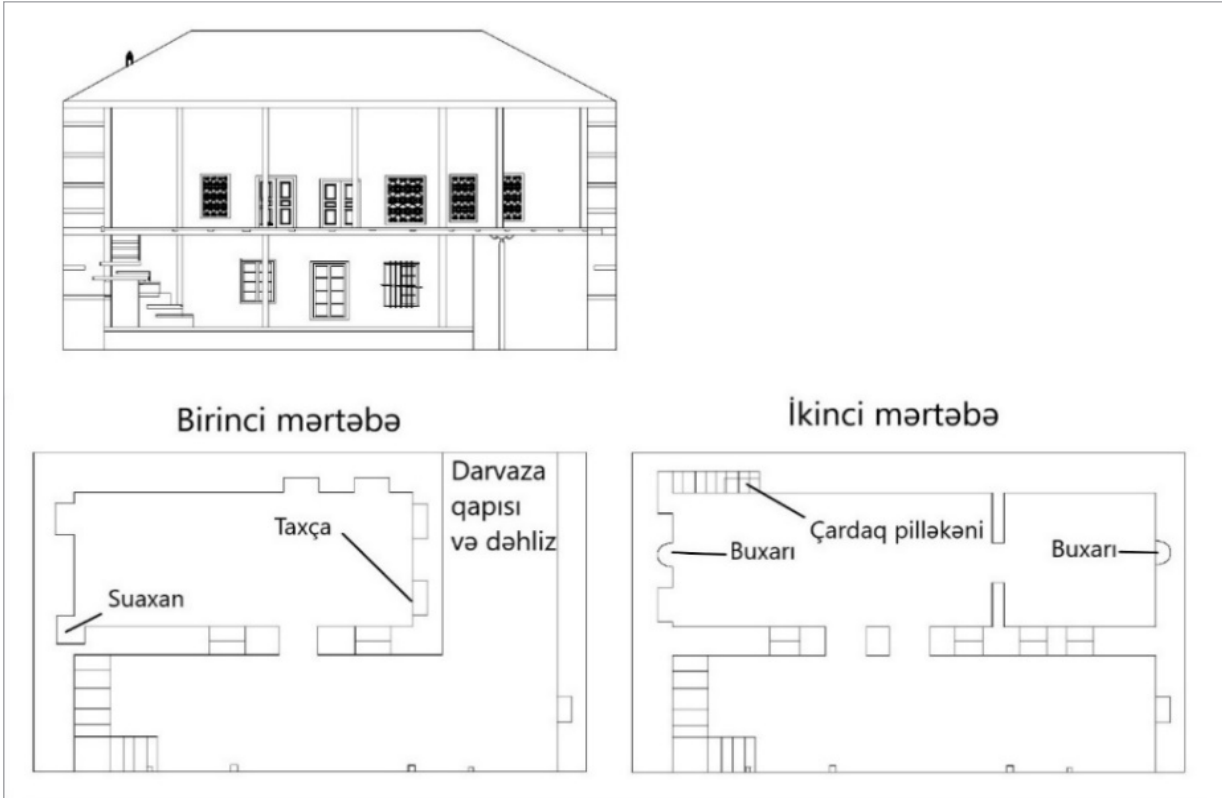

Şəkil 3.52 İkimərtəbəli ev

Basqalda ilk ikimərtəbəli evlərin tədqiqi zamanı bir sıra sosial-iqtisadi və antropoloji amillər nəzərə alınmalıdır.

- İlk dövrlərdə bu tip evlər kəndin sayılıb-seçilən və zəngin şəxslərinə məxsus olmuşdur.
- Təsərrüfat fəaliyyətinin genişlənməsi yaşayış evlərini ikimərtəbəli tikmək zərurəti yaratmışdır.
- Evlərin eninə genişləndirilməsi relyef imkanları baxımından problemli olması da evlərin iki mərtəbəli tikilməsini təşviq etmişdir.
- İkimərtəbəli evlər tikinti texnologiyasının təkmilləşməsi sayəsində əlçatan olmuşdur.

Başqalda ikimərtəbəli evlər həyətin təxminən 1/3 hissəsini, bəzən isə yarısını tutub. Bu həyətlərin küçəyə iki çıxışı olub - alaqaçı (darvaza qapısı) və kiçik qapıdan. Alaqaçılar taxtadan, qoşa və ya tək laylı olurdu. Alaqaçılar, adətən evin yanında və ya altında qoyulurdu. Evlərin altında olan alaqaçılar dəhlizə açılırdı. Bu tip alaqaçı və darvazalara Başqalın onlarla evində indi də rast gəlmək mümkündür.

Şəkil 3.53 İkimərtəbəli ev (plan, situasiya planı və fəsad)

İkimərtəbəli evlərdə ilk baxışdan qəribə görünən bu tip darvazaların olması əsasən aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər:

- həyətyanı sahənin azlığı, qapının qoyulması üçün başqa yerin olmaması;
- relyefin maililiyinə görə alaqaqının evin altından qoyulmasının daha məntiqli olması;
- təsərrüfat-sənətkarlıq fəaliyyəti baxımından müştərilərin karxanaya giriş-çixışının ev sahibləri üçün belə daha rahat olması.

İkimərtəbəli evlərdəki bu tip darvazalara həm emalatxananın yanından, həm də birbaşa evin içindən giriş vardı (Ş.3.54). Küçədən birbaşa həyəmə açılan darvazalar relyefin imkan verdiyi həyətlərdədir.

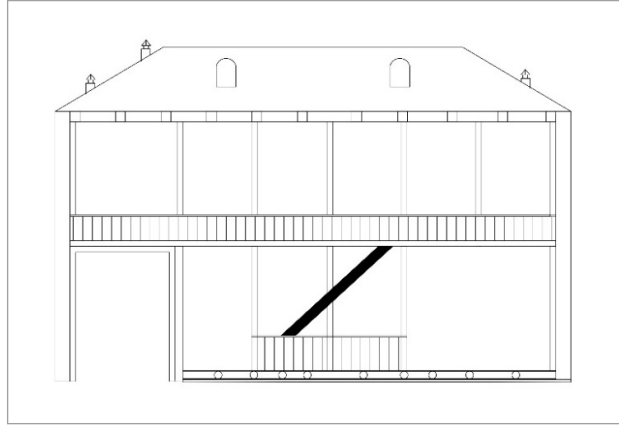
Şəkil 3.54

Şəkil 3.55 İkimərtəbəli evin plan və cizgisi

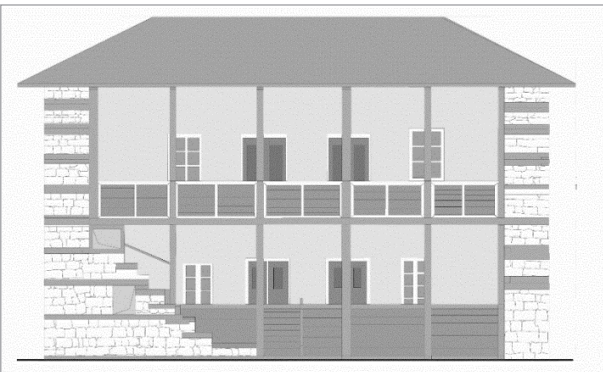
İkimərtəbəli evlərdə birinci və ikinci qatlar arasında əlaqə yaradan pilləkənlərin standart forması yoxdur.

- Bəzi pilləkənlər birbaşa eyvanın ortasına doğrudur və dəribuni adlanan qapalaq vasitəsilə oradan ikinci mərtəbəyə qalxır. Bu pilləkənlərdə qapaqların olması, yəni onların yuxarıdan bağlanması kənar şəxslərin ikinci mərtəbəyə girməsini çətinləşdirir.

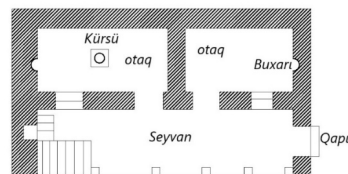

Şəkil 3.56

- Bəzi pilləkən pillələri isə ikinci mərtəbənin yan divarına söykənərək "L" şəklində qurulurdu. Bu tip pilləkən quruluşunda ikinci mərtəbədə qapaqlar qoyulmurdu. Yamacın çox maili olması bəzən həyətdən birbaşa ikinci mərtəbəyə qapı qoyulmasına imkan verirdi (ş.3.56).

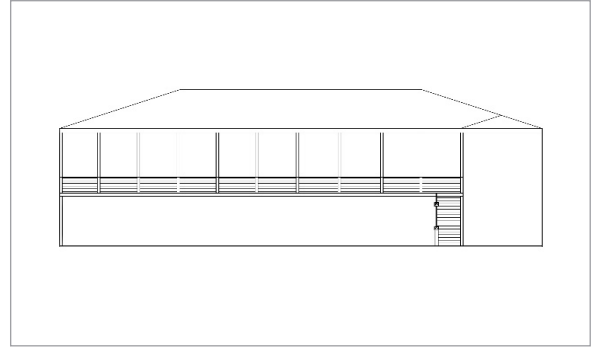
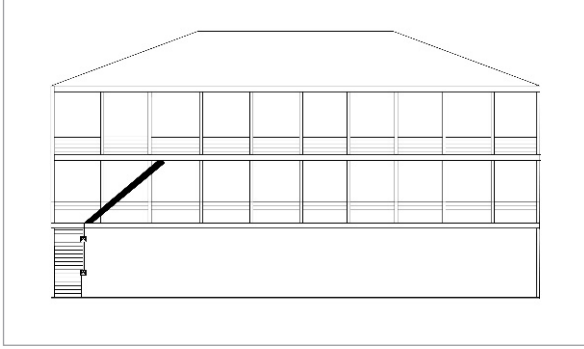

Birinci mərtəbə

ikinci mərtəbə

Şəkil 3.57 Pilləkənli ikimərtəbəli ev

Digər pilləkən tipləri :

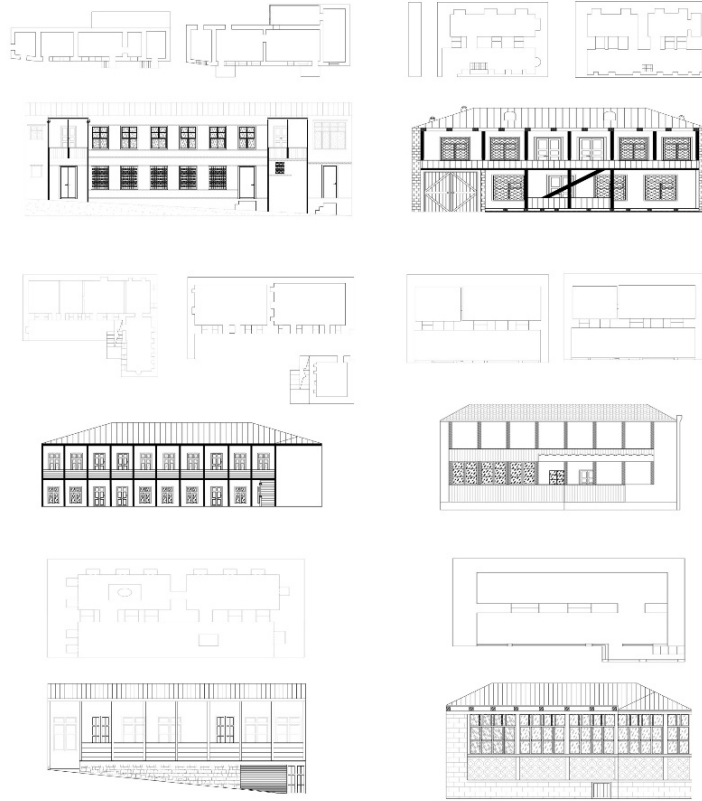
İkimərtəbəli evlərin tikintisində aşağıdakı ardıcılığı izləmək mümkündür:

- bünövrənin yer səthindən 50-80 sm aşağı hissəsində mümkün qədər çox sərtlik əldə etmək üçün gəc-gil qarışığı ilə suvanmış iri çaydaşı blokları qoyulmuşdur;
- bünövrənin yerüstü hissəsi evin kürsülük hissəsinə qədər davam etdirilmiş; daha sonra kətil konstruksiya elementi əlavə edilərək birinci mərtəbənin tavanına qədər düzbucaq biçimli şirindaşlarla hörgüləmə aparılmış; dam örtüyünün yerinə qədər hər 3-5 daş sırasından sonra kətil qoyulmuşdur;
- sonrakı mərhələdə ikinci mərtəbənin döşəmə konstruksiyası yerləşdirilmişdir. Bu konstruksiya ağacdan hazırlanmış tirlərin müəyyən aralıqla paralel düzülüşündən ibarətdir və müxtəlif hissələri var. Tirlərin alt və üst səthləri kiçik taxta lövhələr və ya pərdilərlə qapadılmışdır. Yükgötürmə qabiliyyəti nəzərə alınmaqla, pərdilərin arası torpaq, saman və gil qarışığından hazırlanan, təbii temperatur tənzimləyicisi sayılan möhrə materialı ilə doldurulmuş, ardınca taxta lövhə və pərdilərin səthi hamarlanaraq boyanmışdır;
- birinci mərtəbənin tavanı hazır olandan sonra yuxarı qatın aşağıdakıdan daha hündür olan divarları hörülmüş, ardınca üst mərtəbənin örtük konstruksiyası - karkası qurulmuşdur;
- tir-dayaq sistemli horizontal və vertikal taxta pərdilərdən ibarət bir və ya iki yamaclı (daha çox ikiyamaclı) karkasın üstünə qırmızı tənəkə-dəmir örtük çəkməklə evin inşası tamamlanmışdır;
- sonrakı mərhələdə qapı və pəncərələr salınmış, divarlar şirələnib hamarlanmış, boyaq işləri görülmüş, seyvan və onun elementləri (taxta məhəccərlər, xarici yan divarlardakı kiçik taxça və buxarılar) tikilmişdir.

İkimərtəbəli evlərin aşağı qatı daha çox texniki xarakter daşımış, ikinci mərtəbə isə yaşayış üçün nəzərdə tutulmuşdur. Birinci mərtəbədə kürsü və buxarı, ikinci mərtəbədə yalnız buxarı olmuşdur. Bəzi evlərin birinci mərtəbəsində yerləşkələrin (otaqların) küncündə yuyunmaq üçün *suaxan da* vardır. Həm *suaxanlar*, həm də *taxca*, *ləmə*, *cumaxatan*, *pəncərəaltı saxlanc* kimi memarlıq elementləri tikinti prosesində inşa edilmişdir.

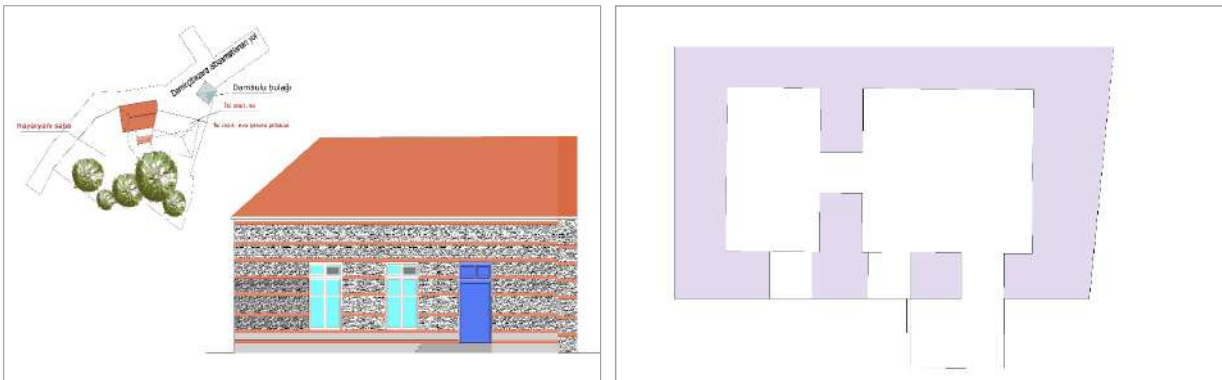
Bağçılıq-bostançılıq imkanları olan və su mənbələrinin yaxınlığında yerləşən həyətlərə tünqlər və ya kanallar vasitəsilə su çəkilmişdir. Ancaq bu iş böyük əmək tələb etdiyindən və həyətlərin kiçik olması səbəbindən Basqalda belə həyətlərin sayı azdır. Heyvandarlıq və quşçuluqla məşğul olan basqallıların həyatında xüsusi yerləşkələr tikilmişdir.

3.3.4. Evlərin iqtisadi zənginlik və sosial stratifikasiya baxımından quruluşu: mərtəbələrin sayı, evlərin tikildiyi yerlər

XIX-XX əsrlərə aid Basqal evlərini fasad görünüşünə, memarlıq elementləri ilə zənginliyinə, daxili tərtibatına və s. əlamətlərinə görə şərti olaraq varlı, orta və kasıb təbəqəyə aid evlər kimi təsnifatlandırmaq olar.

- Aynabəndli, ikimərtəbəli və çoxotaqlı evlər varlı tacirlərə məxsus idi. Onlardan biri – Hacı Bağırın evi Qoşabulaq məhəlləsində yerləşir. On otaqdan, geniş həyətdən və bir neçə yardımçı tikilidən ibarət mülk zamanında çox dəbdəbəli olmuşdur.
- Varlılar hündür daş hasarlar tikdirməyə başlamışlar və bu, Basqalın şəhərsalma ənənəsinə yeni çalarlar gətirərək küçələrin forma və funksionallığını dəyişmişdir.
- Su təchizatı evlərin yerləşməsində əsas determinantlardan biri olduğu üçün zəngin ailələr əsasən bulaqların yaxınlığında məskunlaşmışlar (ş.3.58).

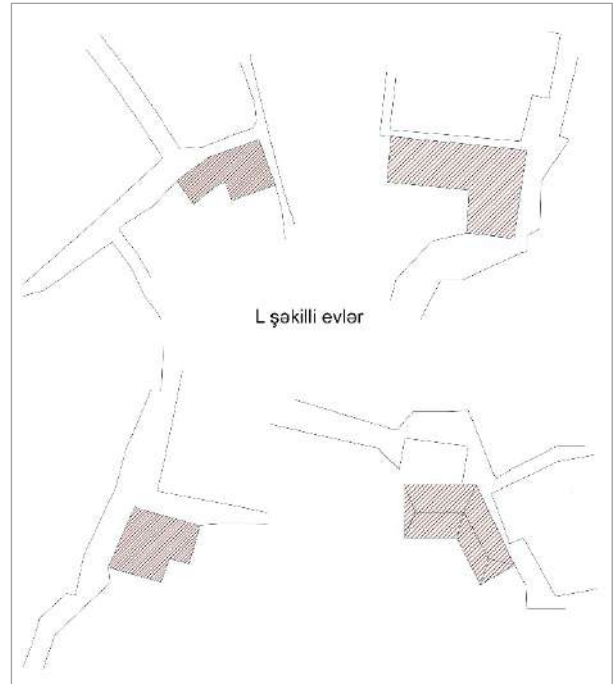
Şəkil 3.58

3.3.5. “L” şəkilli evlər

Basqalın qədim evlərinin, demək olar ki, hamısının baş fasadı cənub-qərbe doğrudur. Qəsəbənin yaşlı sakinləri bunun səbəbini tikililəri Məkkədəki Kəbə ibadətğahının coğrafi mövqeyinə uyğunlaşdırmaqla izah edirlər. Evlərin qapılarının gündoğana açılması həmçinin kənd sakinlərinin empirik biliklərindən xəbər verir.

İkimərtəbəli evlərin birinci mərtəbəsi çox zaman küçənin səviyyəsindən aşağıda yerləşdiyi üçün ikinci mərtəbənin mövcudluğu kənardan hiss olunmur. Bu tip evlər küçə-dalanların sərhədlərinə uyğun olaraq ya düzxətli, ya da «L» şəkilli olmaqla düzbuzaqıli həcm-fəza strukturunda inşa edilmişdir (ş.3.59).

Şəkil 3.59

3.3.6. Bağdadi üsulu ilə tikilən evlər (ağac və saman qarışdırılmış palçıqdan istifadə etməklə inşa edilən yerləşkə-tikililər)

Ağacın cavan budaqlarının bir-birinə keçirildiyi və ya taxtaları yan-yana qoyulduğu hörməçəpər (çubuq hörmə) metoduna bağdadi üsul da deyilir. Bu üsulla hörülən divarda taxçalar açmağa imkan olmur, ona görə də yaşayış evlərində bu hörməyə nadir hallarda rast gəlinir. Basqal ərazisindəki bəzi qədim yarı uçmuş evlərin analizi göstərib ki, yoxsul ailələr məhz ağac budaqlarından və saman-palçıq qarışığından dayanıqlı divarlar düzəltilmişlər. Bu üsuldən sonradan artırılmış ikinci mərtəbənin tikilməsi zamanı istifadə edilib.

Hörmə çəpər metodu ilə hörmə işinə aşağıdakı hallarda rast gəlinir:

- sonradan artırılan mərtəbələrin və ya zirzəmilərlə quraqlıqların fasadı üçün ağac tirlərin arasına taxtalar yerləşdirilmiş, üstü palçıq və saman qarışığından ibarət suvaqla örtülmüşdür (ş.3.61);

Şəkil 3.60 Bağdadi üsul ilə tikilmiş ev divarı

Şəkil 3.61

➤ heyvandarlıqda, quşçuluqda, baramaqrdu yetişdirməkdə və toxuculuq fəaliyyətində istifadə edilən tikililərin (tövlə, hin, kümxana, anbar) fasadları da bu üsulla tikilmişdir;

➤ ikiyamaclı damların hər iki və ya yalnız bir yan tərəfi, biryamaclı damların kənarları bu üsulla bağlanmışdır;

➤ hörməçəpər divarın ağırlığı və xərci az olduğu üçün ikimərtəbəli evlərdə ondan arakəsmə kimi də istifadə olunmuşdur (Ş.3.62).

➤ həyətdəki əlavə tikililərin müəyyən hissəsi və ya sonradan sərhədlənməsi bu üsulla həyata keçirilmişdir. Adətən, daş divarın qonşuluğunda və ya üzərində inşa olunan əlavə tikilinin dörd divarından üçü qonşu tikiliyə aid olmuş, biri isə bağdadi üsulla hörülmüşdür. Beləliklə, ayrıca bina inşa etmədən yeni funksional yerləşmə tikilmişdir. Bu üsuldan ikimərtəbəli evin yanında tikilmiş birmərtəbəli köməkçi binanın üstünü örtmək məqsədi ilə istifadə edilmişdir.

Şəkil 3.62

Şəkil 3.63

Basqal ərazisində hörməçəpərin üç növünə rast gəlinir:

- odun-taxta materialların kip şəkildə bir-birinə bərkidilərək yerləşdirilməsi; (Ş.3.63)
- cavan-elastik ağac budaq və zoğlarının hörülməsi;
- hər iki növ hörmə texnikasında konstruksiya palçıq-saman qarışığı ilə doldurulmuş və beləliklə də bağdadi üsulu yaranmışdır. (Ş.3.64)

Şəkil 3.64

3.4. Digər maddi-mədəni irs nümunələri

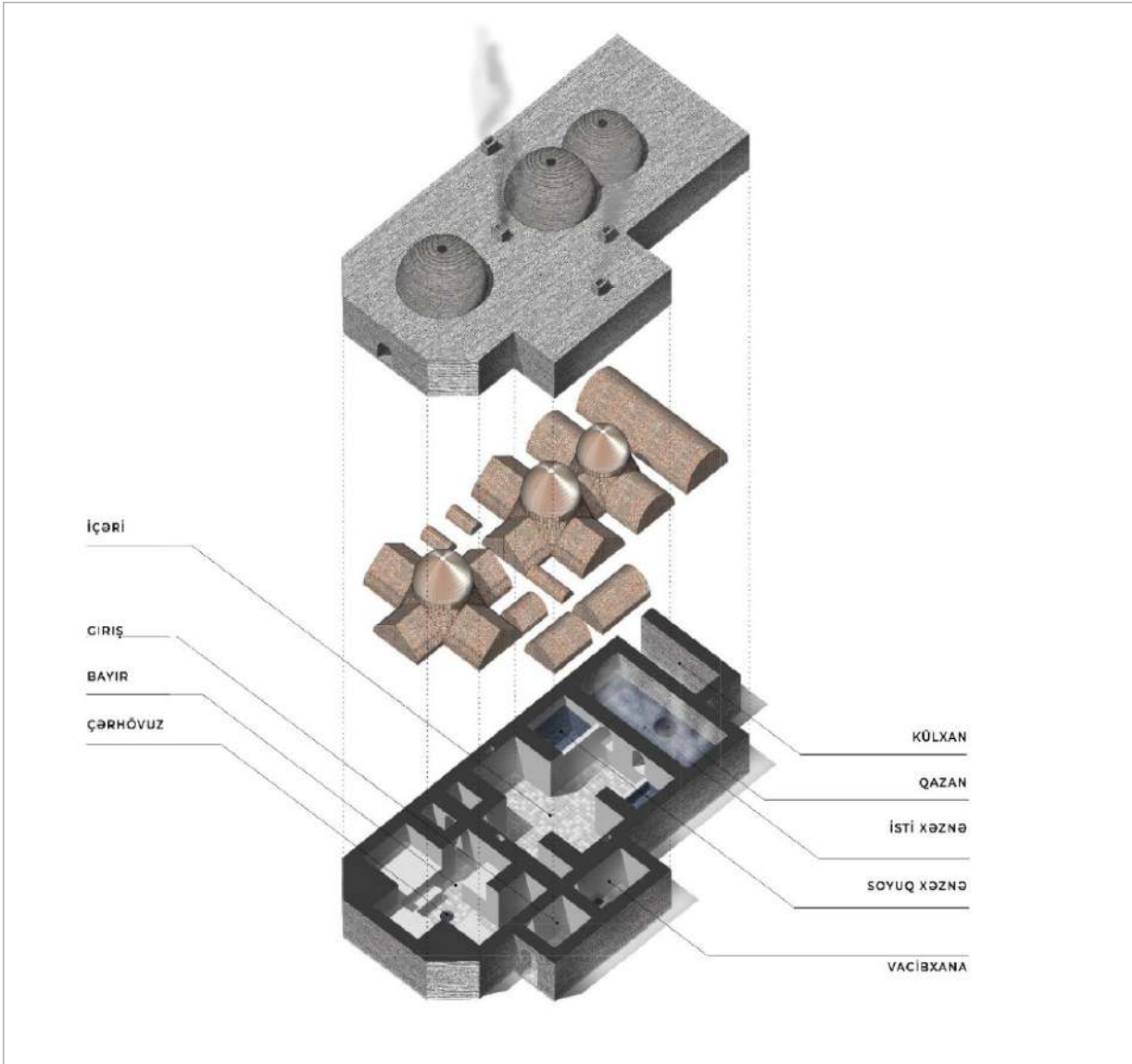
3.4.1. Basqaldakı yeganə hamam və onun xüsusiyyətləri

Orta əsrlərdən bəri hamamlar sanitariya-gigiyena tələbatını təmin etməklə yanaşı, istirahət, görüş və sosiallaşma məkanı olmuşdur. Memarlıq baxımından maraqlı kompozisiyaya malik qədim tikililərindən biri olan Basqal hamamı bir neçə əsr əvvəl Kələküşə məhəlləsində inşa edilmişdir. Hamamın kitabəsi qalmadığı üçün tikilinin yaşı dəqiq bilinmir.

Şərqi memarlıq üslubunda tikilmiş hamam iki iç-içə salondan və yardımçı otaqlardan ibarətdir. Ümumi planda hamam dördkünc formalıdır, tağ bəndlərə dayanan 2 günbəzi var. Tağların nəbati naxışlarındakı sütun elementlərinin dəqiq simmetriyası xalq memarlıq yaradıcılığının yüksək səviyyəsindən xəbər verir. Hamamın palçıq hörgüsü əhəng və yumurta sarısının qarışığından hazırlanmışdır.

Şəkil 3.65 Basqal hamamı

Şəkil 3.66

Hamamın birinci soyunma-geyinmə otağının ortasında dairəvi soyuq su hovuzu, çim-mə salonunun ortasında isə isti su hovuzu var (ş.3.66). Yuyunmaq üçün salonun ortasında bir, sağ və sol tərəflərdə iki bölmə var. Sağda soyuq və isti sututarlar – xəzinələr yerləşmişdir. Su odunla və xüsusi bölmədə qızdırılmışdır. Xəzinəyə su dağdan çəkilmiş saxsı borular vasitəsilə daxil olmuşdur. İsti su yuyunma otağına açılan hovuzdan, soyuq su isə xəzinənin yanında yerləşdirilmiş otaqdan götürülmüşdür. İşlənmiş suların axıdılması üçün kanalizasiya sistemi mövcud olmuşdur. Hamamın içi günbəz, tavanının mərkəzində açılmış xüsusi açırım və baca vasitəsilə işıqlandırılmışdır.

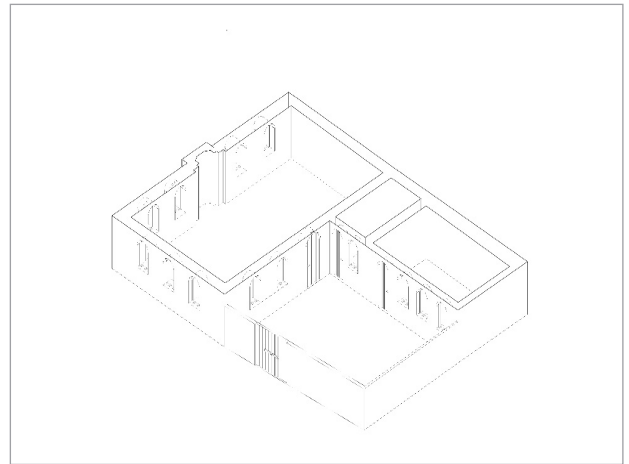
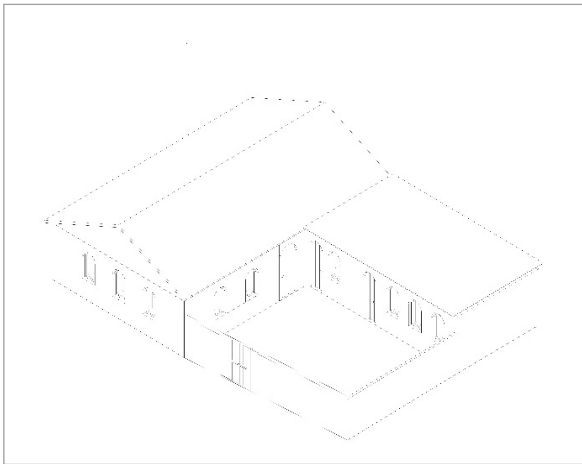
3.4.2. Dini tikililər

“Basqal” qoruğu ərazisində iki məscid, qədim qəbiristanlıq və bu qəbiristanlığın əra-zisində bir neçə türbə vardır. Şeyx Məhəmməd Məscidi Basqal hamamı ilə üz bəüz yerləşir. Ehtimal olunur ki, tikilinin qarşısındakı çinar ağacı məscid inşa edilən il əkilib. **Əl-fəqir Şeyx Səfayi ibn Şeyx Məhəmməd tərəfindən tikildiyi güman edilən** Şeyx Məhəmməd Məscidi Basqalın dini memarlığına xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Məscid 1567-68-ci illərdə inşa edilmişdir.

Abidə eyni vaxtda inşa edilmiş iki minarədən (minarələr binanın baş fasadı tərəfdə, simmetrik olaraq yerləşdirilmişdir), bir neçə tağlı bölmədən və dörd qonaq otağından ibarət olmuşdur. Minbərə çıxmaq üçün taxta pilləkənlərdən istifadə edilmişdir (ş.3.67). Vaxtilə məscidin həyətinə mədrəsə də fəaliyyət göstərmiş, o dövrün tanınmış alimləri burda ilahiyət dərsləri keçmişlər. Abidənin plan quruluşu böyük ibadət zalından, ona bitişik iki hücrədən və hücrələrin əsas fasadlarının yerləşdiyi daxili həyətlərdən ibarətdir. 1970-ci illərdə baş vermiş yanğından və söküntülərdən sonra məscid bir ibadət zalından və iki yardımçı otaqdan (hücrədən) ibarət olmaqla yenidən inşa olunmuşdur. Yardımçı otaqlara görə məscidin plan quruluşu «L» şəkilli forma almışdır.

Şəkil 3.67

Şəkil 3.68

İbadət zalının qibləyə (cənub-şərqə) tərəf olan fasadının mərkəzində bir çatma tağlı mehrab; hər tərəfdə ikisi olmaqla, mehrabdan sağda və solda dörd pəncərə açımı mövcudur. Şimal tərəfdəki fasad yardımçı otaqların (hücrələrin) qarşısındakı daxili həyəətə açılmış və bir qapı və bir pəncərə ilə tamamlanmışdır. Şərq tərəfdəki fasadda iki pəncərə və bir qapı vardır. Qərb tərəfdəki fasad yaşayış evinin həyəti ilə üz bəzə olduğu üçün ordakı pəncərə açımaları təmir zamanı taxça boşluğu halına gətirilmiş və daha sonralar tamamilə ləğv edilərək hörülmüşdür.

Daxili həyətdəki otaq-hücrələrdən birinin fasadında epigrafik nümunə kimi yalnız bir kitabə qalmışdır.

Məscidin ibadət zalında hər hansı dekor və ya divar işləmələri yoxdur, bunun yanğı ilə əlaqəli olduğu ehtimal edilir. Zalın şimal tərəfdəki fasadında köməkçi otaqlardan (hücrələrin) birinə açılan qapı var. Həmin hücrədə daha bir qapı və bir pəncərə, digər hücrədə isə bir qapı və üç pəncərə açımaları mövcuddur. Tikilinin örtük konstruksiyası dəmir lövhəli, ikiyamaqlı damdan ibarətdir.

Məscidin minarəsi sovet dövründə tamamilə söküldüyündən təmir-bərpa zamanı minarənin Şirvan memarlıq məktəbinin ənənələrinə uyğun şəkildə tikilməsi tövsiyə edilir.

3.4.3. Heyvandarlıq fəaliyyətinə aid tikililər

Basqalda həyətyanı sahələr kiçik, örüş yerləri isə az olduğu üçün yerli əhali tarixən maldarlığa meyli olmamışdır. Həyətyanı sahələrdə maldarlıqla bağlı tikililərin son dövrlərdə müşahidə edilməsi daha əvvəl mövcud olmuş tikililərin bu funksiyaya uyğunlaşdırılması hesabına baş verir.

3.4.4. Basqal qalası: yerləşmə və bərpa-konservasiya xüsusiyyətləri

Basqal qalası kimi tanınan tikili haqqında yazılı məlumat yoxdur. İndiyə qədər arxeoloji baxımdan tədqiq edilməyən bu ərazidə müşahidə məntəqəsi tipli tikilinin tarixən mövcud olub-olmamasını öyrənmək üçün arxeoloji qazıntılara ehtiyac var. Daha sonra arxeoloji məlumat və tapıntıların nəticələrinə əsasən qalanın bərpası layihəsi hazırlana bilər.

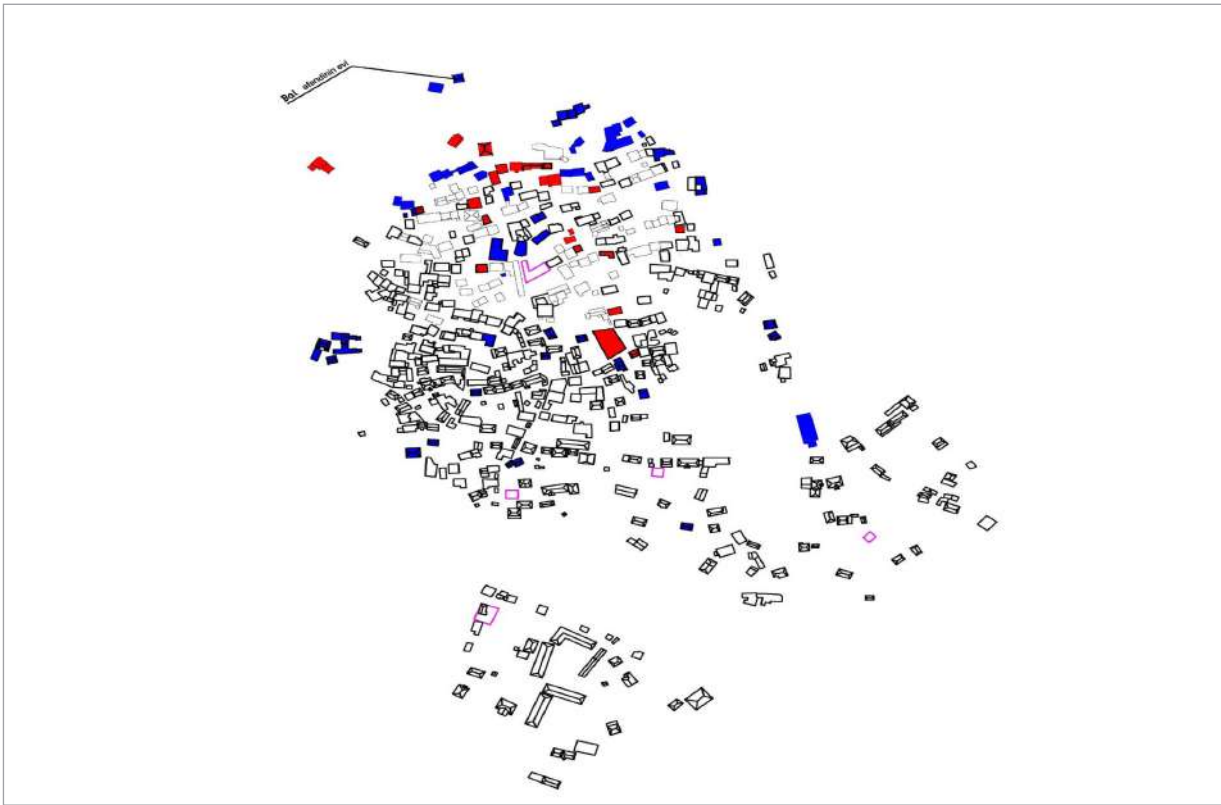
4

TÖVSIYƏ EDİLƏN TIKINTI TIPOLOGİYALARI

Məlum olduğu kimi, təbii tikinti materialları (daş, kərpic, gil, taxta) fiziki təsir nəticəsində aşınır və bu, memarlıq nümunələrinin dağılmasına gətirib çıxarır. Atmosfer yağıntıları, temperatur rejimi, eləcə də kimyəvi, bioloji və mexaniki təsirlər Basqaldakı tikililərə də ziyan vurur. Araşdırmalar göstərir ki, dağılmış və ya qezalı evlərin böyük əksəriyyəti qəsəbənin hündür hissəsində yerləşir. Maşın yolunun olmaması və yaşayış şərtlərinin ağırlığı (su-kanalizasiya sisteminin köhnəməsi) qədim yaşayış evlərinin tərk edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Atmosfer yağıntılarının yaratdığı rütubət dam örtüyünə təsir edərək taxta strukturu çürütmüş və çardağın zamanla çökməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da öz növbəsində damın torpaq örtüyünün yeyilməsinə səbəb olmuş, su divarlara və evin içinə tökülərək tikinti strukturunu deqradasiyaya uğratmışdır. Kətillərin çürüməsi divarların dağılmasını sürətləndirmişdir. Qış aylarında suyun donması çaydaşları arasındakı məhlulun aşınması və divarların çatlamasıyla nəticələnmişdir. Yarıdağılmış və tam dağılmış evlərdə konservasiya zamanı ilk növbədə dam örtüklərinin bərpasına diqqət edilməlidir.

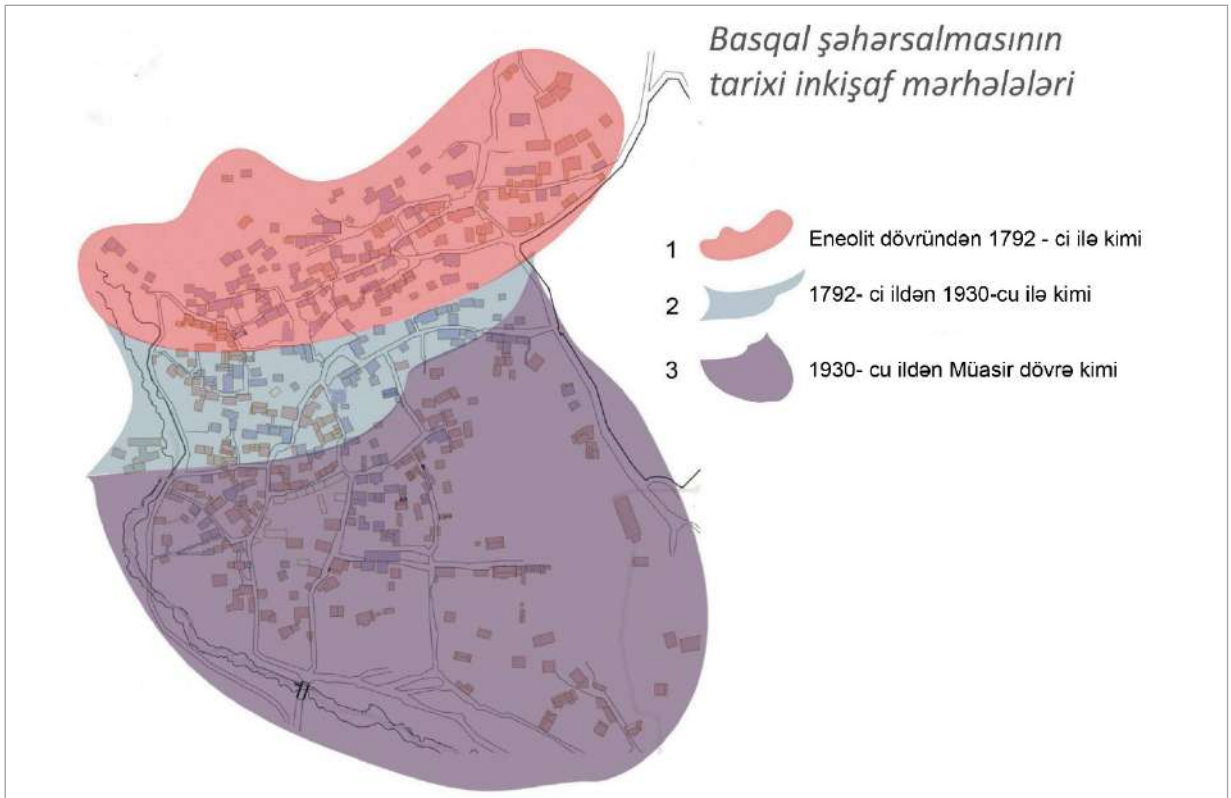
Şəkil 4.1. Göy rəng - yarıdağılmış, qırmızı rəng - tam dağılmış tikililər

Tikinti materiallarının uzunömürlülyünə mənfi təsir edən amillərdən biri də bioloji mənşəli deqradasiyadır. Basqalda taxtaların bakteriyalardan izolyasiya edilməməsi, rütubət nəticəsində göbələklərin taxtaları çürütməsi və mikroskopik bitkilərin ev fasadlarında məskən salması da tikililərin uçulub-dağılmasına səbəb olmuşdur.

Seysmik və geoloji (sürüşmə, sel, dolu, leysanlar zamanı yuyulma) amillər nəticəsində də tikililər deqradasiya və dağılmaya məruz qalmışdır. Buna görə də dağ yamacındakı tikililərdə axıntı sularının idarə edilməsi, sürüşmə riski, çayın daşması ehtimalı ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Basqalda diqqət çəkən məqamlardan biri də eyni tikinti materiallarının bir neçə evin inşasında istifadə olunmasıdır. Köhnə evlərdən sökülən daşlar yeni tikililərdə işlənib. Təhlükəsizlik normaları yaşı bəzən yüz illərlə ölçülən bu daşların texniki qiymətləndirilməsini tələb edir.

Şəkil 4.2 Basqalın müxtəlif hissələrində şəhərsalmanın tarixi inkişaf mərhələləri

4.1. Tikintidə istifadə edilən ənənəvi materiallar və onların xüsusiyyətləri

Basqaldakı qədim evlərin tikintisində istifadə edilən materialların analizi göstərib ki, qəsəbə sakinləri əsasən aşağıdakı yerli inşaat materiallarından istifadə etmişlər:

- çaydaşı (tikintidə istifadə edilən əsas material);
- ətraf meşələrin ağacları;
- yerin təkindən çıxarılan əhəng, gəc, bentonit gili;
- mavi rəngə çalan və suvaq üçün istifadə edilən şirə;
- qaya daşları.

Basqal və ona yaxın ərazilərdə Ağsu, Girdiman, Ocaçay, Basqal, Mücü və digər çayların minilliklər ərzində gətirib topladığı böyük daş və çınqıl ehtiyatlarından da istifadə edilib. Qonşu kəndlərdə aparılan araşdırma zamanı məlum olub ki, Basqalda istifadə edilən çaydaşları ilə eyni rəngə, formaya və ölçücüyə malik hörgü daşlarından ətraf yaşayış məskənlərində də istifadə edilmişdir. Bu, bölgədə ümumi tikinti ənənəsinin mövcud olduğunu göstərir. Sovet dövründə müasir inşaat materiallarından (daş, kərpic, sement, şüşə və s.) istifadə edilməsi memarlıq üslubuna və tikinti ənənələrinə ciddi təsir etmişdir:

- Çaydaşının ənənəvi üsulla kəsildiyi daş karxanaları tamamilən aradan qalxmışdır.
- İnteryerə tətbiq edilən gil-şirə materialından artıq istifadə olunmur.
- Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məhdudiyətlərinə görə artıq yerli ağaclardan tikinti materialları hazırlanmır.
- Ənənəvi ağac-çəpər üsulunda divar və arakəsmələrin hörgüsündə tətbiq edilən yaş ağac çirpələrindən artıq istifadə olunmur.

4.1.1. Normativ-hüquqi nizamlama

Basqal ərazisindəki qədim evlərin və digər tikililərin konservasiyası zamanı Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi aktları nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi Kollegiyasının 30 sentyabr 2014-cü il tarixli 05 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş "Yerli inşaat materiallarından istifadə edilməklə seysmik rayonlarda tikintinin aparılması üzrə Təvsiyələr" çaydaşı və çiy kərpic barədə məlumatları və onlardan istifadə qaydalarını əks etdirir.

- Çaydaşı və çiy kərpicdən olan hörgü bir qayda olaraq yük daşımayan və ya öz yükünü daşıyan hörgülər sinfiinə aid edilir; onun bina və qurğuların yükdaşıyan konstruksiyası kimi istifadəsinə icazə verilmir.
- Çaydaşından tikilən but hörgülər (formasız çaydaşından tikilən hörgü belə adlanır) əsasən binaların bünövrə konstruksiyalarında, həmçinin mürəkkəb relyefə malik ərazilərdəki tikililərin istinad divarlarında istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi 01 dekabr 2009-cu ildə 119 nömrəli əmrilə "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tikinti Normaları – Seysmik Rayonlarda Tikinti (AzDTN 2.3-1)" sənədini təsdiq etmişdir.

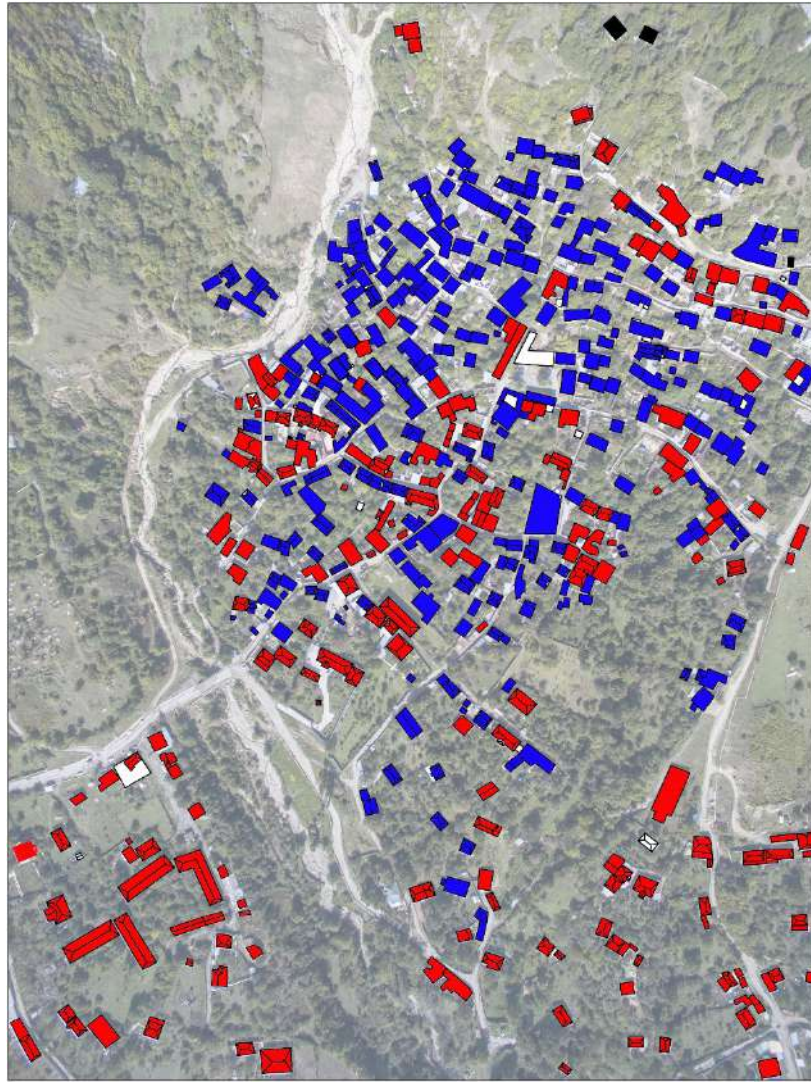
- Azərbaycan Respublikası ərazisində inşası nəzərdə tutulan bina və qurğuların layihələndirilməsində, mövcud bina və qurğuların əsaslı təmir və rekonstruksiya işlərində bu sənədin tələblərinə əməl olunmalıdır.
- Tikinti ərazisinin zəlzələ intensivliyi (siddəti) Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş seysmik rayonlaşdırma xəritəsinə əsasən təyin edilir. Bu xəritədə Basqal seysmik bölgə kimi göstərilib, qəsəbədə tikinti işləri görülən zaman bu əməl nəzərə alınmalıdır.

4.1.2. Çaydaşı

Dağlıq Şirvan ərazisindəki çoxsaylı tarixi-memarlıq abidələrinin və yaşayış evlərinin tikintisi zamanı yerli inşaat materialı olan çaydaşından istifadə olunmuşdur. Çaydaşını üç kateqoriyaya bölmək olar:

- Cilalanmış (yonulmuş) çaydaşı.
- Formasız çaydaşı – kötürdaş. Adətən, hasar hörgüsündə istifadə edilir.
- Çaylaq daşı (xırda daşlar): böyük daşlar arasında qalan boşluqlar bu daşlarla doldurulur.

Aşağıdakı xəritədən də göründüyü kimi, son dövrlərdə Basqalda müasir tikinti materiallarından istifadə olunub və ənənəvi çaydaşı əsas tikinti materialı statusunu itirib. Nəticə etibarilə şəhər landşaftında çaydaşından tikilmiş evlər azalmış, mişar daşından olan evlərin sayı artmışdır.

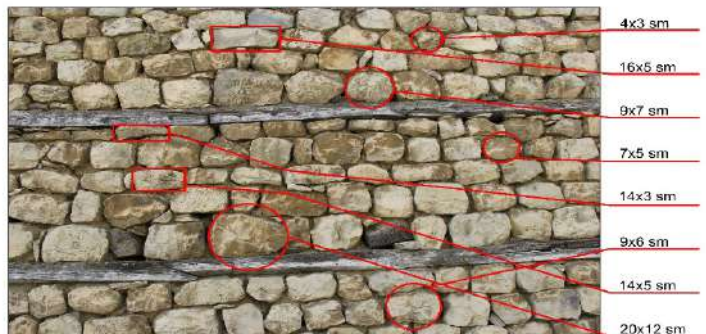
Şəkil 4.3 Çaydaşından (göy) və mişar daşından tikilən evlər (qırmızı)

Hörgüldə istifadə olunan çaydaşı forma və ölçüsünə görə fərqlənir:

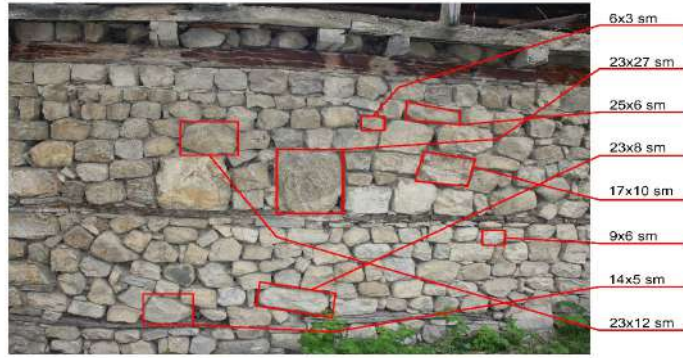
- müxtəlif formalı çaydaşları;
- dördkünc və cilalanmış çaydaşları.

Bir divarın fasadında müxtəlif ölçülü çaydaşlarından istifadə edilməsi Basqalın Ənənəvi Şəhər Landşaftı üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Daha çox qədim evlərdə rast gəlinən bu hal standart ölçüdə kəsilmiş çay daşlarının baha və az olması ilə izah edilə bilər. Dekorativ əhəmiyyət daşıyan belə divarlara suvaq və gil-şirə (plaster) çəkilir.

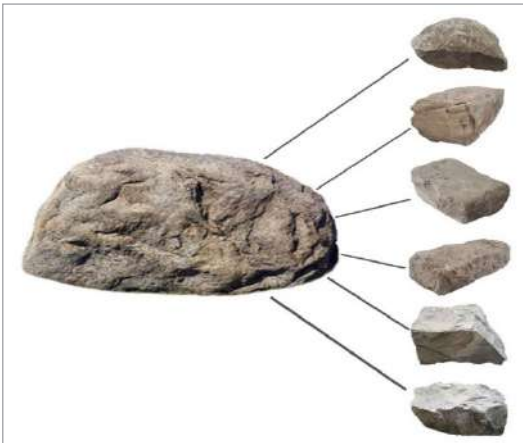
Yoxsul təbəqəyə məxsus evlərin divarlarında ölçüsünə görə bir-birindən çox fərqlənən daşlar təmir-bərpa işləri zamanı orijinala uyğun şəkildə yenidən işlənməlidir, çünki bəziləri həddən artıq böyükdür (ş.4.4). Bu tip kötür daşlardan emalatxanaların və məişət tikililərinin inşasında istifadə edildiği görünür (ş.4.5). Basqalda çaydaşından pilləkən, axur və s. predmetlər də düzəldilmişdir.

Şəkil 4.4

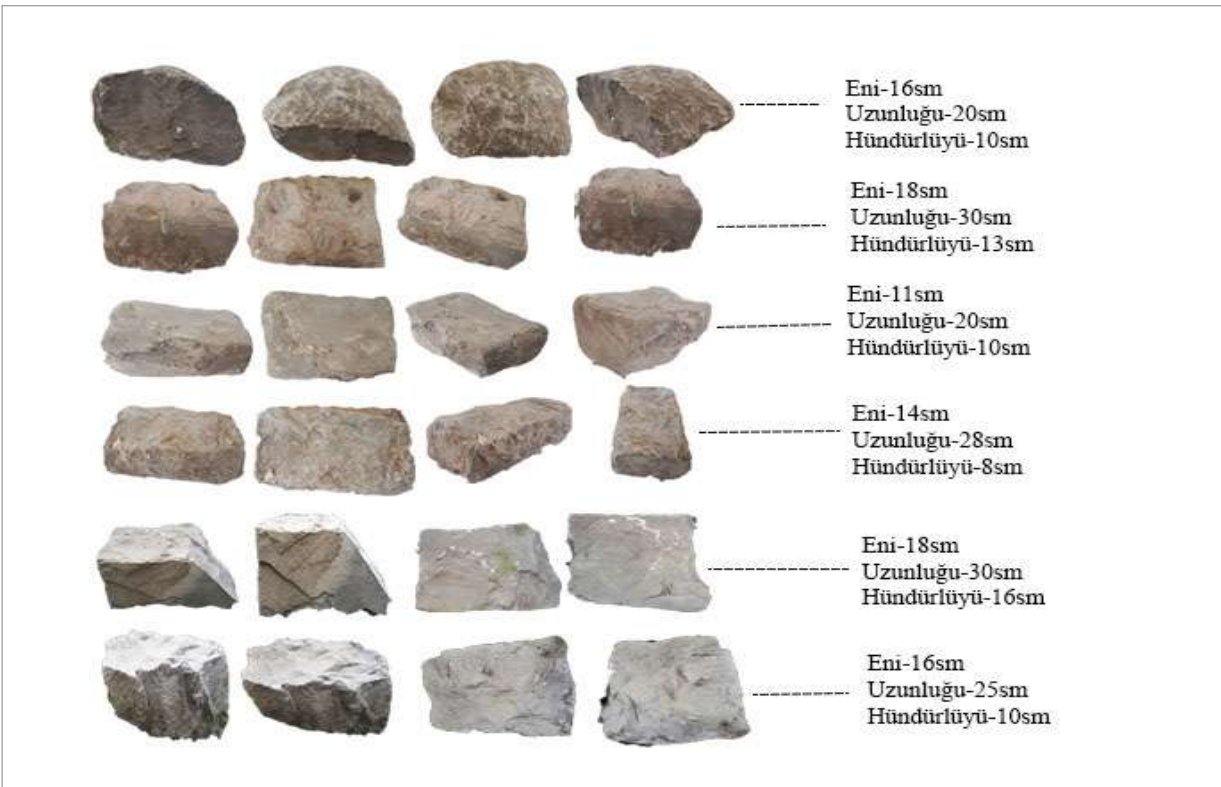
Şəkil 4.5

Şəkil 4.6

İri çay daşlarının doğranaraq və cilalanmadan tikintidə istifadə olunması, demək olar ki, bütün Basqal ərazisinə xasdır. Qəsəbədə ölçüsü və forması eyni olan və həm də cilalanmış daşlardan tikilən evlər, həmçinin Basqalda və ətraf ərazilərdə daş doğramaq üçün istifadə edilən xüsusi dəmir alətlərə rast gəlinməsi burada daşkəsmə və cilalama sənətinin olduğunu göstərir (ş.4.6).

- Ev fasadlarının küçəyə baxan tərəfində daşlar yonulub cilalanmış və beləliklə də divarlar standart görünüş almışdır.
- Hasarlar cilalanmamış daşlardan hörülmüş və bu, ev fasadlarının kənardan fərqlənməsinə imkan vermişdir.
- İri çaydaşlardan müxtəlif ölçülü və formalı daşlar kəsilmişdir. (ş.4.7)

Şəkil 4.7

Basqalda tarixi abidə və tikililərdə istifadə edilmiş çaydaşlarının homogen rəngi onların eyni çay yatağından tədarük edildiyini göstərir. Çaydaşının rəngi və sıxlığı tərkibindəki mineral və metal elementli birləşmələrdən asılıdır. Basqal ətrafındakı kəndlərdə, həmçinin Lahıc ərazisində çaydaşlarının rəngi, demək olar ki, eynidir. Son dövrlərdə mişar daşından tikilmiş evlərin divarlarına çaydaşları üzlük olaraq yapışdırılır. Bu dekorativ daşlar forma və rənginə görə yerli çaydaşlarına qətiyyətlə oxşamır və landşaft görüntüsünə xələl gətirir.

Çaydaşının küçəyə tərəf olan üzü hamar, arxa və yan tərəfləri isə cilalanmamış olur. Bu natamam hamarlıq günəş işığının sınıması nəticəsində fasadlarda xüsusi vizual görünüş əmələ gətirir. Həm mişar daşından, həm də çaydaşından istifadə edildikdə ənənəvi Basqal fasad görüntüsü yox olur.

Tövsiyələr

- Küçə fasadlarının konservasiya və bərpası zamanı qeyri-hamar (kələ-kötür) görüntü təmin edilməlidir.
- Çay daşının səthini müasir texnika ilə hamar kəsmək və ya bu üsulla kəsilmiş daşlardan istifadə etmək tövsiyə olunmur. (ş. 4.8)

Şəkil 4.8

- Dəyirmi, girdə, cilalanmamış çaydaşlarının istər hasarlarda, istərsə də ev divarlarında istifadəsi tövsiyə olunmur. (ş.4.9)
- Basqal ərazisindəki çaydaşları ağ-sarımtıl rəngdə olduğu üçün digər rayon və bölgələrin çaydaşlarından istifadəsi tövsiyə olunmur. (şəkil 4.10)

Şəkil 4.9

Çaydaşının mişar daşının üstündən vurulması zamanı düzbucaqlı daşlar seçilməli, sement-qum qarışığının onların arasından görünməsinə imkan verilməməlidir. Çünki məhlulun rəngi çaydaşın rəngi ilə kontrast təşkil edərək fasadın estetik görünüşünü pozur. (ş.4.11)

Şəkil 4.10

Şəkil 4.11

4.1.3. Mişar daşı

Basqalda son dövrlərdə tikilmiş evlərdə əsasən mişar daşından istifadə edilmişdir. Bu da qəsəbənin tarixi görünüşünə ciddi ziyan vurmaqla yanaşı, fasadlar və küçenin daş döşəməsi arasındakı uyğunluğa da xələl gətirmişdir.

Çaydaşı, kətillə və gəcdən tikilmiş bəzi qədim tarixi abidələrin yanında mişar daşından inşa edilmiş tikililər var və bu, Basqalın qədim şəhərsalma ənənəsinə ziddir. Bu binaların da çaydaşı və kətillə üzlənməsi tövsiyə edilir. Onlardan biri Şeyx Məhəmməd Məscidi ilə üzbəüz olan evdir (ş. 4.12).

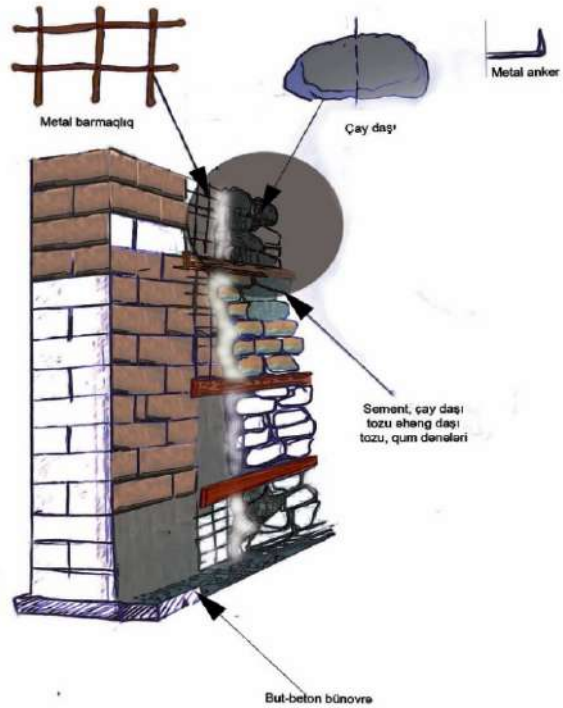

Şəkil 4.12

Hazırda Basqal ərazisindəki tikintilərin əksəriyyəti üçün Bakı ətrafındakı karxanalardan gətirilən mişar daşından istifadə olunur. Qəsəbənin qədim hissəsində tikilmiş yeni evlərin divarlarına çaydaşı və kətildən ənənəvi forma və ölçülərdə üzlük çəkilməsi tövsiyə edilir. (ş. 4.13)

Şəkil 4.13

4.1.4. Ağac materialları

Basqalın ətrafında sıx meşə massivlərinin mövcud olması yaşayış evlərinin tikintisində bu təbii sərvətdən inşaat materialı kimi geniş istifadəyə imkan yaratmışdır. İnşaatda əsasən qarağac, palıd, fıstıq, göyrüş ağaclarından hazırlanan materiallardan istifadə olunmuşdur. Kol-ağaclar isə bir qayda olaraq hörmə məmulatların (mebel, səbət) istehsalında geniş tətbiq edilmişdir.

Ağaclar rənginə, iyinə və parlılığına görə bir-birindən fərqlənir. Ağacın rəngi yaşından, torpağın tərkibindən, ağac materiallarındakı müxtəlif taninlərdən və iqlimdən asılıdır. Dekorativ məqsədlər üçün istifadə zamanı rənglərin önəmi böyükdür, ancaq ustalar ağacların daha çox funksionallığına diqqət yetirmişlər. Kətil, tavan və döşəmə üçün müxtəlif ağac növlərindən istifadə edilib. Bundan başqa, dirək, kərən (yonulmamış yoğun ağac, dirək, kötük), pərdi, qapı, dam örtüyü, taxtapuş, pəncərə, sütun, sürəhi, divar rəfi və müxtəlif bəzək elementləri də ağac materiallarından hazırlanıb.

Ağac-odun materiallarından istifadə hallarını aşağıdakı şəkildə təsnifləndirmək olar:

- dam örtüyünün qurulması;
- döşəmə qoyulması;
- tavan vurulması;
- qapı-pəncərə hazırlanması;
- mebel hazırlanması;
- divara kətil konstruksiyaların qoyulması;
- yük daşımayan və ikinci dərəcəli divarların hörülməsi; (ş. 4.14)
- eyvanların qurulması;
- çardağ kənarlarının ağac budaqları ilə qapadılması.

Şəkil 4.14

Basqalda ağac materiallarından məişət həyatında da istifadə edilmişdir. Məsələn, cır meşə armudu ağacından kəlağayı üçün qəliblər düzəldilmiş, cavan ağac gövdələrindən kənd təsərrüfatı alətləri (bel, balta, çəkic və yaba sapları) və ipəktoxuma dəzgahları hazırlanmış, yaşlı ağaclardan yanacaq materialları (odun, kömür) tədarük edilmişdir. Ağac və ağac materiallarının əhəmiyyəti, onların ölkə təsərrüfatındakı yeri Basqalın timsalında aydın görünür.

Ağac materiallarının uzunömürlülüynü təmin etmək üçün müxtəlif üsullar tətbiq edilmişdir. Məsələn, köməkçi tikililərin divarları torpaq və mavi gil-şirə ilə suvanmış, bununla da ağac materiallarının atmosfer yağıntılarında müdafiəsi təmin edilmişdir (ş. 4.15).

Şəkil 4.15

Kətillər üçün istifadə edilən ağac materiallarının suyadözümlüynü artırmaq üçün onları bitum qarışığından hazırlanmış məhlulun içinə salmışlar (Şirvan ərazisində əsasən evlərin işıqlandırılmasına xidmət edən Bakı nefti araba təkərlərinin yağlanması, damın izolyasiyası və tibbi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir). Basqal ərazisində mazutla rənglənmiş kətillərə sıx-sıx rast gəlinir. Müasir dövrdə bəzi evlərin kətilləri həm dekorativ baxımdan, həm də dözümlüynü artırmaq üçün süni boya ilə rənglənir (ş. 4.16).

Şəkil 4.16

Ağac materialları fumiqasiya (hisə vermək) yolu ilə də gücləndirilmişdir. Tüstü bu materialların çürüməsinin qarşısını alır, onları bakteriya və göbələklərdən qoruyur. Bəzi emalatxanalarda və evlərdə ağac tirləri məhz buxarıdan çıxan tüstü sayəsində çox yaxşı vəziyyətdə qalmışdır (ş. 4.17). Emalatxana tavanlarındakı ağac tirlərin buxarısı olmayan evlərdəki tirlərdən daha yaxşı qalması bununla izah edilir.

Şəkil 4.17

Şəkil 4.18

Qəsəbənin tərk edilmiş evlərində kətillərin və ağac materialların qorunmaması bu evlərdəki deqradasiya prosesini sürətləndirmişdir. (ş.4.18). Ağac materialları parazit göbələklər tərəfindən zədələnmə nəticəsində çürüməyə başlayır. Belə göbələk növləri olduqca çoxdur, bəziləri yalnız parenximlə (toxuma ilə) qidalanır və az zərərli sayılır, digərləri isə ağacın bütün hüceyrələrini məhv edir. İki növ çürümə vardır: səthi (qaralma, kiflənmə) və dərin. Çürümə prosesinin başlanğıc mərhələsində ağac yalnız rəngini və qoxusunu dəyişir, sonra qismən və getdikcə də tamam dağılır. Çürümə zahiri görünüşünə, rənginə (qaraltı, qəhvəyi rəngli qaraltı, qızarma, ağ kif, mərmərə bənzəyən kif, ləkə), ağacın gövdəsindəki yerinə (üst oduncaq hissəsində və ya saxta nüvə olaraq içində) və ağacın dağılma dərəcəsinə görə qiymətləndirilir.

Basqalın qədim tikililərində ağac materiallarından geniş istifadə edildiyinə görə tarixi əhəmiyyət kəsb edən binaların konservasiyası zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

Şəkil 4.19

edilən açıq sarı rəngli taxta materiallardan istifadə tövsiyə edilmir (ş.4.19).

- Forma – Basqalda çardaqlara tarixən girdə tirlər qoyulub, ona görə də dördkünc tirlərdən istifadə tövsiyə edilmir.

Şəkil 4.20

Şəkil 4.21

Nisbətən qədim olan, tarixi-memarlıq əhəmiyyət kəsb edən evlərdən turizm və işə obyektləri, hostel və qonaq evləri kimi istifadə etməzdən əvvəl tikintinin təhlükəsizliyi araşdırılmalıdır. Şəkildən də göründüyü kimi, ağac kətillərin çürüməsi nəticəsində Hacı Bağırın mülkündə hörgünün sabitliyi pozulmuş və göbək əmələ gəlmişdir (ş. 4.22).

- rəng – ağac materiallar Basqala yaxın meşələrin bitkilərindən hazırlandığı üçün tarixən istifadə edilmiş ağac materialların görünüşü adətən bir-biri ilə həmrəng görünüşə malik olub. Palıd və çinarların kəsilməsi qadağan olduğuna görə artıq onlardan tikinti materialları hazırlanmır və beləliklə də digər ağaclardan əldə edilmiş materiallara ənənəvi rənglərin verilməsi zərurəti yaranır. Hal-hazırda istifadə

Eyvən tikintisində istifadə edilmiş ağac materialları zamanın təsirinə məruz qalaraq çürümüş, istifadə müddətini başa vurmuşdur. (ş.4.20) Ona görə də yarıdağılmış evlərin konservasiyası zamanı digər insanların məkana daxil olmasını qadağan etmək lazımdır. Çürümüş tavan və döşəmələr qəzalılıq vəziyyətdə olduğu üçün təsadüfi ziyarətlər xoşagəlməz nəticələrə yol açabilir.

Kətillərin çürüməsi nəticəsində evin daş hörgüsü də öz davamlılığını itirir və bu, binanın dağılmasını sürətləndirir. Buna görə də qədim evlərin texniki dəyərləndirilməsi həyata keçirilməli, çürümüş seysmik kəmərlər (kətillər) təsbit edilməlidir. (ş. 4.21)

Şəkil 4.22

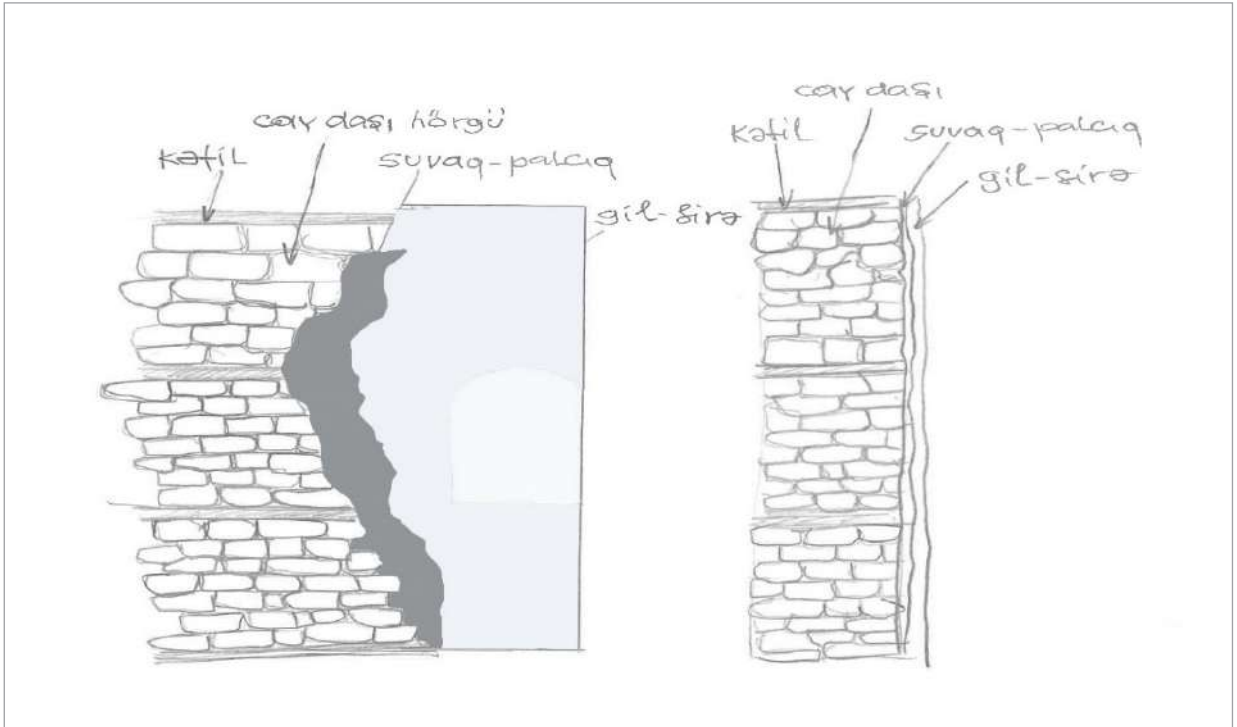
Göründüyü kimi, kətillərin atmosfer təsirləri və bioloji səbəblərdən aşınması onların rəngindən, çatlarından və çürüməsindən bəlli olur. (Ş.4.23)

Şəkil 4.23

4.1.5. Mineral materiallar

Basqal ərazisindəki tikililərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri evlərin küçəyə baxan fasadlarında gil-palçıq suvağından istifadə olunmamasıdır. Gilli torpaqdan hazırlanan suvaq əsasən evin daxili fasadına, divarlarına və döşəməsinə vurulmuş, onun üstünə qurudulduqdan sonra mavi rəngə çalan məhlul çəkilmişdir. (Ş. 4.24)

Şəkil 4.24

Suvaq həm funksional, həm də dekorativ xarakter daşmışdır. Gil-şirə qarışığından hazırlanan məhlul evlərin daxili interyerində (camaxatan və ləmələrdə) istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, şirələnmiş divar istiliyi daha yaxşı saxlayır. Sudan istifadə edilən yerlərə (hamam, suaxıdan) gil-şirə qarışığı çəkilməmişdir, çünki su bu məhlulu yuyub aparır. Eyvan fasadlarının daha tez deformasiyaya uğraması bununla bağlıdır. (Ş. 4.25)

Şəkil 4.25

Bu məhlul istiliyə də uzun müddət tab gətirmədiyi üçün buxarılarda gəc və əhəng suvağından istifadə edilmişdir. (ş. 4.26)

Şəkil 4.26

Şəkil 4.27

Gil materialı çay yataqlarından toplandığı üçün (yəni əlçatan olduğuna görə) evlərin gil suvağı vaxtaşırı yenilənmişdir. Tərk edilmiş evlərdə isə şirə örtüyünün dağılması zamanla taxta kətilərin də çürüməsinə rəvac vermişdir (ş. 4.27).

Basqalın Çayqırağı məhəlləsində göyümtül şirə-gilabı palçığı çıxır. Bu materialdan ev fəsadlarının hamarlanması və rənglənməsində, bağdadi texnikası ilə hörülən divarların dolqulanmasında və ya saman qarışığı ilə suvanmasında, eksteryer və interyerlərində istifadə edilir.

İsmayılı rayonu ərazisində **bentonit gili yataqlarının aşkar olunması tikinti işlərində və su-kommunikasiya sistemlərinin çəkilişində** bu materialdan geniş istifadə imkanları yaratmışdır. Tərkibindəki hidroalümosilikat maddəsinin hidratlaşması sayəsində bərkimə və ya sıxılma bentonit gilində 14-16 dəfə şişmə xassəsi vardır. Sulu mühitində bentonitdə sıxlaşmış *gel* maddəsi yara-

nır və bu, suyun ona diffuz etməsinin qarşısını alır. Bu xüsusiyyətinə görə orta əsrlərdən bəri Basqalda betonitdən saxsı borular istehsal edilmişdir.

4.1.6. Gəc

Gəc - gips və gillicənin məhluldan çökmə yolu ilə su hövzələrində toplanan yumşaq, tozvari və ya torpağın altında təzyiq nəticəsində daşlaşmış CaCO_3 kütləsidir. Gil və gillicə növlərindən biri olan, çay və şirin su hövzələrində toplanan şirin su mergeli (mergel gəci) Basqalçayın və Ocaçayın Basqal ərazisinə gətirdiyi təbii inşaat materiallarından biridir. Bu gəc Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada rast gəlinən gips, gil və qumdan ibarət süxurdur, yanmış halından tarixən suvaq çəkmək üçün istifadə olunmuşdur. Salt tərkibli gillə (və ya gillicə ilə) gips qarışığından ibarət sarımtıl gəc kустar üsulla aşağı dərəcədə bişirildiyindən onun keyfiyyətini aşağı salan maddələr məhv olmur. Beləcə, müəyyən rəng çalarları əmələ gəlir ki, bəzən bunu açıq sarı rəngli bentonit gili ilə səhv salmaq mümkündür.

Tarixi abidələrin günümüzdə qədər gəlib çatmasında tikinti materiallarının keyfiyyət göstəricilərinin rolu böyükdür. Effektiv üsul və vasitələrdən istifadə edilməklə inşa edilmiş tarixi memarlıq nümunələrinin analizi ilk növbədə tikinti və suvaq materiallarının, dolquların təftişindən başlayır. Basqaldakı Yuxarı Məscidin və hamamın inşasında istifadə edilmiş istilikqoruyan şirindəş və suvaq materialı, hamamın külxana hissəsindəki hörgünün yüksək temperatura davamlı dolğusu və suvağı bu gün bir çox mütəxəssisi heyratə gətirir.

Şəkil 4.28

Şəkil 4.29

Nəm mühitdə və yüksək temperaturda aktivləşməyən, seysmik ərazidə hörgünün monolit plastikasını saxlaya bilən yüksək qatqılı tərkibli suvağın tətbiqinə ehtiyac vardır (ş. 4.28).

Yuxarı Məsciddə və hamamda suvaq-dolğu materialının torpaq rəngində olması onun gəc, bentonit və *Xorasanı kirəci* qarışığından olduğu ehtimalını yaradır. Əsasən hörgülərdə istifadə edilmiş *Xorasanı kirəc*, bişmiş kərpic qatqılı kirəc məhlulundan hazırlanan suvaq materialı tarixi-memarlıq abidələrinin tikintisi zamanı intensiv istifadə edilmişdir (ş. 4.29). Bu tip hörgüdə bəzən məhlula absorbent olaraq kömür oxağı qatılmış, ələnməmiş kirəc qatqılı kimi istifadə edilmişdir. Nəticədə məhlul çox plastik və yapışqan, quruduqdan sonra isə çox möhkəm olmuşdur. Məhlulun plastik keyfiyyəti tikilinin seysmik dözümlülüyünü artıran

əsas amillərdən biri olmuşdur.

Gəcdən hazırlanan məhlul daşların həm də uzunömürlülüyünü təmin etmişdir. Sement-qum qarışığı (ş. 4.30) ilə müqayisədə bu məhlulun rəngi çaydaşına daha uyğundur. Gəc çaydaşının daha möhkəm yapışmasına kömək etməklə yanaşı, onun daha estetik görünməsi də təmin edir.

Şəkil 4.30

Basqaldakı orta əsr abidələrinin tədqiqi zamanı məlum olmuşdur ki, tikililərdə **əhəng** kimi bərkidici və birləşdirici materiallardan da geniş istifadə edilib. İlk növbədə ona görə ki, İsmayılı ərazisi əhəng daşı ehtiyatları ilə olduqca zəngindir. Basqalın Hacı Bədəl Məscidinin baş fasadı və yan fasadlardan birinə söykənən hasarın səthi əhəng daşından hazırlanmış üzlük daşı ilə inşa edilmişdir. Bundan başqa, Basqalın bəzi qədim tikililərində, xüsusilə də fasadlardakı kitabələrdə cüzi də olsa əhəng daşından istifadə olunmuşdur. Görünür ki, başdaşı və kitabələr üçün material Basqala kənardan gətirilib.

4.1.7. Yapışdırıcı məhlul

Şəkil 4.31

Basqal evlərinin suvanmamış fasadları memarlıq nöqtəyi-nəzərdən və dekorativ baxımdan unikal bir görünüş əmələ gətirir (ş. 4.32). Divar fasadının suvanması həmçinin çaydaşlarının səthinin nahamar görünüşünü də gizlədir və beləliklə, tikilinin tarixi-mədəni xüsusiyyətinə birbaşa xələl gətirir (ş. 4.33).

Şəkil 4.32

Şəkil 4.33

4.2. Evlərin strukturu

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Basqal evlərində də qadınlara və kişilərə (yaxud uşaqlara) məxsus otaqlar olmuş və bu tip ev nümunələri Basqalda indi də qalmaqdadır. Basqal evlərində ayrıca qonaq otağı da nəzərdə tutulmuşdur. Otaqlardan həm yaşayış, həm də fəaliyyət sahəsi kimi istifadə etmək mümkün idi. Müxtəlif əşyaları və yataq ləvazimatını (yorğan-döşəyi) taxça, camaxatan və ləmələrə yığmaqla otaqların təyinatını dəyişmək olurdu.

4.2.1. Seyvan və eyvanlar, onların funksionallığı

Seyvanlar

Şəkil 4.34 Müxtəlif seyvan tipləri

Şəkil 4.35

Yaşayış evlərinin vacib tikinti elementlərindən olan seyvan bir qayda olaraq evin baş tərəfində, cənub-şərq istiqamətində qurulmuşdur. Qəsəbənin yaşlı sakinlərinin verdiyi məlumata görə, bu, mənzilləri yayın qızmar istisindən və qışın sərt şaxtasından qorumaq məqsədi güdüüb. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Basqalda seyvanlar ensiz tikilmiş bir və ya hər iki tərəflərinə divar çəkilmişdir. Qəsəbədə ikimərtəbəli evlərin artırmada sürəhili (məhəccər) və pəncərəli seyvanlara, o cümlədən, ağac dirəklərə söykənmiş açıq seyvanlara da rast gəlinir. Onlardan mətbəx kimi də istifadə olunmuşdur (ş.4.35).

Şəkil 4.36

(ş. 4.37). Bəzi hallarda pilləkənə açılıb-bağlanan qapalaqlar yerləşdirilmişdir (əvvəlki fəsile bax). Araşdırma zamanı ondan artıq evdə seyvan tərəfdəki divarın torpaq və şirə ilə suvaqlanmış taxta arakəsmə olduğu müşahidə edilmişdir. Evlərin üç tərəfdən daşla hörülməsi, bir tərəfdən isə ağac materiallarla qapadılması Basqalda özünəməxsus ev planlaşdırmasının və xüsusi memarlıq ənənəsinin mövcud olduğunu göstərir.

Basqalda seyvanlarla bağlı müşahidə edilən etnoqrafik xüsusiyyətlər gün şüalarının düşmə bucağı, küçənin istiqaməti və həyəyanı sahənin mövcud olması kimi amillərin nəzərə alınmasıdır. Birmərtəbəli evlərdəki seyvanların məhəccərli giriş qapısı ümumi məhəccər görüntüsünə uyğun şəkildə yığılır. Belə ki, həmin seyvan qapısı bağlı olduqda bütün seyvan boyu məhəccər vahid bir görüntü əmələ gətirir. Pilləkənlə seyvan arasında arakəsmə rolunu oynayan və daha çox dekorativ xarakter daşıyan (az funksional) qapalaq vardır (ş. 4.39).

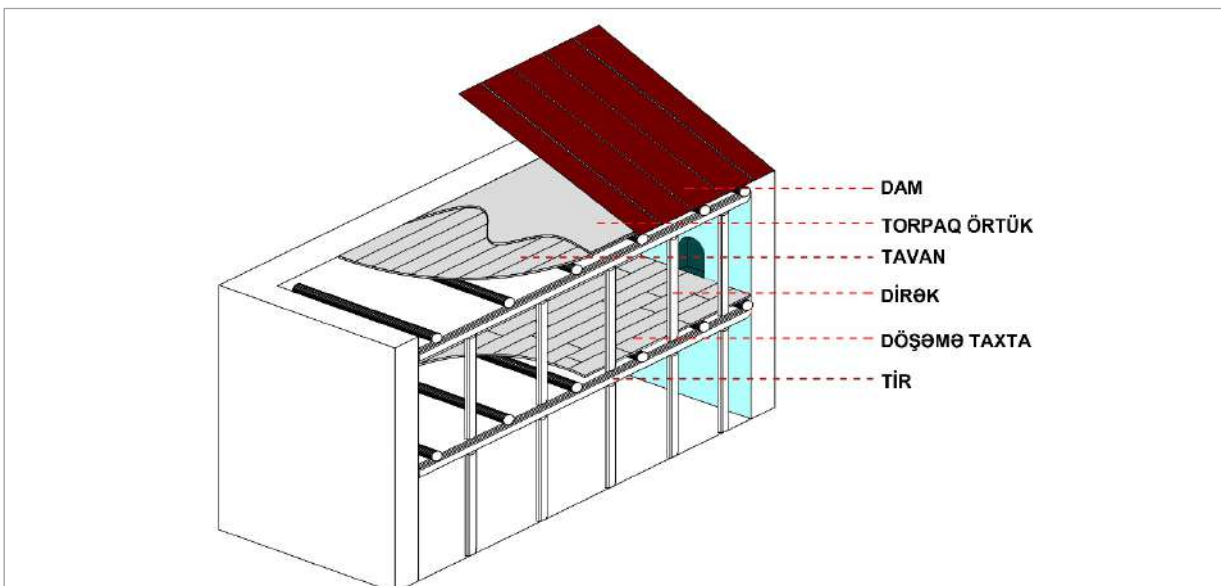
Seyvanların damı bir qayda olaraq 1-1,5 metr qabağa çıxır və bu, yağıntılardan qorunmanı təmin edir.

Hər iki tərəfinin divarla hörülməsi Basqal seyvanları üçün xarakterik haldır. Bu divarlar əvvəldən nəzərdə tutulmuş, evin tikintisi zamanı üstü örtülmüşdür. (ş. 4.36) Seyvanın taxta tirləri taxta döşəməylə qapadılmışdır. Bu konstruksiya evin həm birinci, həm də ikinci mərtəbəsini yağmurdan və günəşdən qorumuş, tikildə əlavə sahə yaratmışdır.

Seyvanların pilləkənləri ya ortadan, ya da kənarlardan qoyulmuşdur

Şəkil 4.37

Şəkil 4.37

Eyvanlar

Şəkil 4.40 Müxtəlif eyvan növləri

Şəkil 4.41

Şəkil 4.42

Ənənəvi Basqal evlərində eyvanlara nadir hallarda təsadüf edilir. Əsasən imkanlı şəxslərin evlərinə aid olan bu detal həm dekorativ, həm də funksional xarakter daşmış, əsasən evlərin küçəyə baxan fasadlarında və ağac materiallardan tikilmişdir. Eyvanların məhəccəri və qapısı da taxtdan olmuşdur.

Bəzi eyvanlar ümumiyyətlə çürüyüb tökülmüş, fasadlarda onların yalnız izi qalmışdır. Bu izlərdən bəlli olur ki, eyvanlar evlərin mürəkkəb kətil quruluşunun tərkib hissəsi olmuşdur (ş.4.41).

Bəzi eyvanlar tamamilə çürüdüyü üçün öz funksionallığını itirib. Texniki dəyərləndirmə olmadan hazırda onlardan istifadə çox təhlükəlidir (ş.4.42).

Eyvanların təmir-bərpası zamanı navalçaların, dekorativ elementlərin və məhəccərlərin orjinala uyğunluğu diqqətə alınmalıdır.

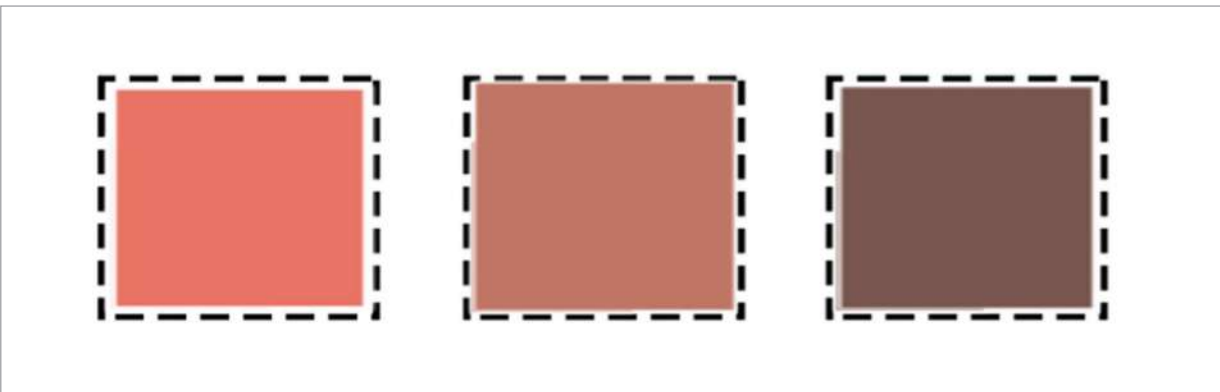
Qəsəbədə psevdo-müasir üsulla bərpa edilmiş, paslanmayan dəmir və navalçalar istifadə edilmiş eyvanlar vardır. (Ş.4.43) Bu, Başqalın ənənəvi küçə görünüşünü pozur, evin digər qəsəbə şəhərsalma elementləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Şəkil 4.43

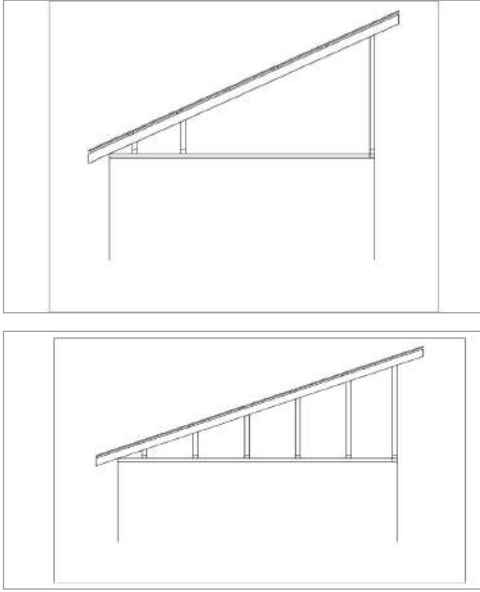
4.2.2. Çardaqlar

Şəkil 4.44 Başqal damlarının indiki halı (solda) və təklif edilən variant (sağda)

Şəkil 4.45 Dam örtüklərinin rəng palitrası üzrə müxtəlif görüntü emələ gətirməsi

Şəkil 4.46 Çardağ növləri

bərpası üçün vacib addımlardan biridir.

Su sızmaları nəticəsində çardaqların çürüməsi və dayanaqlığının zəifləməsi damın çök-məsini sürətləndirir (ş. 4.47). Buna görə də hörməçəpərlə örtülmüş yan tərəflərin altdından su sızmasını önlemək üçün hər iki tərəfə dəmir lövhələr qoyulmalıdır. Onların üzərinə dekorativ xarakterli hörməçəpələr (ənənəvi olaraq fındıq ağacından hörülən) bərkidilə bilər. Bəzi çardaqlarda yan tərəflərdəki hörməçəpərlər suvanmış, çardağın küçəyə baxan tərəfi bağlanmışdır.

Şəkil 4.47

Şəkil 4.48

Çardaqların keçmişdəki kimi eyni rəngdə olmasını təmin etmək Basqalın Ənənəvi Şəhər Landşaftının bərpası üçün vacib addımlardan biridir.

Evlərin çardağ quruluşunun standart ölçü və üslubu olsa da, emalatxana və köməkçi tikililərin çardaqlarında fərqlilik var və bu, onların funksional xüsusiyyətlərindən irəli gəlir (ş. 4.48).

Bəzi qədim yaşayış evlərinin damlarında dəmir tənəkədən örtüklərin qalması onların yaxşı vəziyyətdə olması görüntüsünü yaratsa da, əslində çardağ konstruksiyaları çürüməyə başlamış və damların yaxın gələcəkdə çökməsi ehtimalını yaratmışdır. Hacı Bağırın mülkünə (Qoşabulaq məhəlləsi) baxış zamanı müəyyən edilmişdir ki, göbələk əmələ gəlməsi nəticəsində taxtalar və tirlər çürüməyə başlamış və çardağ, demək olar ki, öz praktiki əhəmiyyətini itirmişdir. Bu evin çardağı sökülüb yenidən tikilməlidir (ş. 4.49).

Şəkil 4.49

Dam örtüklərinin estetik görünüşündə bacaların da rolu böyükdür. Onların rənginin, forma və hündürlüyünün tənzimlənməsi Basqal damlarının tarixi görünüşünün bərpası üçün vacibdir (ş. 4.50).

Şəkil 4.50

4.2.3. Navalça

Basqal tikililərindəki (yaşayış evləri və ictimai xarakterli binalarda) navalçalar forma və rənglərinə görə digər elementlərlə ahəng təşkil etməlidir:

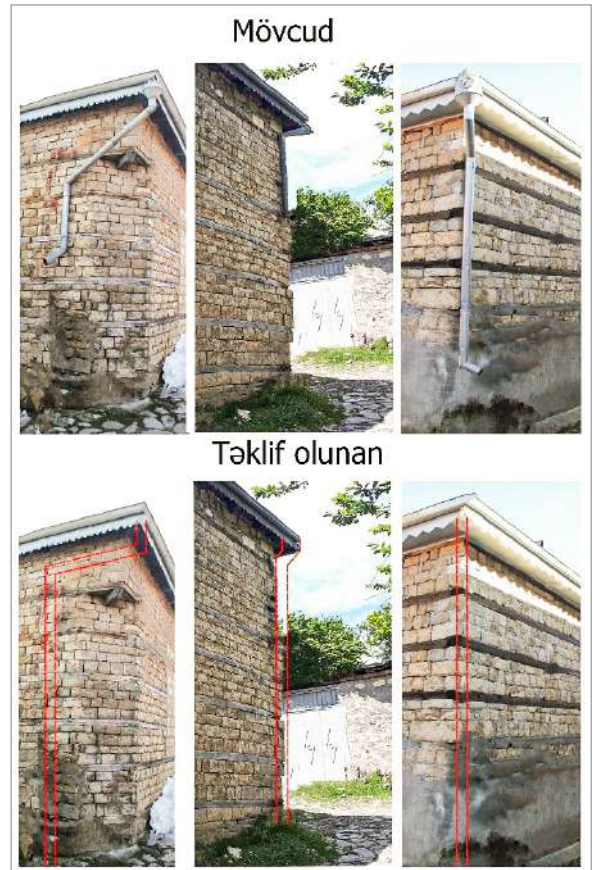
- Ənənəvi Şəhər Landşaftının (HUL) bərpası üçün navalçaların rəngi damların paslı dəmir tənəkə rənginə uyğunlaşdırılmalıdır.
- Bütün tarixi tikililərdə abidələrdə yağıntı sularının axıdılması üçün onların funksionallığı yenidən nəzərdən keçirilməlidir.
- Navalçalarla yanaşı, yuvaların (suyun toplanıldığı künc qıfları) forması, rəngi və yerləri yenidən nəzərdən keçirilməlidir.
- Fasadın ortasında qoyulmuş navalçalar yağış suyunun arxlara yox, yerə tökülməsinə səbəb olur. Onların torpaq səthinə qədər uzadılması, mümkün hallarda yerüstü və ya yeraltı arx sisteminə qoşulması tövsiyə edilir (ş. 4.51).
- Küçəyə baxan eyvanların küncündəki navalçaların ölçülərinə diqqət edilməlidir. Belə tikililərdə navalça və boruların diametrinin 8-12 sm-dən çox olmaması tövsiyə edilir.

Biryamaclı çardaqların aşağı tərəfindəki kanallarla yuvaya yönəldilən su navalçalar vasitəsilə küçəyə axıdılır. Navalçaların qısa olmasının səbəbləri bunlardır:

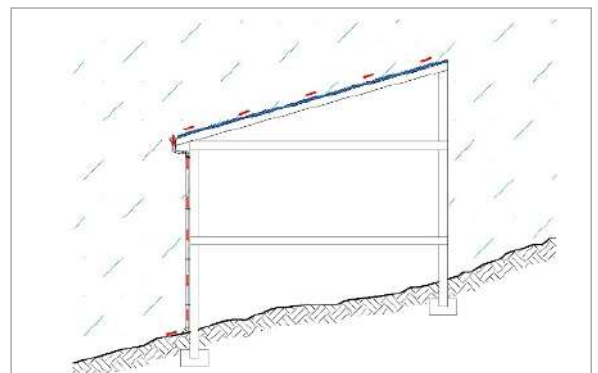
- 1) materiala qənaət edilməsi;
- 2) içində su qalmadığı üçün qışda donma təhlükəsinin olmaması;
- 3) nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinə mane olmaması;
- 4) oğurlanmaması üçün hündürdə saxlanması.

Qısa navalçaların dəyişdirilməsini şərtləndirən tövsiyələr:

- qısa navalçalar, suyun ətrafa yayılaraq hasara, fasad divarına, bünövrəyə tökülməsinə, küçəyə toplanmasına və beləliklə də onların dağılmasına səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün küçələrdə arx sisteminin (kanalizasiyanın) quraşdırılması tövsiyə edilir; (ş. 4.52)

Şəkil 4.51

Şəkil 4.52

- qısa navalçaların rənginin paslanmış dəmir rəngində olması tövsiyə edilir;
- qısa navalçaların tarixən Basqal dəmirçiləri tərəfindən ənənəvi hazırlanmış, paslanan tənəkələrdən və formaca girdə olması tövsiyə edilir.

Şəkil 4.53

Navalçaların ölçüsü və yeri çardaqların formasından da asılıdır. Biryamaclı çardaqlarda yamacın qurtaracağına yerləşdirilən kanal suyu yuvalara doğru istiqamətləndirilir. Maraqlıdır ki, yuvalar həm küçəyə, həm də evlərin həyətinə doğru istiqamətlənmiş olur. Yuva və boruların rəngi bir-birinə uyğun olmalıdır. (Ş.4.54) Şəkildən də göründüyü kimi, rəng fərqi navalçaların ümumi görünüşünə mənfi təsir edir. Təmir-bərpa işləri zamanı navalça yuvalarındakı dekorativ elementləri də nəzərə almaq lazımdır. Gül, ulduz və digər bu kimi dekorativ elementlər navalçalara xüsusi gözəllik verir (ş. 4.53).

Şəkil 4.54

4.2.4. Quraqlıq

Evlərin üst döşəmə-tavan millərinin divardan kənara çıxan hissələrinin köməyi ilə tikilmiş quraqlıqlar təsərrüfat məqsədi daşımışdır. Evin bu hissəsində odun, kömür, digər ağac materialı, həmçinin at və araba saxlanmışdır. Quraqlıq çardaqlarındakı çürümə prosesini durdurmaq və Qalabaşı məhəlləsindən müşahidə edilən Ənənəvi Şəhər Landşaftını bərpa etmək üçün təmir-bərpa işlərinə ehtiyac vardır.

4.2.5. Talvar

Şəkil 4.55

Şəkil 4.56

Basqalda üstü maili dam ilə örtülmüş, əsasən iki və dörd ədəd taxta -ağac dirəklər vasitəsi ilə inşa edilən memarlıq elementinə rast gəlinir. Bu növ element talvar adlanır. Qəsəbə əhalisinin talvar dediyi bu tikilinin aşağıdakı növləri vardır:

- çöl qapısının üstündə tikilən, qapının özünü və ya qapı ağzında duran adamı yağışdan və ya günəşdən qorumaq məqsədi daşıyan talvarlar; (ş.4.55)
- birinci mərtəbəyə giriş üçün nəzərdə tutulan pilləkənli talvarlar; (ş.4.56)
- təndirlərin üzərində tikilən talvarlar.

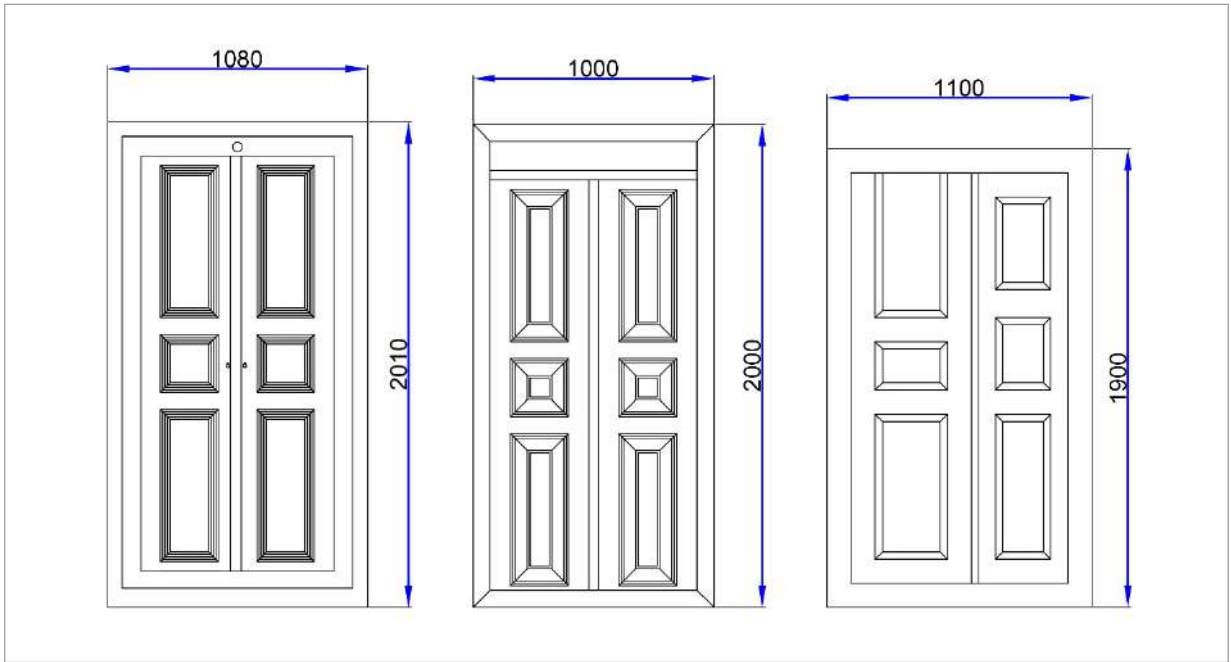
Təndirxanalar evlərdən bir az kənarında olmaqla iki növdə qurulmuşdur: çörək bişirmək üçün böyük və meyvə qurutmaq üçün kiçik təndirlər.

Müasir dövrdə ev kəndarlarında paslanmayan dəmirdən tikilmiş talvarlar Basqalın həm fasad, həm ev qapısı, həm də ümumi küçə görünüşü ilə ziddiyət təşkil edir (ş. 57).

Şəkil 4.57

4.2.6. Qapılar

Şəkil 4.58 Basqal ərazisində müxtəlif evlərdə rast gəlinən əsas daxili qapı tipləri

Basqalda evlərin daxili otaqlarında, emalatxananın girişində qapı qoyulsa da, otaqdan otağa keçidlərə qapı yoxdur. Seyvana açılan qapıların hündürlüyü və eni evlərə görə dəyişir. Bəzi otaqlar həm də iş yeri kimi istifadə edildiyinə görə qapılar ikitaylıdır. Daxili qapılar çox vaxt açıq mavi, bəzən də tünd qəhvəyi rəngdə olur (ş.4.59).

Şəkil 4.59

Keçmişdəki Basqal qapılarının təkamülü nəticəsində müxtəlif qapı formaları yaranmışdır və bu, müxtəlif tikinti elementlərinin davamlı olduğunu göstərir.

Daxili qapıların bəzilərinin yuxarısında qəfəslər var, bəziləri çox dardır. Birtaylı qapılara nisbətən imkansız ailələrin evlərində rast gəlinir. Giriş qapıları üçün xarakterik hal onların xeyli qısa olmasıdır. Böyük ehtimalla bu, istiliyin mühafizəsinə xidmət edir. Başqa antropoloji izahata görə evə daxil olanların hörmət əlaməti olaraq əyilməsini təmin etmək üçün qapılar qısa kəsilib.

Dekorativ xarakterli elementlərdən kasad olan daxili qapılarda qıfıl üçün halqalar var (ş.4.61). Onların en və uzunluq ölçüləri konkret funksional xüsusiyyətə görə müəyyən edilmişdir.

Şəkil 4.60

Şəkil 4.61

4.2.7. Pəncərələr və nəfəsləklər

Evdə insulyasiya və aeroasiyanı təmin edən pəncərə və nəfəsləklərdəki dekorativ elementlər Basqal memarlığına xas xüsusiyyətlərə malikdir. Basqalda bir neçə pəncərə tipi mövcuddur.

İbtidai tipli pəncərələr 5 gözlü (bundan sonra - *elementli*) olduğu halda, Basqaldakı pəncərə nümunələri 2-14 element arasında dəyişir (ş.4.62). Qəsəbədəki tarixi abidələrin qədim təsvirlərində və köhnə şəkillərdə köhnə pəncərə tiplərini və onların müxtəlif variasiyalarını görmək mümkündür. Yeni pəncərə tipləri bu formalara əsasən təkamül etmişdir.

Şəkil 4.62

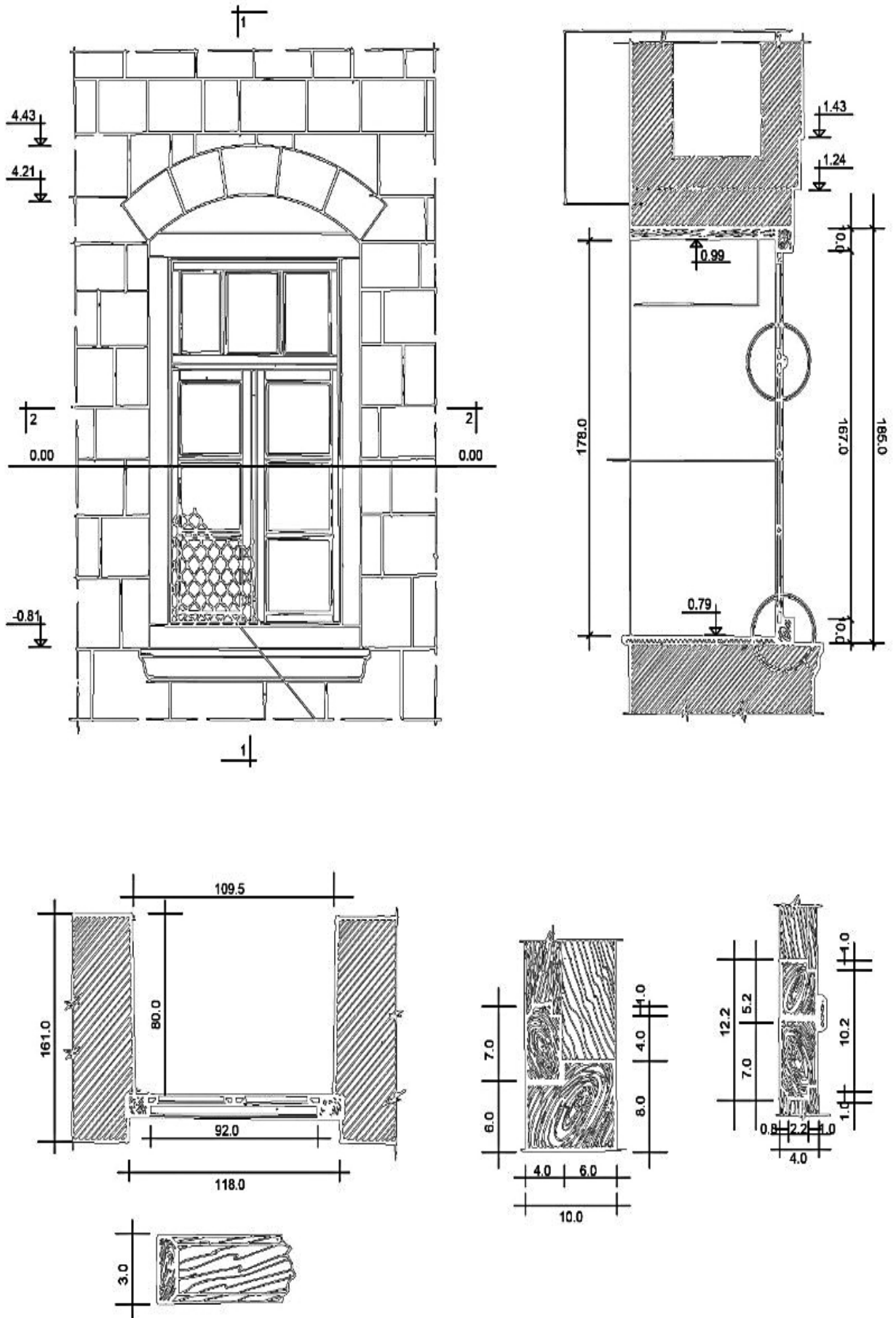

Basqal ərazisində xronoloji yaşına görə iki tip pəncərə formasını fərqləndirmək mümkündür: köhnə şəkillərdə görünən ənənəvi pəncərə tipləri (ş. 4.63) və müasir dövrdə rast gəlinən yeni pəncərə tipləri.

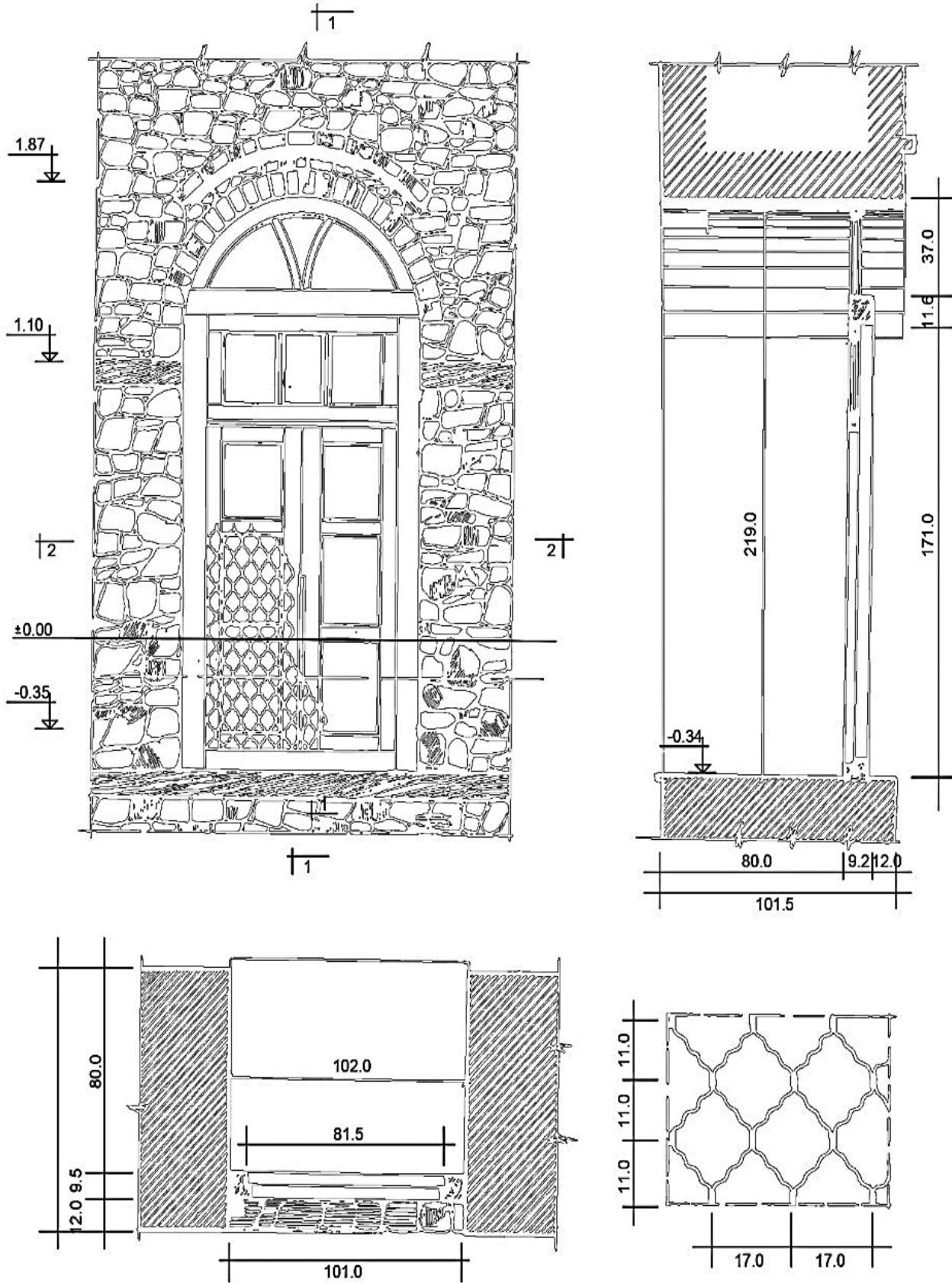
Pəncərə		
Pəncərə	Çərçivə	Barmaqlıq

Şəkil 4.63

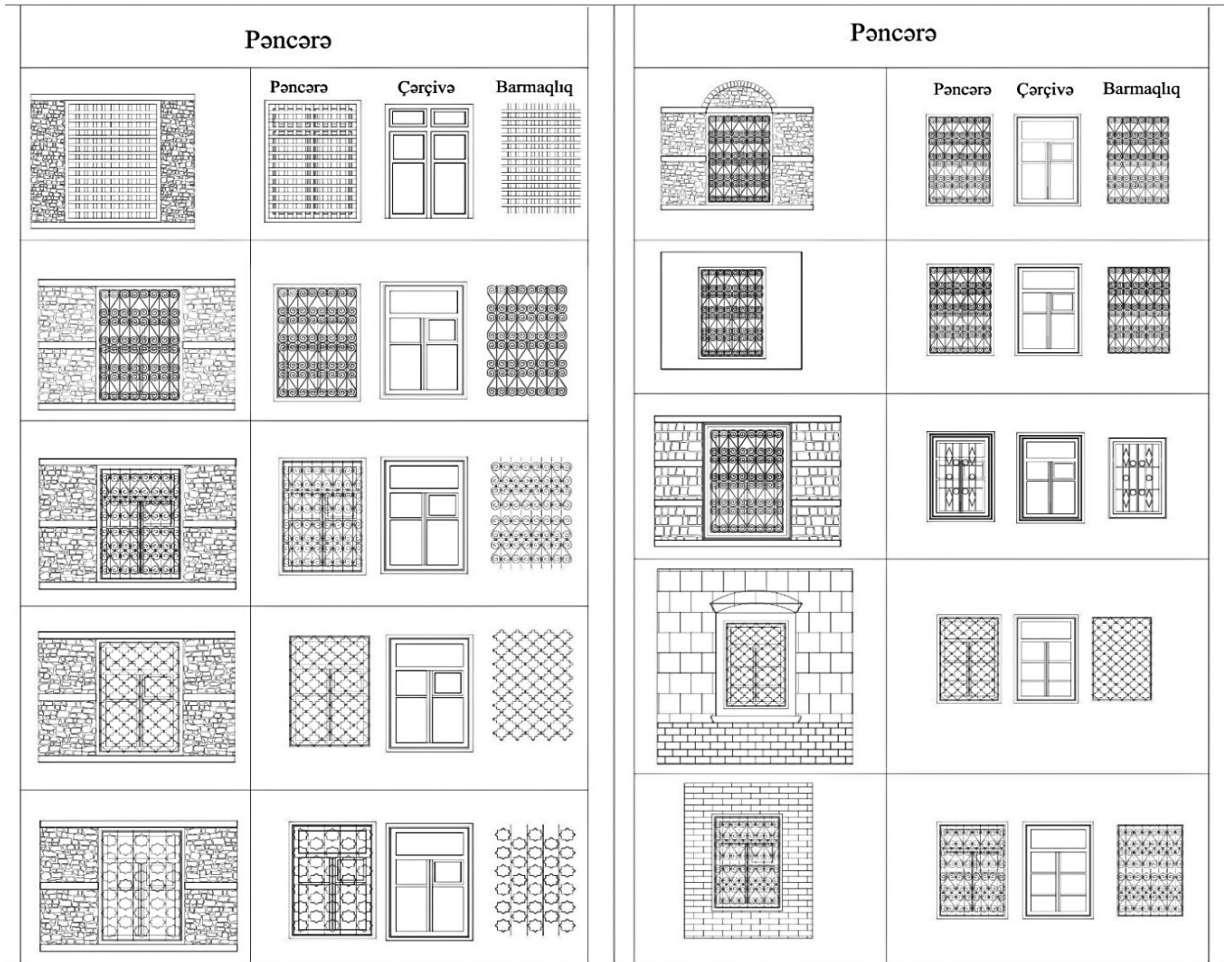

Şəkil 4.64 a- Arxiv materialları arasında Başqal Hacı Bədəl məscidinin pəncərəsinin çizimləri

Şəkil 4.64 b- Arxiv materialları arasında Basqal Hacı Bədəl məscidinin pəncərəsinin cizgiləri

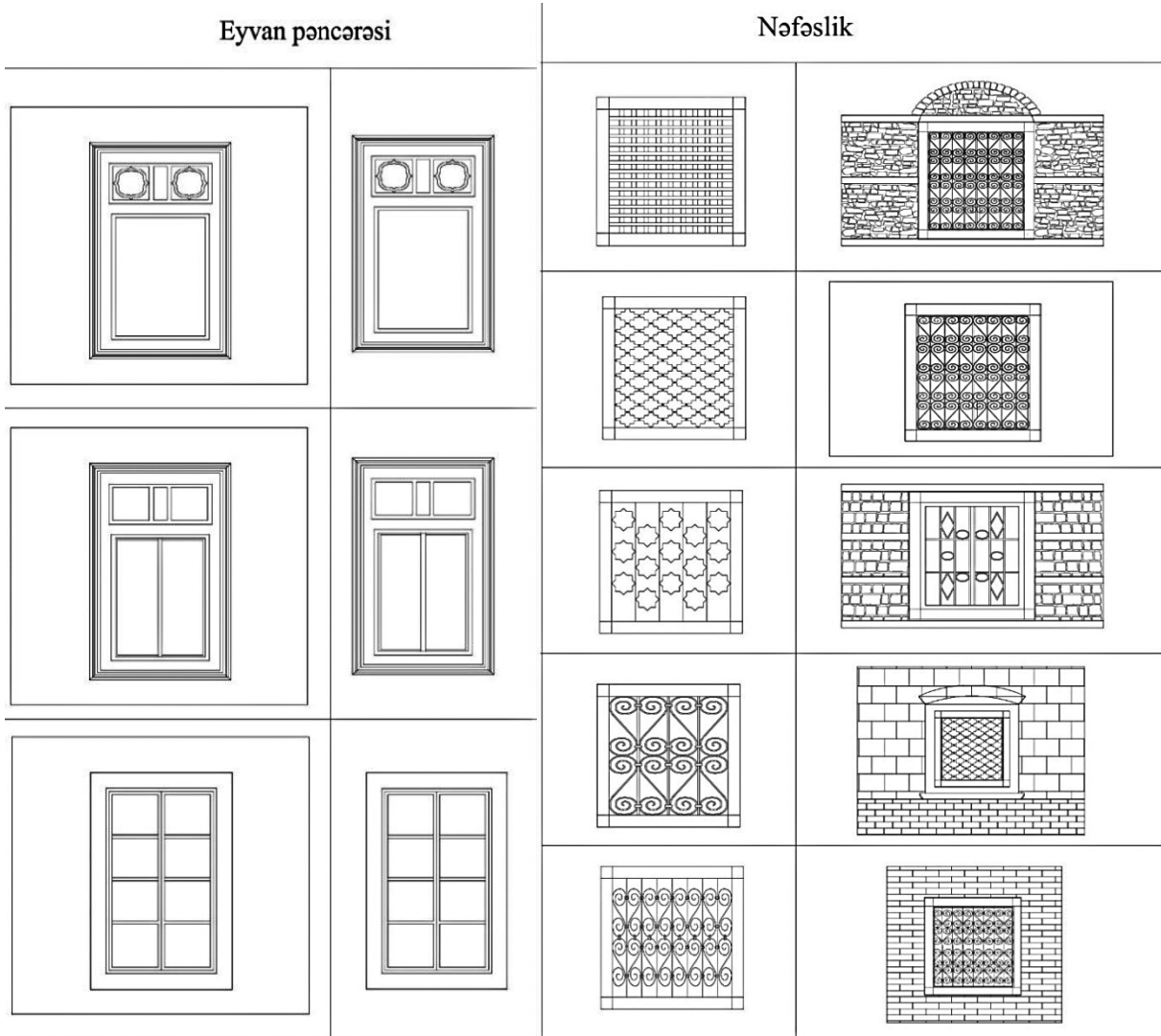
Müasir dövrdə Basqal tikililərində rast gəlinən pəncərələrin keçmiş zamanlarda mövcud olmuş pəncərələrdən təkamül etdiyi görünür.

Şəkil 4.65 Basqal ərazisində rast gəlinən müxtəlif pəncərə tipləri

Ölçülərin kiçilməsi **pəncərə** və **nəfəslük** kimi memarlıq elementlərinin iki fərqli sinfə bölünməsinə gətirib çıxarmışdır. Amma Basqalda pəncərə və nəfəslüklərin birlikdə olması hallarına da rast gəlinir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, pəncərə və nəfəslüklər divarlarda işıqlandırma və havalandırma, eyvan və seyvanlarda isə əsasən işıqlandırma məqsədilə qurulur. Basqal evlərinin zirzəmilərində və ya yarızirzəmi hissələrində də işıqlandırma və havalandırma məqsədilə pəncərə və nəfəslüklərdən istifadə edilmişdir.

Şəkil 4.66 Eyvan pəncərələri

Şəkil 4.67 Nəfəslük

Şəkil 4.68

Pəncərə və nəfəslük taxta çərçivədən və yuxarı hissədə şüşə taxılmış iki elementli çərçivədən ibarətdir, daxilə və ya xaricə açılan qanadları var. Basqalda bir və iki qanadlı pəncərələrə rast gəlmək olur. Eyvan və seyvanlardakı daxili pəncərələr görünüş etibarilə küçəyə açılan pəncərələrdən fərqlənir.

Pəncərələrin dağılmasına səbəb olan əsas amil onların taxta çərçivəsinin zamanla çürüməyə məruz qalmasıdır. Yaşayış olmayan evlərin strukturunun deformasiyaya uğraması və pəncərə çərçivələrinin çürümədən qorunmaması onların ilkin strukturunun itməsinə gətirib çıxarıb (ş.4.68).

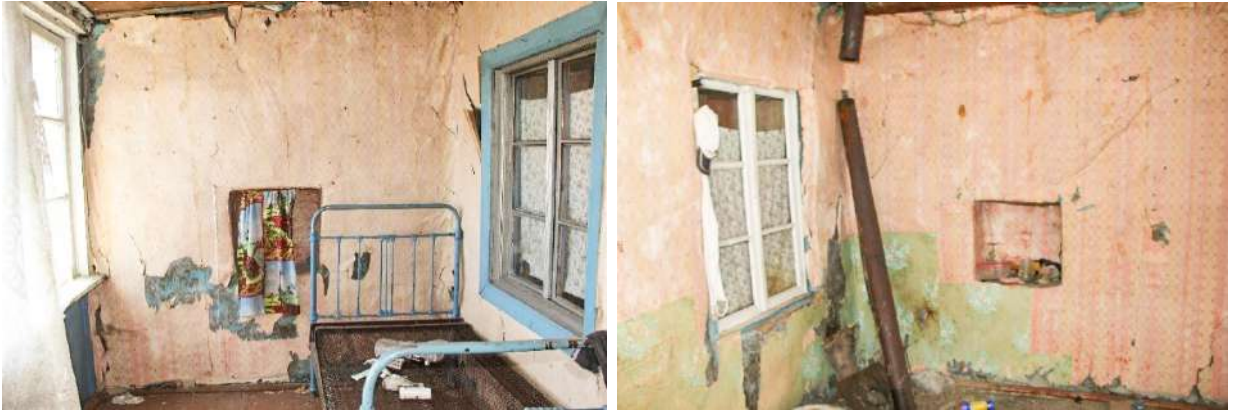
Basqal ərazisindəki yeni (plastik) pəncərələr və qoruyucu barmaqlıqlar tarixi memarlıq üslubunu kobud şəkildə pozaraq qəsəbənin ənənəvi görüntüsünə ciddi xələl gətirir. (ş.4.69) Əvvəllər vurulan dördkünc barmaqlıqlar artıq istehsal edilmədiyi üçün indi qəsəbə sakinləri onların qabarıq variantından istifadə edirlər.

Şəkil 4.69

“Dərbuni” etimologiyasına görə qədim iran dilindən gələn sözdür və ikimərtəbəli evlərdə birinci və ikinci mərtəbələr arasında əlaqə yaradan pilləkən marşının **yuxarıya doğru açılan qapalağına** deyilir (əvvəlki fəsildəki şəkillərə bax).

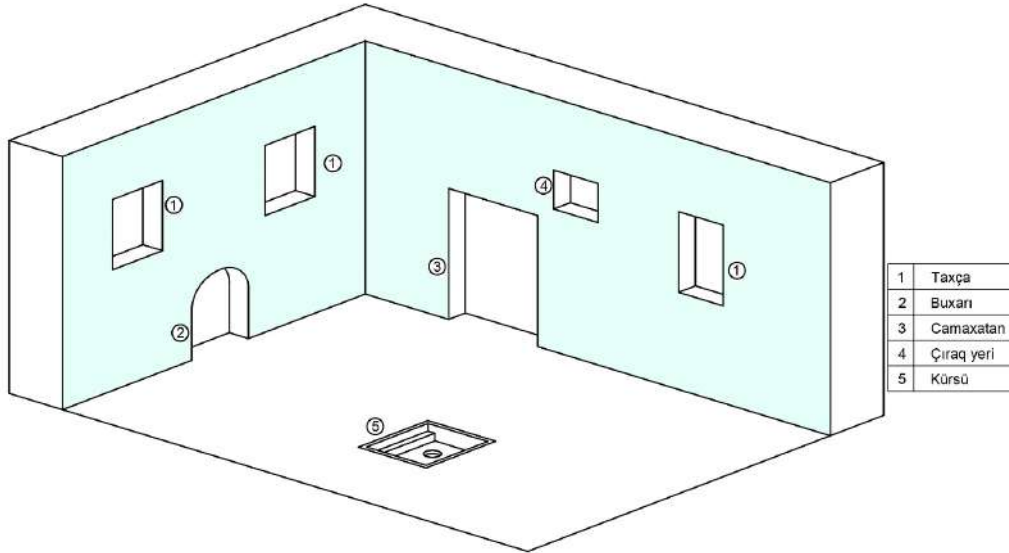
4.2.8. Camaxatanlar – taxçalar

Şəkil 4.70

Basqalda əksər yaşayış evlərinin üç divarı boyunca daşına bilinən sandıqca, digər ev müxələfatı və xırdavatının qoyulması üçün divarda açılmış düzbucaq biçimli dərinlik (oyuq) elementlərinə - taxçalara rast gəlinir. Bu funksional oyuqların yeri tikinti başlamazdan əvvəl təsbit edilirdi.

Ölçüsünə və funksiyalarına görə taxçalar müxtəlif şəkildə adlandırılmışdır. Daha böyük olanına camaxatan deyilir. Yaşayış evlərinin tədrici tipoloji inkişafı bu elementlərin yeni növlərinin ortaya çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Ölçü baxımından *ilkin*, *keçid* və *müasir* tipli dərinlik elementlərini fərqləndirmək olar. İlkin tip olan **nişinlər** döşəmə səviyyəsindən başladığı halda, *orta tip* olan **camaxatanlar** və müasir tip olan **taxçalar** divarların içinə döşəmə səviyyəsindən müəyyən hündürlükdə qurulmuşdur.

Şəkil 4.71 Evlərdə rast gəlinən müxtəlif interyer oyuqlarının izahı

Nişinlər nisbətən böyük və qapısız idi, camaxatan və taxçalarsa müəyyən qədər kiçik və taxta qapılı olmaqla divariçi dolab şəklini almışdır (ş.4.72).

Şəkil 4.72

Basqal evlərinin daxili quruluşunda ən mühüm elementlərdən olan camaxatan, adətən, döşəmədən 10-25 sm yuxarıda yerləşdirilmiş, dərinliyi 60-70 sm, hündürlüyü 1,5 m, eni isə 70 sm – 1 m olmuşdur. Camaxatanlara əsasən yorğan-döşək, pal-paltar, gəbə, palaz, kilim, sandıqça və s. qoyulmuş, önü qurama pərdə (Qurama tikmək üçün parçalar rəng çalarlarına uyğun və çox detallı şəkildə seçilirdi), daha sonralar qapı ilə qapadılmışdır (ş.4.73).

Şəkil 4.73

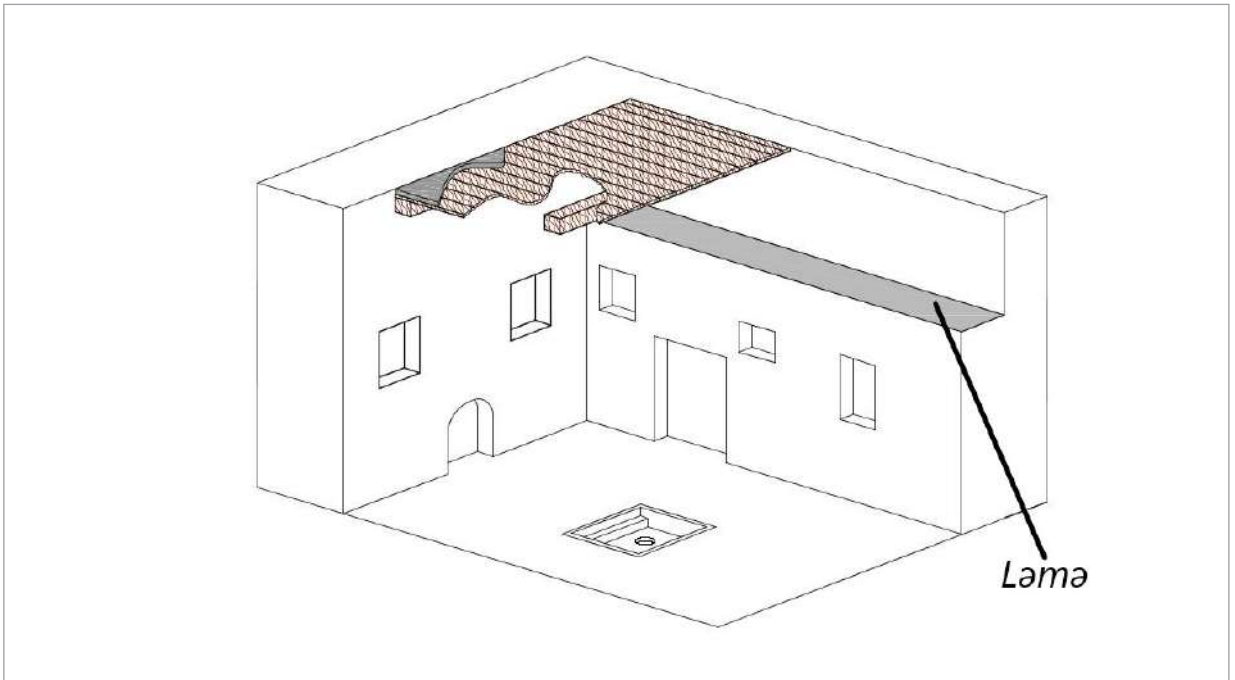
4.2.9. Ləmələr

Əvvəllər Basqalda mətbəx ayrıca bölümdə yerləşmədiyi üçün otaqların üç, bəzən də iki divarı boyu əlçatan hündürlükdə **ləmələr** (Basqalda rəf deyilir) düzəldilmiş və qab-qacaq həmin ləmələrə düzülmüşdür.

Şəkil 4.74 Müxtəlif ləmə növləri

Ləmələrin məişət həyatında çox böyük rolu olmuşdur. Evlərin daxili interyerini bəzəyən ləmələrə çiray və digər gündəlik tələbat əşyaları da yerləşdirilmişdir.

4.2.10. Kürsü

Keçmişdə evlər otağın ortasında qurulan **kürsü** vasitəsilə isidilmişdir. Kürsü döşəmənin içində, torpaq möhrə daxilində qazılmış dayaz çalanın üstünə qoyulmuş, üzərinə iri kürsü yorğanı salınmışdır. Bəzi evlərdə isə otağın ortasında manqal közərtmiş və ya gildən hazırlanmış kürədə kömür yandırardılar (Əvvəlki fəsildəki şəkillərə bax).

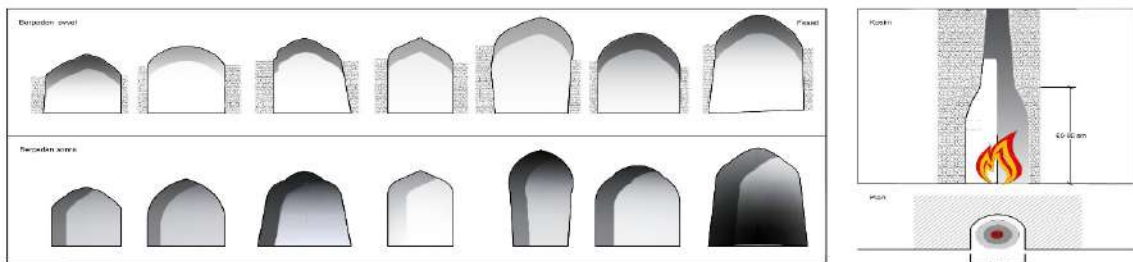
4.2.11. Buxarı

Ocaqlıq oyuğundan və divariçi tüstü bacasından ibarət buxarilər Basqal evlərinin yuxarı mərtəbəsində və ya evin məişət işləri üçün nəzərdə tutulan yarızirzəmi hissəsində, baş divarın mərkəzində yerləşdirilmişdir.

Şəkil 4.75 Bir vaxtlar istifadə edilmiş buxarı qalıqları

Buxarılarda fəza hissənin atmosfer çöküntülərindən mühafizə edilməsi və tüstünü yaxşı çəkməsi üçün qurğunun yuxarı hissəsi divarın içində konusvari hörülmüş, tənəkə bolar vasitəsilə dam örtüyündən təqribən 80-90 sm hündürə qaldırılmış, günbəz, qövsvari və ya üçbucaq formalı başlıqla tamamlanmışdır. Azərbaycanın digər yerlərindən fərqli olaraq Dağlıq Şirvanda buxarılar çay daşı və gil tərkibli məhlulla hörülmüşdür. Basqalda tətbiq edilən bu elementlər, buxarının çatma tağla tamamlanan yarımdayəvi biçimi Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara və hətta Şirvan bölgəsinin bağdadı tipli evlərindəki səbətbaça tipli buxarının tərtibat elementlərindən fərqlənmişdir. Basqal buxarıları 60X60 sm, hündürlük olaraq 60-80 sm ölçülərinə malikdir (ş. 4.76).

Şəkil 4.76

4.2.12. Tualet, hamam və suaxanlar

Şəkil 4.77

Basqalda qədim yaşayış evlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri evlərdə yuyunmaq, dəstəmaz almaq və məişət sularını axıtmaq üçün “suaxan” adlı xüsusi yerin olmasıdır. İstifadə edilmiş su xüsusi kanallar vasitəsilə evin içindən həyəətə, oradan da kürəbənd sistemində yönəldilmişdir. Nisbətən qədim yaşayış evlərinin bir çoxunda suaxanlara rast gəlinmişdir (ş.4.77).

4.3. Müxtəlif tikinti elementlərin qurulması mexanizmi

4.3.1. Bünövrə

Binanın bünövrəsi hörülməzdən əvvəl qrunt əsası üstünə bir cərgə böyük daş düzülür. Tarixən bünövlərin inşasında gil məhlulundan da istifadə edildiği görünür. Gil həm sukeçirməzlik xüsusiyyətinə malikdir, həm də bünövrənin tez dağılmasının qarşısını alır.

Zirzəmisiz variantda binanın inşaat dəyərinin 8-10%-i, zirzəmi və ya yarızirzəmi olduqda isə 12-15%-i bünövrələrə sərf edilməlidir. Bünövrədə və tikili hörgüsündə karkası formalaşdıran elementlərin əskikliyi - şirindəş əvəzinə gəc tərkibli kalsit və silisit çöküntülərindən istifadə edilməsi, səthin düz olmaması, bünövrənin dərinliyi və s. məqamlar inşaat dəyərinə təsir edən amillərdir.

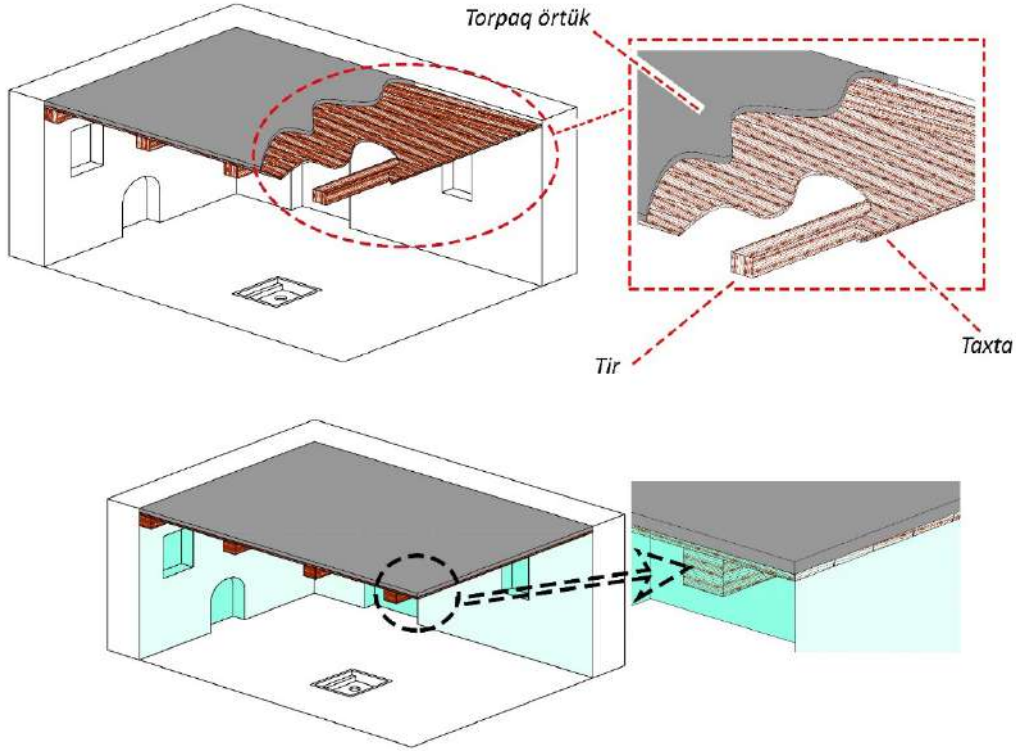
Bünövrənin dərinliyi Dağlıq Şirvanda ən azı 50 sm-dən başlayır. Ancaq bu dərinlik suxurların morfolojiyasından, eynicinsli suxurların əhatə dairəsindən, mexaniki yük götürmə qabiliyyətindən asılıdır.

Adətən bünövrələrin en kəsiyi düzbucaq şəklində olur, amma Basqalda bu müəyyən qədər trapesiya formasındadır və şirindəşla hörgülənir. Bünövrənin qoyulması mexanizmi aşağıdakı kimidir.

Əvvəlcə özül üçün müəyyən en və dərinlikdə tranşeya qazılır. Sonra tranşeyanın səthi - bünövrənin altı möhrələşdirilir ki, tikinti zamanı suxur axma və çökmələri baş verməsin. Növbəti addımda bünövrə təməlinin - bir qədər iri, sərt və hamarlanmış çaydaşlarının düzülməsinə başlanılır. Tranşeyanın dibindən yerin səthinə qədər olan məsafədə şirindəşın hörgülənməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşılır ki, kürsü səviyyəsi də daxil olmaqla, ondan sonra davam edəcək hörgüdə monolitlik pozulmasın. Monolitliyin və seysmik dözümlüüyün artırılması üçün kürsü səviyyəsindən sonra kətil karkas qurulmaqla bünövrələrin və bünövrə divarının inşası tamamlanmış olur.

4.3.2. Tavan

Başqal evlərindəki interyer xüsusiyyətilərindən biri mərtəbələrin arasının kəsilməsində istifadə edilən tirlərin və ağac millərin aşağı mərtəbədə üstünün suvanmamasıdır. Mərtəbəarası örtüyün alt hissəsi son dövrlərə qədər açıq qalırdı. Yuxarı hissədə isə əvvəlcə ağac tirlər, sonra bu tirlərin üzərini qapadan millər və daha sonra bu millər üzərində torpaq örtük və şirə çəkilirdi.

Şəkil 4.78 Çardaqda dam örtüyünün təşkil edilməsi

Palıd və fıstıq ağaclarının özünəməxsus rəngi evin ümumi görünüşünə otantik görkəm verir. (Ş.4.79). Köhnə evlərdə tavanın hündürlüyü 1,9 m - 2,2 m arasında dəyişir. Tavanın belə alçaq olması evin daha asan isidilməsi ilə izah edliir.

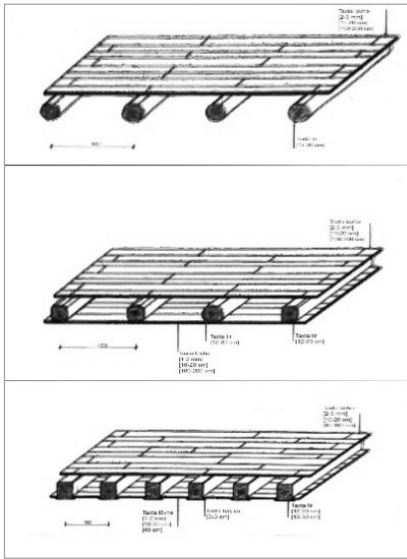
Şəkil 4.79

Tavanın torpaq örtüyü çardaqla yaşayış evi arasında təbii izolyasiya funksiyasını daşıyır. Köhnə evlərdəki mil və tirlərin qopmuş hissələrində bu qatı müşahidə etmək mümkündür (ş.4.80).

Şəkil 4.80

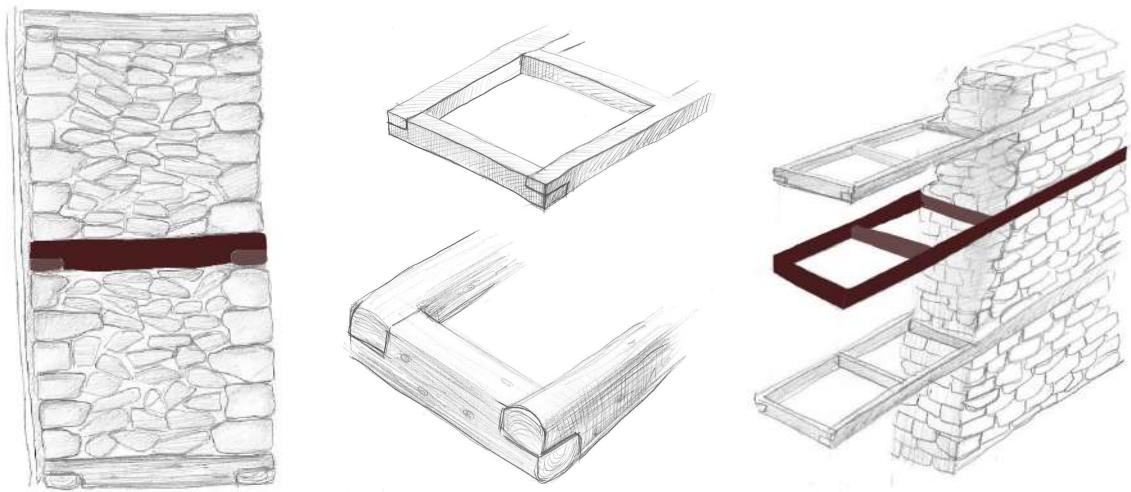
4.3.3. Mərtəbələrarası örtük

Mərtəbələrarası örtük iki konstruksiyadan - tavan və döşəmədən ibarətdir. Yaşayış evlərinin tikintisindəki əsas problem **döşəməni** düzləndirmə zərurətidir. Bunun ən sadə və asan yolu pərdilərin (laqalar) müəyyən məsafə aralığında düzülməsidir. Bu üsulun daha bir müsbət cəhəti odur ki, pərdilər mərtəbələrarası arakəsmələrə olan təzyiqli azaldır, ona görə də köhnə və ya qədim evlərin təmir-bərpa işlərində əminliklə tətbiq oluna bilər.

Şəkil 4.81 Mərtəbələr arasında arakəsmənin qoyulması

Kətil

Şəkil 4.82 İstisna hallarda bir daşdan bir kətil qoyula bilərdi

Tədqiq edilmiş abidələrin və daha çox da yaşayış evlərinin əsas elementlərindən biri olan kətil hər 6-7 cərgədən bir qoyulan, ağac materialından hazırlanan memarlıq elementidir. O, ərazinin tektonik hərəkətliyinə qarşı qabaqlayıcı tədbir rolunu oynayır və həm də tikiliyə estetik görkəm verir. Etnoqrafik ədəbiyyata “kətil və ya yastıq” kimi düşən bu elementə mütəxəssislər “antiseysmik və ya seysmik kəmərlər”, yerli əhali isə “kətil” deyir.

Kətil konstruksiyasından istifadə “möh-rə” tipli evlərin inşasından başlamışdır. O evlərə seysmik məqsədlərlə ağac qurşaq (qələmə) çəkildiyi elmi ədəbiyyatda qeyd edilir. Lahıc və Basqalda XIX və XX əsrin əvvəllərinə aid bütün tikililərdə ağac kətillə rast gəlmək mümkündür. Basqal evlərinin inşasında istifadə edilən daşların ölçülərindən asılı olaraq əsasən 6-7, nadir hallarda isə 3-4 sıradan bir 8-11-12 sm-lik kvadrat ağac materialından – palıd və fıstıq (pif) ağaclarından hazırlanmış kətildən istifadə olunmuşdur.

Şəkil 4.83

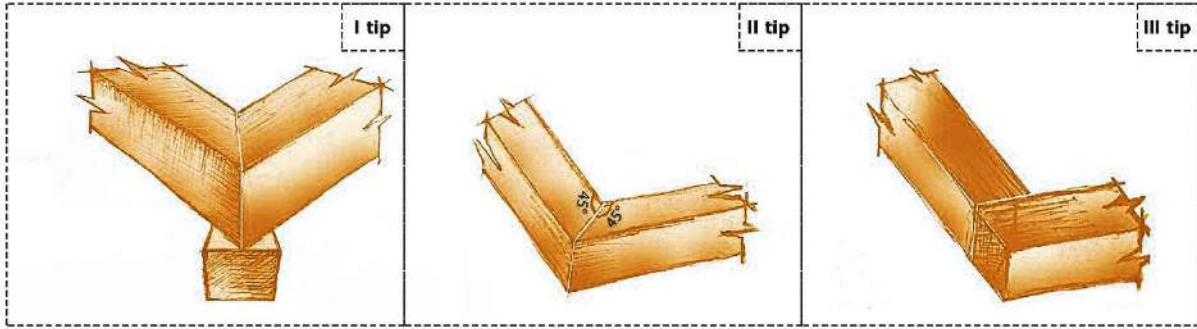
Şəkil 4.84 Şəkildən görüldüyü kimi kətillər arasında bəzən 3-4, bəzən isə 4-6 çay daşı qoyula bilər

Divarın qalınlığıyla eyni ölçüdə olan kətillər üfüqi şəkildə, bitişmə yerləri kətilin qalınlığının yarısı qədər kəsilərək bir-birinə keçirilməklə düzülür və beləliklə, səthdə taraz müstəvi sistemi formalaşdıran barmaqlıq konstruksiyası yaradılır (ş. 4.83).

Kətililər 3 əsas, 4 alt tipdə bir-bir ilə əlaqələndirilir və ya bağlanılır. İki əsas tip - hörgünün uzununu boyunca və kəllə-künc divar hörgüsünün bir-birinə bağlanması əmələ gəlir.

Kəllə-künc divar hörgüsü 90 dərəcəli bucaq əmələ gətirən kətil tirlərinin formalaşdığı barmaqlıqlarla bağlanır. Bu tip hörgü aşağıdakı yarım tiplərə bölünür:

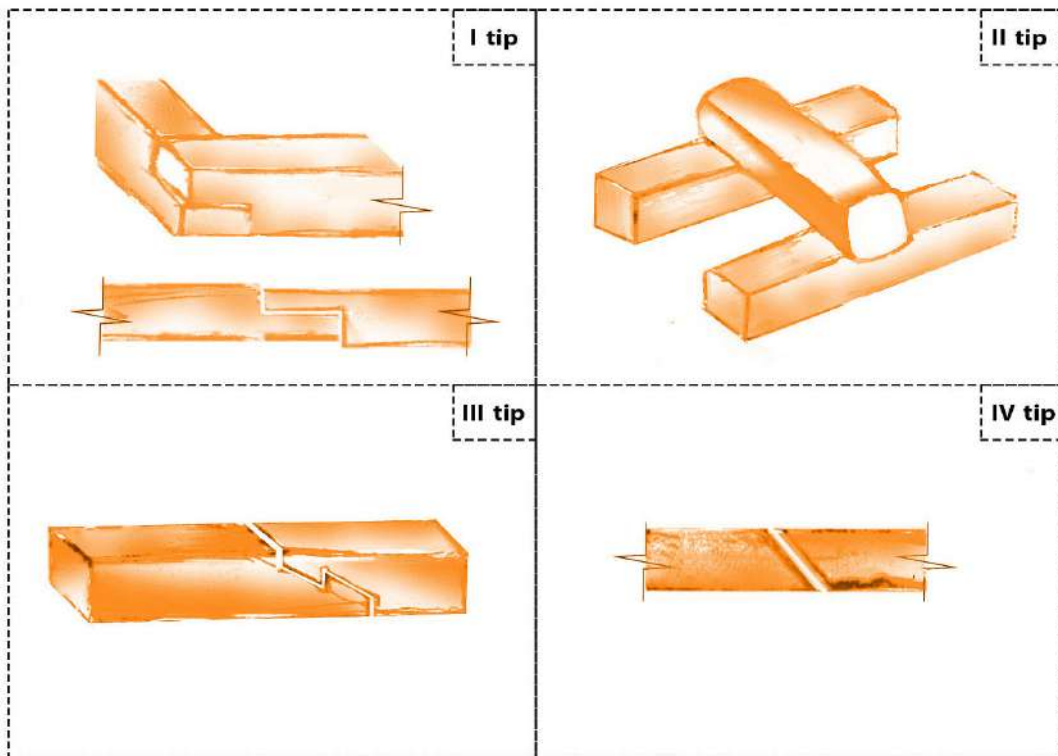
1. İki kətil tirinin altından 45 dərəcəli bucaq altında daha bir tir keçirilir; künc divarında aşağıdan müəyyən erqonomik ölçü və hündürlükdə olan divar küncləri qövsvarı formadırsa, bağlamanın bu variantından istifadə edilir. Divar küncələrini aşağıda qövsvarı olması Basqal küncələrin ensiz və dar olmasından qaynaqlanır. Dar dalan tipli küncələrdə və əsasən də döngələrdə bu konstruksiyadan nəqliyyat vasitələrinin hərəkət imkanlarını genişləndirmək üçün istifadə edilir. Həm də 45 dərəcəli bucaq altında digərlərinə birləşdirilmiş tir taxta konsol konstruksiyası rolunda çıxış edərək qövsvari künc divarının yuxarıdakı dörd bucaqlı hissəyə dayaq olur;
2. Kəllə-künc divarları geniş küncələrdə və ya boş sahəli həcm-məkan mühitində hörülən hallarda kətil tirlərinin əmələ gətirdiyi barmaqlıqların birləşməsi 90 dərəcəli bucaq altında, tirlərin bir-birinə birləşəcəyi yerlərsə (yəni baş tərəfləri) 45 dərəcəli bucaq altında kəsilərək asan və möhkəm şəkildə bir-birinə keçirilir;
3. Bu variantda kətil tirlər baş-baş birləşdirilir və kəllə-künc divarının hörgüsündə istifadə edilir.

Şəkil 4.85 Kətil tipləri

Uzununa divar hörgüsündəki kətil tirlərinin əmələ gətirdiyi barmaqlıq birləşmələri dörd yarım tipə bölünür :

- I. Üfüqi düzülmüş tirlərə üstədən baxdıqda hər birinin en kəsiyinin kəsilmə biçimi saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində 90 dərəcə fırladılmış "L" hərfi şəklində olduğu görünür. Bu tip birləşmə divarın ortasına düşərsə, onun yandan görünüşü altdakı tirin en kəsiyi formasında olur. Birləşmədə üstə qalan tirin en kəsiyi isə altdakı tirlə eynilik təşkil edir, ancaq tarazlığı təmin etmək üçün hər bir tir en kəsikləri üst-üstə gələcək şəkildə tərsinə çevrilir və birləşmə tamamlanır.
- II. Birləşmə yerləri oyma şəkilli olan kətillər daha çox iki paralel kətilin bir-birinə bənd edilməsi zamanı istifadə olunur. Qalınlığı digər paralel kətillərin qalınlığı ilə kompensə edilir və gözle görünən bir birləşmə olur, hörgüdə bu birləşmədəki tirin ölçüsü nəzərə alınaraq tarazlıq yaradılır.
- III. Uzununa birləşmədə kətil tirlərinin birləşmə yerləri ziqzaqvari olur. Bir-birilə bu şəkildə əlaqələndirilən tirlər kənarından naxış təsiri bağışlayır və hörgüdə dinamik dekor yaradır.
- IV. Bu tip birləşmə kəllə-künc divar hörgüsünün ikinci yarım tipindəki birləşmə növü ilə eynilik təşkil edir, yeganə fərq birləşmənin uzununa və ya eninə divarda baş verməsidir.

Şəkil 4.86 Barmaqlıq birləşmələrinin dörd yarım tipi

4.3.4. Ağac dirəklər

Üstündə yük saxlamaq üçün istifadə edilən dirəklər tir-dayaq sisteminin bir hissəsi olan konstruktiv elementdir. Meşələrə yaxınlıq, birləşmə elementlərinin sadəliyi taxta dirəklərin qısa müddət ərzində yığılıb-sökülməsinə imkan verdiyi üçün Basqal evlərinin seyvan və eyvanlarında onlardan geniş istifadə edilmişdir.

4.3.5. Ornament və tətbiqi sənət izləri

Şəkil 4.87 Basqal ərazisində darvazaların üzərində rast gəlinən dəqqülbab nümunələri

Basqalda evlərində sovet dövründə qoyulmuş həm taxtadan, həm də dəmirdən hazırlanmış beşguşəli ornamentlərin qorunması tövsiyə edilir (ş.4.88).

Şəkil 4.88

Taxtadan olan ornamentləri tipoloji və fizioloji təsirlərdən qorumaq üçün onların xüsusi lakla üzənməsi tövsiyə edilir. Bəzi ornamentlər milli-dini xarakter daşıyır və onlar da sovet dövründən qalıb (ş. 4.89).

Şəkil 4.89

Ənənəvi Basqal darvazalarına üzlük vurulması, bəzək xarakterli əlavələr edilməsi onların ənənəvi görünüşünü pozur. Ona görə də sonradan əlavə edilmiş dekorativ elementləri ləğv etmək tövsiyə edilir (ş.4.90).

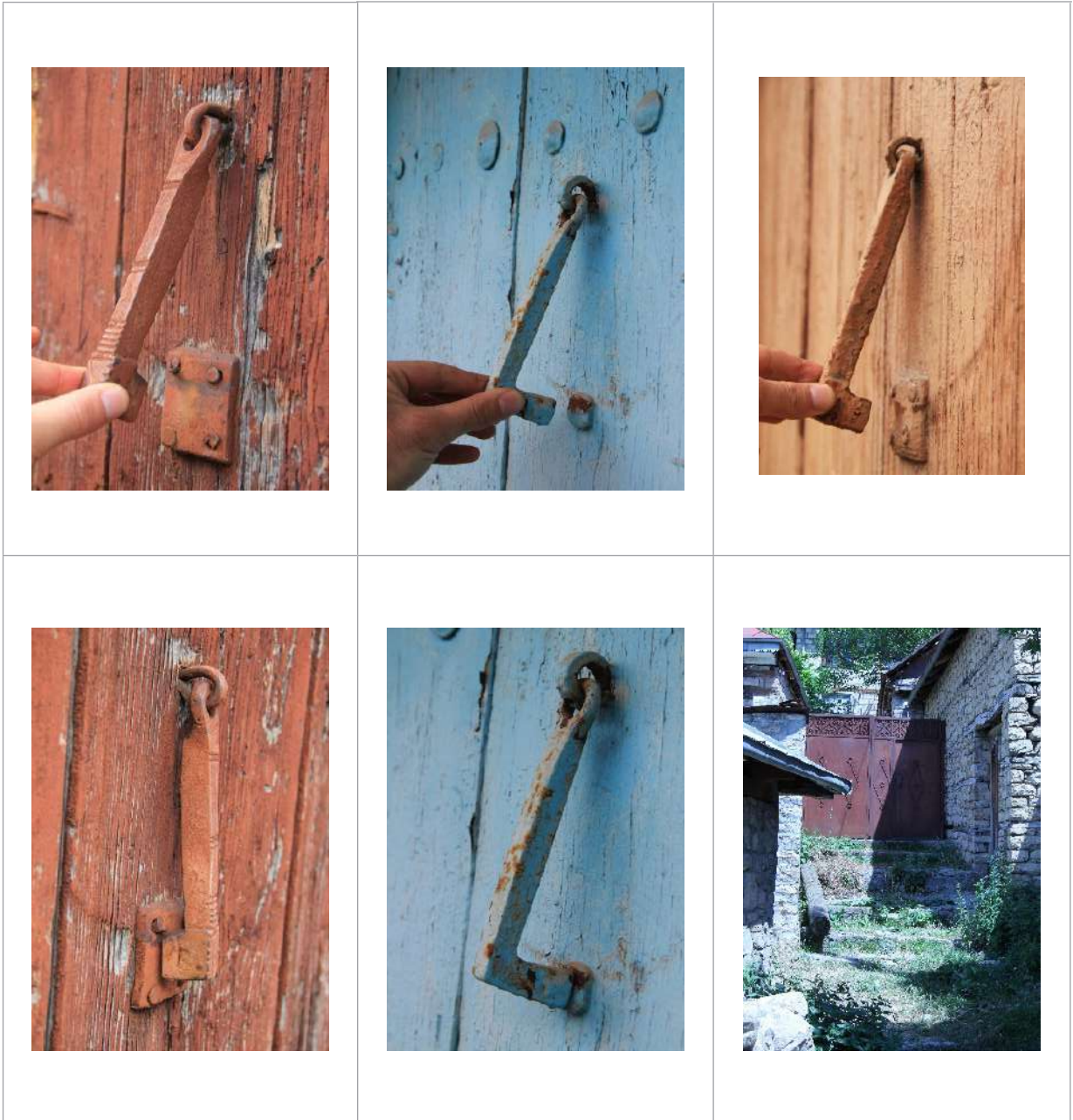
Şəkil 4.90

Şəkil 4.91

Əvvəlki fəsildə qeyd olunduğu kimi, küçə divarlarında və girişlərdə qeyd edilmiş məlumatlar - evin tikilmə tarixi, ustası və sahibi haqqında bilgiler qorunmalıdır. Təmir-bərpa işləri zamanı həmin lövhələri götürüb saxlamaq, işlər bitdikdən sonra əvvəlki yerlərinə qoymaq tövsiyə edilir (ş.4.91).

Həyet qapılarının çöl tərəfinə "təqqülbab" adlanan qapıdöyənlər bərkidilmişdir. Yerli dəmirçilər tərəfindən hazırlanan bu dəmir elementlər qapıların bədii tərtibatı kimi də maraqlıdır.

Şəkil 4.92 Təqqülbab

Qapılardakı önəmli ornamentlərdən biri də qıfıl halqalarıdır. Onlar da Basqal ustaları tərəfindən hazırlanmışdır (ş.4.93).

Şəkil 4.93

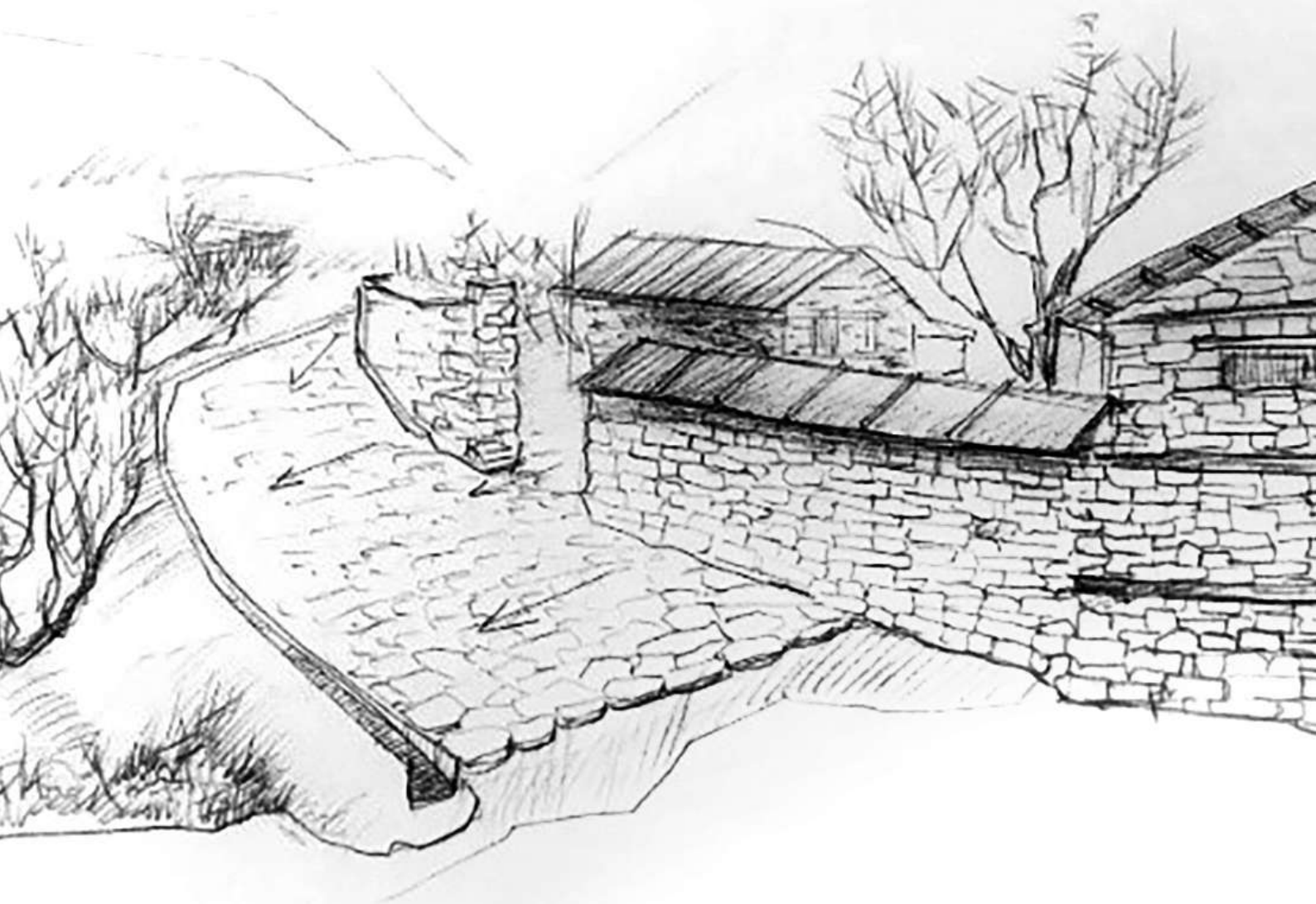

Şəkil 4.94

El inancına görə darvaza və qapılara “bəd nəzərdən qoruyan” at nalı da vurulurdu. Atları bağlamaq üçün istifadə olunan midbarlar (dəmir halqa) hazırda ancaq dekorativ əhəmiyyət daşıyır. Qapıların dəmir tutacaqları qəsəbədəki dəmirçilik sənətinin ənənəvi nümunələrindəndir (ş.4.94).

5

MÜASİR TİKİNTİ ELEMENTLƏRİ

Basqalın tarixi-mədəni irsinin analizi göstərir ki, burada həm memarlıq üslubu, həm şəhərsalma elementləri həmşə təkamüldə olub. İstifadə edilmiş materiallara və memarlıq üslubuna (ornament, tikinti texnologiyası) görə bu prosesi şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar.

- 1) **Yaşayış-təsərrüfat xarakterli evlər:** Basqalın tikinti materialları əsasən çay daşı, sarı torpaq və gil-şirə olsa da, tarixən bişmiş və çiy kərpic, mədən daşları və digər birləşdirici məhlullardan da istifadə edilib. Ağac-taxta materialları ətraf meşələrdən tədarük edilib. Yerli sənətkarlar dam örtüklərini, qapı və darvazaların üstündəki detalları (təqqülbab, həngama, midbar, halqa, cəftə) özləri hazırlayıblar. Basqal və ətraf kəndlərdəki xarratlarsa pilləkən, məhəccər, qapı və pəncərə çərçivəsi, seyvan və eyvanlar üçün konstruksiyalar düzəldiblər. Düz çardaqlar biryamaclı və ikiyamaclı çardaqlarla əvəz olunduqdan sonra çardaqaltı taxta konstruksiyalar (taxtapuş) ortaya çıxıb. Evlər gündəlik təsərrüfat həyatına uyğun planda, dini (evin qibleyə doğru tikilməsi, dəstəmaz üçün yer ayrılması) və etnoqrafik amillər (pəncərələrin küçəyə tərəf olmaması, ev əhli üçün xüsusi qapılar qoyulması) nəzərə alınaraq tikilib.
- 2) **Yalnız yaşayış üçün nəzərdə tutulan evlər:** XX əsrin ortalarından etibarən tikintidə mişar daşı, paslanmayan dəmir (sink), qapı və pəncərələr üçün süni boyalar, qum-sement qarışığı və şiferlərdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Məmur və müəllimlər üçün artıq ev-karxana tipli evlər deyil, yalnız yaşayış sahəsindən ibarət binalar tikilmişdir. Sovet dövründə qədim binaların bərpa və təmiri böyük fəsadlar törədib, sement və qumdan istifadə edilməsi binalara zərər vurub, duzlaşma əmələ gətirib, göbələklərin fəallaşmasına və daxili deqradasiyanın sürətlənməsinə səbəb olub.

İstirahət-rekreativ xarakterli evlər: 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən qəsəbədə plastik qapı və pəncərələr, yeni dizaynı dəmir barmaqlıqlar və modern plastik çardaqlar dəbə minmiş, hasar və fəsadlarda yeni rəng və bəzək kompozisiyalarından istifadə edilmişdir (Şəkil 5.1). Yayda qalmaq üçün tikilən yeni evlərdə taxça, ləmə və camaxatanlara, Basqalın ənənəvi ev strukturuna rast gəlinmir, açıq seyvan və taxta pilləkənlər qoyulmur. Basqal evlərinin damı tarixən düz olub və palçıqla suvanıb. Amma bu çardaq tipinin, o cümlədən, biryamaclı damların bərpası hazırda qeyri-mümkündür. Yerli əhali artıq taxta darvazalardan da istifadə etməklə dəmir darvazalara üstünlük verir və onların üzərinə ənənəvi elementlər qoydurmur.

Şəkil 5.1

5.1. İşarələr, peyk antenaları, infrastruktur (qaz və elektrik ötürücüləri, su təchizatı, kanalizasiya sistemi)

Basqal ərazisində peyk antenalarının küçə fasadlarından götürülərək evlərin həyət tərəfində qurulması tövsiyə edilir. Bu antenalar dəmir boru ilə birləşdirilir və evin divarından 1-1,5 metr qabağa çıxarılır (ş.5.2).

Şəkil 5.2

Su qıtlığından əziyyət çəkən Basqal əhalisi evlərin ətrafına su çənləri yerləşdiriblər (ş. 5.3). Su təchizatı sistemi yenilənənə qədər çənlərin çaydaşı ilə örtülməsi, dekorativ boyalarla rənglənməsi, həyətlərə köçürülməsi və oksidləşmiş dəmir lövhələrlə çardaq formasında örtülməsi qəsəbənin ənənəvi görünüşünü pozan bu problemdən çıxış yolu ola bilər.

Şəkil 5.3

Basqalda küçə fasadlarının ənənəvi koloritinə xələl gətirən elementlərdən biri də borular, qaz və elektrik sayğaclarıdır (ş.5.4). Elektrik və qaz sayğaclarını hasar və küçə fasadlarından çıxarıb həyətlərə keçirmək və ya komuflyaj edərək gizlətmək tövsiyə edilir (ş.5.5.).

Şəkil 5.4

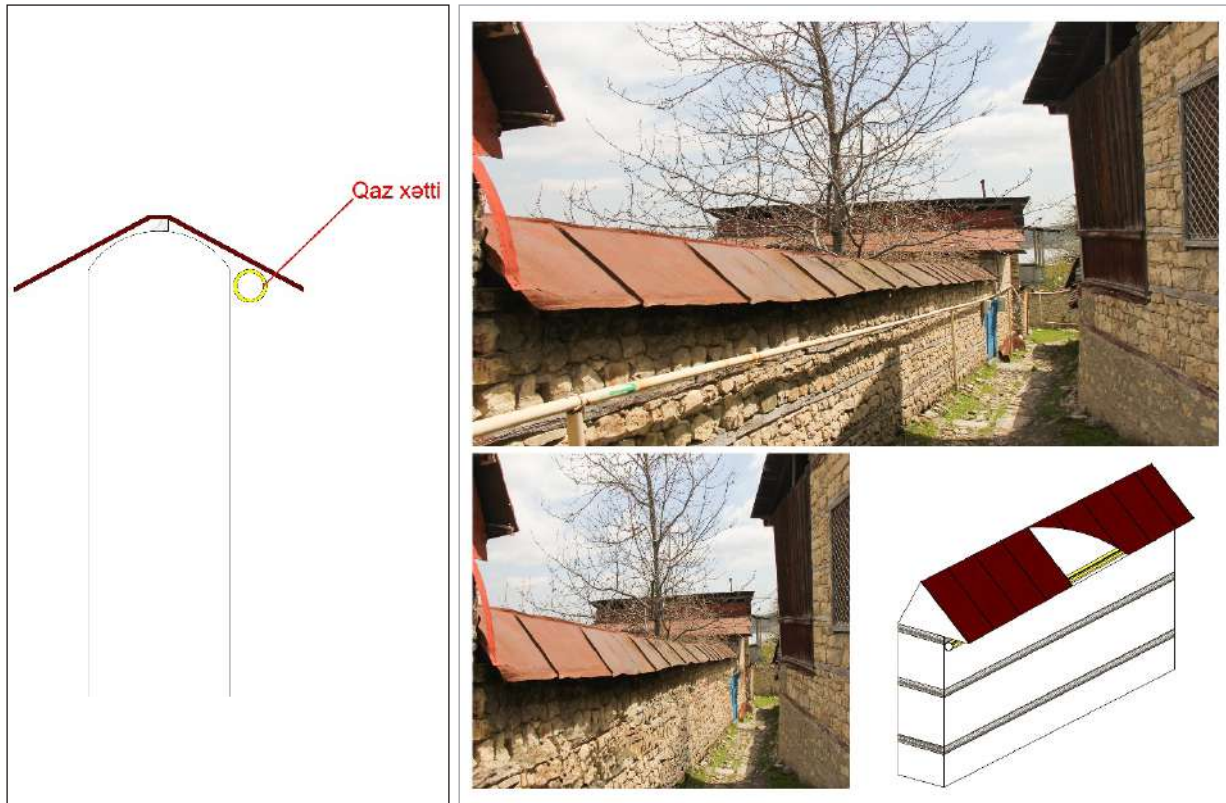

Şəkil 5.5

Qaz boruları və elektrik xətlərini də kamuflaj etmək və ya yerin altından çəkmək çay daşı döşənmiş yolların və çay daşı-taxta kətill konstruksiyalı fasadların ənənəvi görüntüsünü önə çıxarmaq imkanı verir. Naqillər, mühəndis-telekommunikasiya xətləri Tarixi Şəhər Landşaftını pozmaqla yanaşı, qapı, hasar və küçə fasadlarının ənənəvi mənzərəsini korlayır, bəzi tikililərin və dekorativ xarakterli elementlərin (fasadlardakı kitabələr, qapı və darvazalardakı dəmir elementlər) görünməsinə mane olur. Elektrik dirəklərinin rəng və ölçülərinin digər şəhərsalma elementlərinə uyğunlaşdırılması mühüm amillərdən biridir.

Nizamsız çəkilmiş qaz xətlərinin gizlədilməsi üçün aşağıdakı variantlar təklif edilir:

- Qaz xətlərinin yerin altına basdırılması: Dəmirçibazar, Qoşabulaq və Dərəməhəllənin enli küçələrində bunu etmək mümkündür, dar küçələrdə isə bu, texniki baxımdan çətin və həm də baha başa gələn proses olacaq.
- Qaz xətlərinin yağmurluqlara paralel çəkilməsi: Bunun üçün ənənəvi Basqal yağmurluqlarını və hasarlarını bərpa etmək kifayət edər. Bu variant dar küçələr üçün ən optimal variant kimi görünür (ş.5.6).

Şəkil 5.6

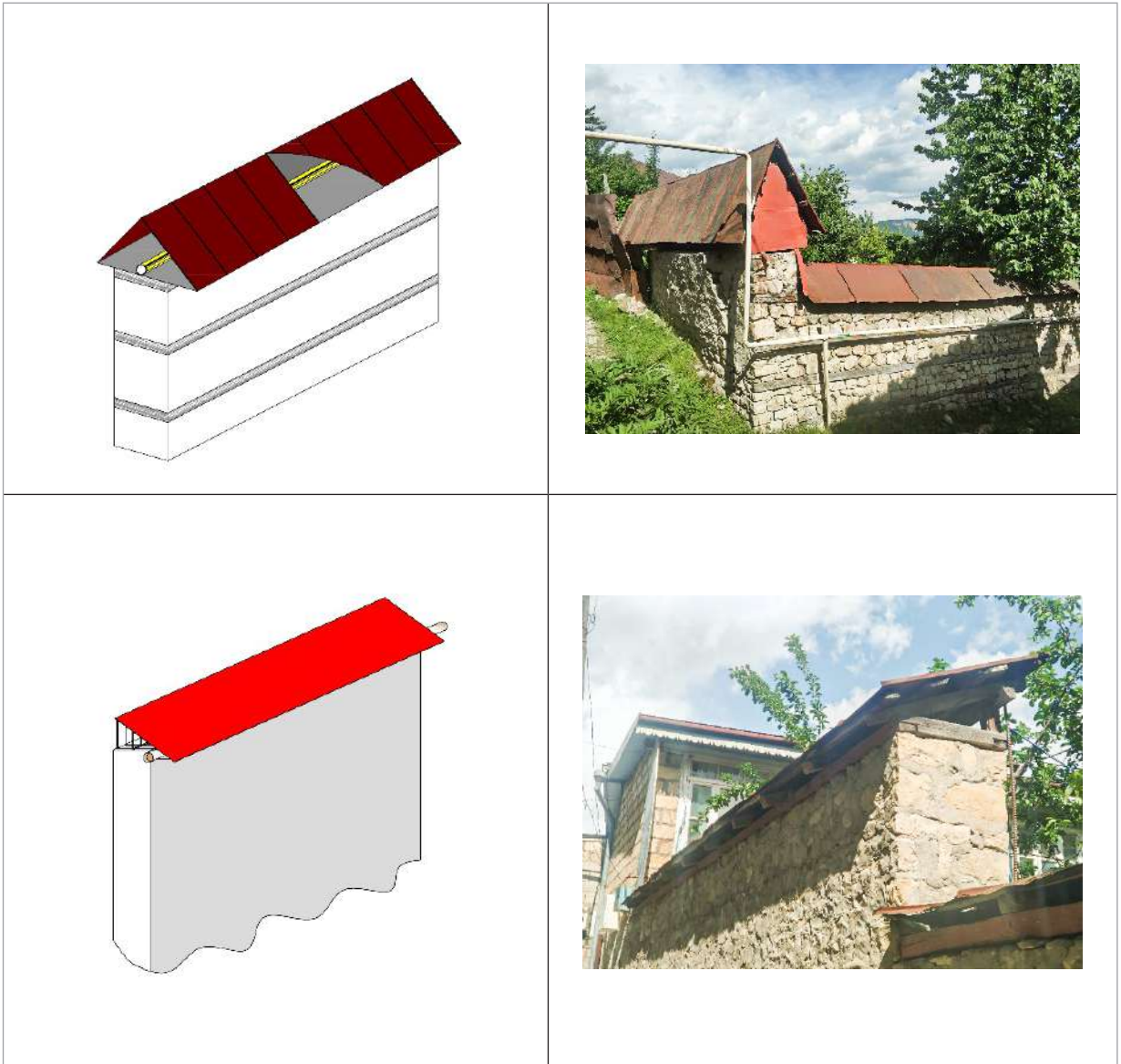
Şəkillərdən görüldüyü kimi yağmurluqların altında digər rabitə-kommunikasiya xətləri və elektrik naqillərini də gizlətmək mümkündür. Bu, orta əsrlərə aid şəhərsalma elementlərinin bərpası və revalorizasiyası (yenidən dəyərləndirilməsi) üçün çox vacibdir (ş.5.7).

Şəkil 5.7

- Qaz xətlərini yağmurluqların altından çəkilməsi: Bu da nisbətən ucuz başa gələn variantdır. Yağmurluqlar həm bir, həm də iki yamaclı olur və hər ikisi üçün həll yolları tövsiyə edilir. Bu tip yağmurluqların altında digər rabitə xətlərini və fasadların işıqlandırılması üçün çəkiləcək yeni naqilləri də gizlətmək mümkündür (ş.5.8) .

Şəkil 5.8

- Qaz xətlərinin mərkəz yerlərdən yox, arxa küçələrdən keçirməklə evlərə çəkilməsi: Amma bu variantda dar və ikinci dərəcəli küçələrin problemi həll olunmamış qalır. Həyətlərarası qaz xətlərinin çəkilməsi Basqal kimi tarixi ərazidə onların tamamilə görünməz olmasına şərait yaradacaqdır.

Qəsəbədə diqqət edilməli olan digər məsələlər aşağıdakılardır:

- kondisionerlər və digər isitmə-soyutma cihazlarının fasadlardan yığışdırılması;
- darvazalarda ənənəvi təqqülbablari evəz edən müasir zənglərin nisbətən görünməyən hissəyə yerləşdirilməsinin təmin edilməsi.

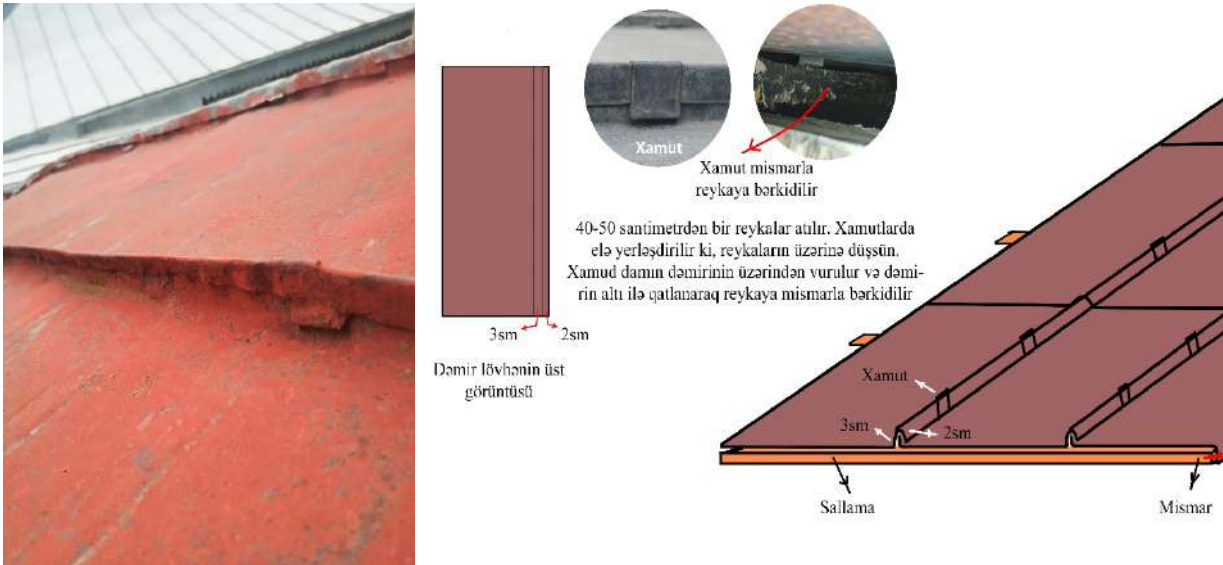
5.2. Ənənəvi görüntü və yeni tikililər

5.2.1. Çardaq

Basqalda damların rəngi və kənarından görünən hissələri (dəmir lövhələri, novları, yuvaları və navalçaları) qəsəbənin Tarixi Şəhər Landşaftının əsas elementlərindəndir. Ona görə də dam-çardağ örtüyünün təmiri zamanı bir neçə inşaat elementi və dekorativ xarakterli normalar nəzərə alınmalıdır:

- dəmir lövhələri bir-birinə xamutlar bağlayır;
- dəmir lövhələrin üzərində hər 60-80 sm-dən bir düz xətt boyunca bağlanma yerləri görünür.
- dəmir lövhələr bir-birinə simmetrik şəkildə bağlanır;
- damların maililiyi 30-35 dərəcə təşkil edir;
- dəmir lövhələrin rəngi ilə novların, yuvaların və navalçaların rəngi eyni olur.

Evlərin analizi göstərir ki, çardağ quruluşu məişət həyatının ehtiyaclarına və mərtəbələrə sayına nəzərən bir və ya ikiyamaqlı, mailiyyə çox və ya standart (30-35 dərəcə) olaraq müəyyənleşmişdir (ş.5.9).

Şəkil 5.9

Şəkil: 5.10 İkimərtəbəli evlərdə çardağ görünüşü

Şəkil: 5.11 Birmərtəbəli evlərdə çardağ görünüşü

Bəzi yeni dam örtükləri köhnə formada qoyulmuş olsalar da, fərqli rənglərinə görə ənənəvi görünüşə xələl gətirirlər. Belə damların oksidləşmiş dəmir rəngi ilə rənglənməsi tövsiyə edilir.

Əvvəl

Sonra

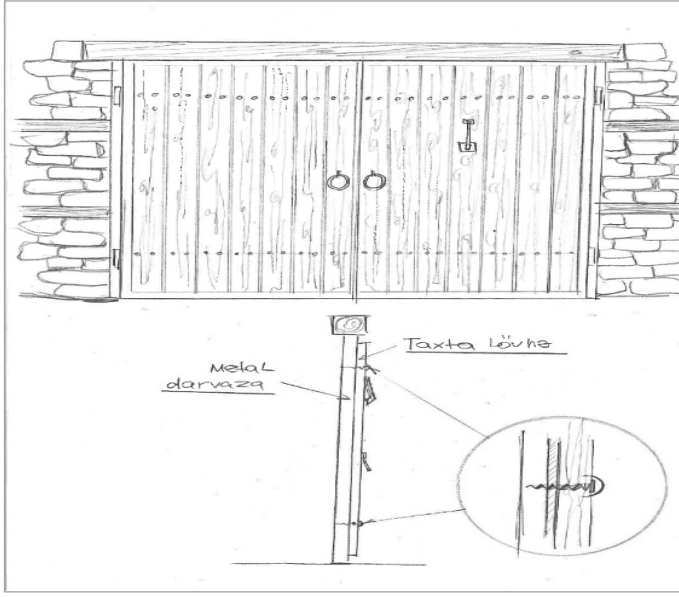

Gümüşü damların açıq havalarda günəş işığını əks edirməsi də qəsəbənin panoramasını korlayır (ş.5.12).

Şəkil: 5.12

5.2.2. Darvazalar

Müasir dəmir darvazalara taxta üz-
lük çəkmək, onların üstünə ənənəvi
dekorativ elementlər vurmaq,
açıq-mavi və ya tünd qəhvəyi rəng-
ləməklə tarixi şəhər görünüşünə uy-
ğunlaşdırmaq mümkündür. Adətən,
təqçülbablar və digər aksesuarlar
qapı ilə eyni rəngdə olur (ş.5.13).

Şəkil 5.13 Taxta Basqal darvazası

Şəkil 5.14 Müasir dəmir darvazaların tarixi formaya uyğunlaşdırılmış versiyası

5.2.3. Dəmir hasarlar

Basqal qəsəbəsində bəzən hasarların
tənəkə dəmirdən düzəldildiyi görünür. Mü-
vəqqəti qoyulan bu hasarlar həyətəni sahə-
nin sərhəddini qorumağa xidmət edir (ş.5.15).
Basqalda hasarların hündürlüyü üçün stan-
dart müəyyənləşdirilməlidir, çünki hündür
hasarlar amfiteatr formalı landşaftın görün-
məsinə mane olur. Hasarlardakı suvağın
ənənəvi fasad görüntüsünə uyğunlaşdırılması
da vacib məqamlardan biridir.

Şəkil 5.15

5.2.4. Mişar daşı ilə tikilmiş evlər və divarlar

Şəkil 5.16

Mişar daşı ilə inşa edilmiş evlər Basqalın ənənəvi görünüşünün itməsinə səbəb olur. Mişar daşı Azərbaycanda əsas tikinti materiallarından biridir, daha ucuz başa gəlir (ş.5.16).

Divarların tarixi görünüşünün bərpası

Şəkil 5.17

ri və ətraf mühit faktorları nəzərə alınmalıdır;

- divarlarda təbəqə əmələ gətirmiş duzlar həm mexaniki, həm də kimyəvi üsullarla təmizlənməli, sovet dövründəki kobud bərpa və təmir işlərinin nəticələri aradan qaldırılmalıdır. Daşların fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri, tikilini qoruma tədbirlərinin həyata keçirilməməsi aşınmaların əsas səbəblərindəndir. Təmizlik işlərindən sonra müxtəlif tonal nəticələr müşahidə olunur, məsələn, bəzi daşların rəngi saralıb. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq bərpa və təmir zamanı sementdən istifadə edilməsi aşınma səbəblərindən biridir. Dağılmış və parçalanmış daşlar (ş.5.18) yeniləri ilə əvəz edilməli, divarların zərər görmüş hissələri yenidən hörülməlidir.

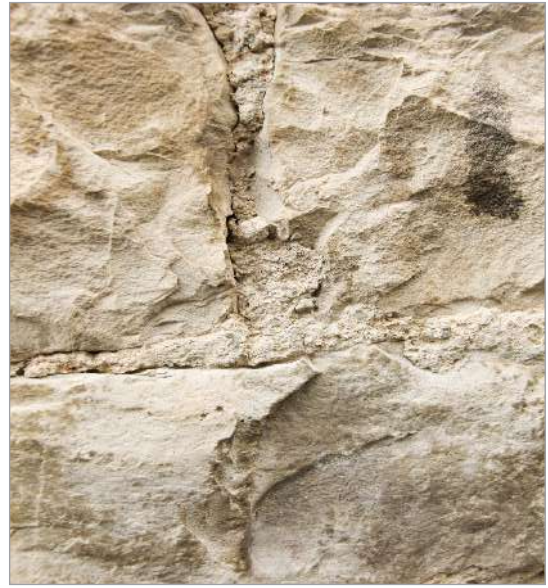
Şəkil 5.18

Basqalda çaydaşı ilə hörülmüş divarların (ş.5.17) konservasiyası həm zərif, həm də mürəkkəb işdir və müəyyən normalara əməl edilməlidir:

- tikililərin problemləri və zəruri bərpa tədbirləri müəyyən edildikdən sonra konservasiyanın düzgün aparılması üçün uyğun materiallar və prosedurlar seçilməlidir. Materiallar və alətlər beynəlxalq konservasiya standartlarına uyğun olmalıdır;
- konservasiya zamanı deqradasiyanın formaları, deqradasiya mexanizmləri

Daş səthlərin təmizlənməsi zamanı biosidindən (distillə edilmiş suda 5% preventol R80 - benzalkonium xlorid olmaqla) istifadə olunur. Bu prosədə həm süngərdən, həm də püskürdücüdən istifadə olunur. Skalpelle mexaniki təmizləmə də aparıla bilər. Kimyəvi təmizləmə prosesi bütün səthin yuyulma-

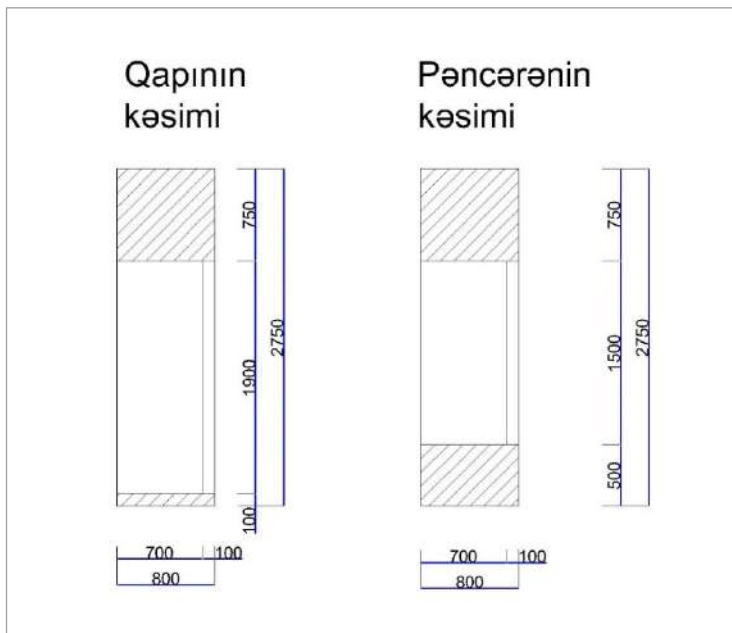
sı və nebulizasiya edilmiş su ilə süngərlənməsi, skalpellə lokal təmizlənməsi ilə yekunlaşmalıdır. Çəkil və isgəneləri istifadə etməklə sovet dövründə istifadə olunmuş sement suvaq təmizlənməlidir. Orjinal strukturla müqayisədə çox sementli, çox sərt və həll olunan duzların zənginliyi binaları ağırlaşdırır. Binanın içərisində və çölündə bloklararası birləşdiricilərin zamanla tökülmesi, bioloji patina, aşınma, çatlaq və təbii materialın ayrılması halları geniş yayılmışdır. Divarların əsas hissəsində bəzi əhəmiyyətli çatlar sovet dövründəki bərpa və ya təmirdən sonra struktur ağırlığının artması nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, Basqal hamamının üstünə çəkilmiş beton təbəqə ağırlıq yaradaraq divarların çatlamasına gətirib çıxarmışdır (ş.5.19).

Şəkil 5.19

Daşın cinsindən məhlullar hazırlanaraq dərinliklərə doldurulmalı və səthə çəkilməlidir. Belə məhlullar xüsusi reseptlərlə, çay qumundan, kərpic və daş tozundan hazırlanır. Müasir dövrdəki bərpa və konservasiya işlərində istifadə edilən "Grassello di Calce" məhlulu həmin reseptlərə əlavə edilir.

Bəzi divarlardakı qapı və pəncərələr yenidən təmir olunacağı halda tarixi tikililərdə rast gəlinən ölçülərə riayət edilməsi tövsiyə olunur (ş.5.20).

Şəkil 5.20

Müxtəlif divar formaları

Binaların dam örtüyü konstruksiyasını saxlamaq və içərisini müxtəlif təyinatlı yerləşmələrə ayırmaq üçün çəkilən divarlar çay daşından və ağac materiallarından hörülürdü. Hörgüdə bağlanmaların səlt olması üçün qaya daşından, epiqrafik kitabələrin qoyulduğu hissələrdə isə əhəng daşından (bəzən mişar daşından), əyri xəttli memarlıq elementlərinin (qövsvarı tikinti) qurulması üçün qırmızı kərpicdən də istifadə olunduğu müşahidə edilir.

Divarların bağdadi üsulu ilə inşasında ağac çubuq, pərđi, yarmaça, taxta və saman-möhər qarışığından istifadə edilmişdir. Müasir dövrdə bu üsul sıradan çıxdığı üçün hazırda yaşayış olmayan köhnə evlərdə belə divarların mühafizəsinə çalışmaq lazımdır.

Divarların seyvana və həyətə baxan hissəsi bəzən ağac materiallarının üstünə gil-torpaq suvağı çəkilməklə də örtülmüşdür. Bu üsul həm asan olmasına, həm çox ucuz başa gəlməsinə, həm də yenidən sökülüb təmir edilərək evə modifikasiya edilə bilməsinə (praktik olmasına) görə tarixən çox tətbiq edilib.

5.3. Tikililərdəki və küçələrdəki məlumatverici lövhələr

Tarixi-mədəni irs baxımından əhəmiyyətli olan abidələrin üzərindəki məlumatverici lövhələrin materialına və fasadların ümumi görünüşünə xələl yetirilməməsinə diqqət etmək lazımdır. Lövhədəki yazıların şrift və ölçüsünə uyğun olmaqla, abidə haqqında davranış normalarını da (məsələn, bəzi köhnə evləri ziyarət zamanı köhnə karxanaların çardağına çıxmaq, mərtəbələrarası pilləkənlərdən istifadə etməmək kimi) əlavə etmək tövsiyə edilir. Küçə adları, bulaqlar və “Bazar meydanı” haqqında məlumatların əks olunduğu lövhələrin rəngi və ölçüsü bir-birindən fərqli ola bilər. Ənənəvi oksidləşmiş dəmir rəngindən istifadə tövsiyə edilir. Məhəllə adlarını işarələyərkən xüsusi rəmlərdən (simvollardan) də istifadə edilə bilər (məsələn, Qəlibgah məhəlləsi üçün kələğayı möhürü) (ş.5.21).

Şəkil 5.21

Basqal ərazisində küçə adları və ev ünvanlarının poçt sistemi ilə qeyd edilməsi tövsiyə olunur. Əsas küçələrdən əlavə iki küçə arasındakı keçid küçələrə (Qoşabulaqla Kələküşə, Qoşabulaqla Dəmirçibazar, Dəmirçibazarla Dərəməhəllə və “Bazar meydanı” ilə Xarabıyan arasında) Basqalın İkinci dünya müharibəsindəki qəhrəmanlarının, keçmişdə mövcud olmuş sənətkarlıq sahələrinin və ya sənətkarların adlarını təklif etmək olar.

Bəzi tarixi abidələrin üzərində yerləşdiriləcək eksplikativ məlumat lövhələrini çalışmaq lazımdır ki, ya kənarda, ya da fasadı qapatmaması şərtilə həyətdə qoyulsun. Ev-karxana tipli tikililərdə belə lövhələrin olması xüsusilə vacibdir. Çünki bu tikililərin mürəkkəb forma və plan həlli, tikinti və mühəndislik texnikası, bəzək tərtibatı Basqal memarlığının elementlərini əks etdirir. Bu, tarixi-mədəni irsimizin təbliğinə və daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edər.

Dükanlar, xidmət müəssisələri və dövlət idarələri haqqında məlumatların əks olunduğu lövhələri də dəyişmək tövsiyə edilir. Qoruqda mövcud olan müxtəlif məlumat və reklam lövhələri üçün vahid forma hazırlanmalı və standartlar müəyyən edilməlidir.

Şəkil 5.22

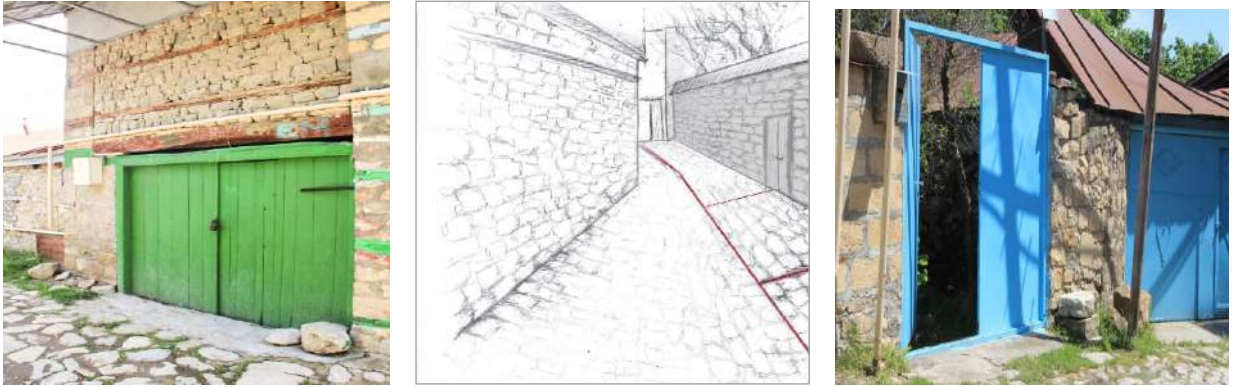

5.4. Gigiyena, işıqlandırma və rekreativ infrastruktur

5.4.1. Oturacaqlar

Keçmişdə əsas gimgə yerləri (Şəkil 5.22) olan yerlərdə - bulaqların ətrafında, meydanlarda və məscidlərin yanında oturacaqlar quraşdırılan zaman onların ölçüsü və rəngi ilə yanaşı, aşağıdakı təyinatları da nəzərə alınmalıdır:

- qəsəbə sakinlərinin, xüsusən yaşlı insanların gündəlik istifadəsi üçün;
- qəsəbəni ziyarət edən turistlərin və qonaqların istirahət etməsi üçün;
- məscid və meydanlarda dini mərasim və bayramlar qeyd edilən zaman qəsəbə sakinlərinin oturması üçün.

Şəkil 5.23

Adətən evlərin küçə girişlərində də oturacaqlar olmuşdur. Bu oturacaqlar sal daşdan və ya taxtadan, hasar divarına bitişik düzəldilərdi (Ş.5.23).

Qalabaşı ərazisində - qəsəbə panoramının göründüyü ən hündür yerdə də oturacaqların qoyulması tövsiyə edilir. Bu müşahidə məntəqəsində üstü bağlı kiçik oturacaqların quraşdırılması Basqal və ətraf kəndləri müşahidə etmək üçün ora qalxmış ziyarətçilərin dincəlməsinə imkan verir.

5.4.2. Zibil qutuları

Basqal ərazisində məişət tullantılarının idarə edilməsinə xidmət edəcək zibil qutuları və yeşikləri iki hədəf kütləsinin maraqları nəzərə alınaraq qoyulacaqdır:

- qoruq ərazisində yaşayan yerli əhalinin məişət tullantılarının idarə edilməsi üçün böyük zibil yeşiklərinin qoyulması. Hər məhəlləyə bir zibil yeşiyi nəzərdə tutulmalıdır.
- qoruq ərazisinin ən böyük küçələrinə - "Bazar meydanı" ilə körpüyə qədərki Dəmirçibazar, Qoşabulaq və Dərəməhəlləyə, Basqal qəbiristanlığı ilə "Bazar meydanı" arasındakı küçəyə kiçik həcmli zibil qutuları yerləşdirilməlidir. Bu istiqamətlər əsas turizm və hərəkət xətti olmaqla, ziyarətçilərin ətraf şəhər mühitinə ən çox təsir edə biləcək yerdir.

Şəkil 5.24 Məişət tullantıları üçün zibil qutularının qoyulması təklif olunan yerlər

Bulaqların ətrafındakı kiçik gimgə yerlərinə və “Bazar meydanı”na qoyulacaq zibil qutuları bu ərazidəki işə obyektlərinə də xidmət göstərəcəyi üçün onların həcmi və yeri digər yerli maraq qrupları nəzərə alınmaqla müəyyənləşdiriləcək.

5.4.3. İşıqlandırma

Basqalın bütün bina və küçələrinin işıqlandırma sistemləri əsaslı surətdə yenidən qurulmalıdır. Bu, tarix və mədəniyyət abidələrinin estetik koloritlərinin üzə çıxmasına da kömək edəcəkdir. Hazırda müasir işıqlandırma fənərləri ancaq evlərin girişlərindədir.

Şəkil 5.24. Küçə işıqlandırılması üçün təklif edilən variant

- Elektrik dirəklərinin quraşdırılması zamanı onların orta əsr şəhər görüntüsünü korlamamasına diqqət edilməlidir.
- Yaşayış binalarının, dükan-emalatxana şəbəkəsinin və digər obyektlərin fasadlarının gecə işıqlandırması tarixi-estetik baxımdan qədim tipologiyalarla uyğunluq təşkil edilməlidir.
- Qəsəbənin gecə həyatına xüsusi gözəllik verən işıqlandırma sistemləri darvazalar və digər giriş fasadları ətrafında müəyyən texniki qaydalara (ışığın düşmə bucağına) əsasən və mütəxəssislər tərəfindən qurulmalıdır.
- Meydanda, gimgə yerlərində, habelə küçələrdə və digər açıq ərazilərdə köhnə taxta-şalban işıq dirəkləri Basqalda tarixən mövcud olmuş neft lampalarının stilinə uyğun elektrik fənərləri ilə (led tipli qənaətçil lampaların tarixi memarlıq mühitində istifadə edilməsi təcrübəsini öyrənərək) əvəz edilməlidir.

Mavi-yaşıl rəngli fosforlu flüoressensiyaya və qaranlıqda işıqlanmaq qabiliyyətinə malik olan, **yapışqan stiker tipli** müasir işıqlandırılma üsulu **birmənalı olaraq qəbul edilməzdir**.

5.4.4. Bitki örtüyü və onun tikililərə təsiri

Basqal ərazisi bol sulu və mülayim iqlimli olduğu üçün qəsəbənin ərazisi ağac-bitki örtüyü ilə zəngindir. Qəsəbədə təmiz ekoloji mühit vardır. Bununla belə, aşağıdakı məqamlara görə ağac və bitki örtüyünün tikililərə təsirini minimuma endirmək lazımdır.

Bəzi evlərin divar diblərində alağ otlarının və kolların bitməsi onların zamanla dağılmasına gətirib çıxarır (ş.5.24). Qədim memarlıq üslubunda olan evlərə bioloji faktorların təsirini azaltmaq üçün belə bitkiləri təmizləmək tövsiyə edilir.

Bəzi tarix-memarlıq abidələrinin yanında yaşı bir neçə yüz ilə çatan iri çinar ağacları var. Onların qurumuş budaqları və çürümüş gövdəsi həmin tikililər üçün böyük təhlükə yaradır. Ona görə də həmin ağacların AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən dəyərləndirilməsi və ehtiyac olduqda budanması tövsiyə edilir.

Şəkil 5.24

Basqal ərazisində yaşıllaşdırma işləri aparıldığı zaman əsasən sarağan, qoz, çinar, cökə və vələs ağaclarına üstünlük vermək tövsiyə edilir.

5.4.5. Yağış sularının toplanması

Basqal atmosfer yağıntılarının bol olduğu ərazidə yerləşdiyi üçün burada yol döşəmə strukturu maili olmalıdır. Qəsəbədə sular iki istiqamətə axır: Basqalçaya doğru və Dərəməhəldən keçərək dərəyə.

Şəkil 5.25 Yağış sularının küçələrdə toplanması onlarda yağmurlu günlərdə piyada hərəkəti iflic edə bilər.

5.5. Arxiv məlumatlarından və audi-video materiallardan istifadə

Basqal ərazisində aparılacaq konservasiya və təmir-bərpa işləri zamanı yazılı arxiv məlumatlarına, rəsm və media materiallarına müraciət edilməsi tövsiyə olunur. Sovet dövrünə aid kinomatoqrafiya nümunələri nəzərdən keçirilməli, 1989-cu ildə qoruq elan edilərkən aparılan ölçmə və pasportlaşma işləri diqqətə alınmalı və çəkilməmiş şəkillər öyrənilməlidir. *Bütün binaların vəziyyətinin öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi məqsədilə araşdırma və sənədləşdirilmə aparılmalıdır. Bu mərhələdə əsasən fotolar çəkilməli, qrafik sənədlər toplanmalıdır. Birinci mərhələdə bioloji patina və karbonlaşmış səthlər, eləcə də divarların alt hissəsində görünən rəng dəyişikliyi qeyd olunmalı, ikinci mərhələdə daşların mikro quruluşa malik problemləri müəyyən olunaraq qeyd edilməli, üçüncü mərhələdə daşların makro quruluşa malik problemləri, qırıqlar və yarıqlar aşkar olunaraq qeyd edilməli, dördüncü mərhələdə sovet dövründə və sonrakı kobud müdaxilələr zamanı sementdən istifadə faktları göstərilməlidir. Bununla yanaşı, bütün blokların sabitliyi yoxlanılmalı, prekonsolidasiya işləri həyata keçirilməlidir. Bütün məlumatlar kağız üzərində sənədləşdirilməlidir.*

Məsələn, Şeyx Məhəmməd Məscidinin və Qoca Çinarın yanındakı bulağın 1974-cü ildə çəkilmiş rəsmlərindən görünür ki, bulağın üzərindəki hidrotexniki qurğu sonradan quraşdırılıb və bu, məscidin tarixi görünüşünü qismən pozur. Bulağın hazırkı tikilisi 400 illik çinarın təbii yayılma arealına da ciddi xələl gətirir. Bulaq, çinar, məscid, hamam və meydan – bunlar orta əsr Şərq şəhərsalma ənənəsinin tipik nümunələridir. Bu elementlərin kompozisiyası gündəlik şəhər həyat tərzini nəzərə alaraq salınıb. Ona görə də ərazinin təmiri zamanı ənənəvi şəhər görüntüsünü konservasiya etməklə yanaşı, buranın sosial həyatdakı rolunu yenidən bərpa etmək tövsiyə olunur. Məscidin yanğından əvvəlki şəkli onun indikindən xeyli fərqli görünüşə sahib olduğunu göstərir. Rekonstruksiya işləri zamanı bu cür tarixi foto-faktlar nəzərə alınmalıdır.

Şəkil 5.26 Qədim Basqal fotolarında

Şeyx Məhəmməd Məscidinin 1974-cü ilə aid şəklinin analizindən məlum olur ki, məscidin əsas giriş darvazası bişmiş kərpicdən hörülmüş tağvari portal formasında olub və Azərbaycanın digər bölgələrindəki nümunələrlə eynilik təşkil edir. Sonradan bu portal hörülmüş, darvaza isə qapıyla əvəz edilmişdir.

Şəkil 5.27 Şeyx Məhəmməd məscidi 1974-cü il fotosu

Ağsu-İsmayilli (Basqal) arxeoloji ekspedisiyası 07.10.2019-cu il tarixindən 31.10.2019-cu il tarixədək İsmayilli rayonunun Basqal qəsəbəsində, Basqal Tarix Mədəniyyət Qoruğunun ərazisində arxeoloji tədqiqat işləri həyata keçirmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar işləri əsasən 02-21 sentyabr 2019-cu il tarixdə Basqal məscidi daxilində və həyətinə, habelə hamamın kürəbəndi qeydə alınan ərazisindəki kəşfiyyət qazıntısının davamı olaraq aparılmışdır. Ətraflı məlumat üçün bax: Əlavə 1.

Dam-çardaq konstruksiyalarının bərpası zamanı da foto-faktlardan faydalanmaq olar. Damların xətti görünüşünün bərpası və tənəkə lövhələrdən istifadə zamanı hörməçəpər üsulu ilə yığılan dam kənarlarını dekorativ element kimi saxlamaq tövsiyə edilir.

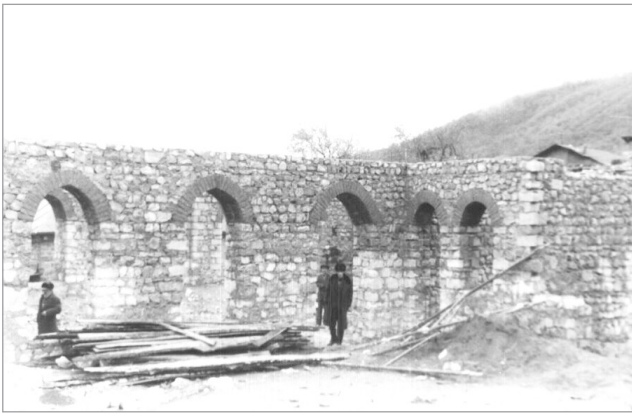
Şəkil 5.28 Qədim Basqal dam-çardaq

Basqal hamamının tarixi görünüşü bərpa ediləndən sonra fasad və girişində mövcud olmuş tarixi ornament bəzəklərin də bərpası tövsiyə edilir (ş.5.29). Məscidin divarlarına hörülmüş kitabələr və qəbir daşılar isə təhlil edilməli və onlar haqqında məlumatlar epigrafik abidə kimi öyrənilməlidir (ş.5.30). Məscid ərazisində arxeoloji qazıntılar tamamlanmalı və məhz bundan sonra onun ərazisində konservasiya və təmir-bərpa işlərinə

başlanılmalıdır. Hal-hazırda mövcud məscid binasının divarlarının son onilliklərdə tikildiyi görünür və bu, binanın daha qədim bir tikilinin üzərində yerləşdiyini güman etməyə əsas verir.

Şəkil 5.29

Şəkil 5.30 Şeyx Məhəmməd məscidinin yanğından sonrakı fotolardır. Yanğın -1975-ci ildə baş verib

NƏTİCƏ

Basqalda xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı memarlıq irsini yaşatmaq və eyni zamanda ondan dövrümüzün turizm, iqtisadi, mədəni və sosial tələblərinə uyğun şəkildə istifadə etmək üçün belə bir kitabın ərsəyə gəlməsi vacib idi. Təqdim olunan təlimat kitabçası istər Azərbaycan milli memarlığına maraq göstərən mütəxəssislər, tədqiqatçılar və tələbələr üçün, istərsə də Basqal və ona yaxın onlarla yaşayış məntəqəsində aparılacaq təmir, bərpa və konservasiya işləri və yeni tikinti layihələri üçün istinad sənədi olacaq.

Basqal ərazisində xalq yaşayış memarlığının və ənənəvi Azərbaycan orta əsr şəhər-salma ənənəsinin ətraf mühitlə, insanların həyat tərzilə bağlı təcrübəsinin təhlili aşağıdakı nəticələrin ərsəyə gəlməsini şərtləndirir:

- Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, bu ərazidə tikinti təcrübəsi daha çox funksionallıqla - gündəlik məişət-təsərrüfat həyatında yararlılığına görə təhlil edilməlidir. Evlərin eyvan və seyvanları konkret funksiyalar yerinə yetirmiş, həyətyanı sahələr, əlavə karxana-emalatxana tipli tikililər müəyyən təsərrüfat fəaliyyətinə görə təşkil edilmişdir.
- Tikililərin planlama və həcm-məkan həlli, üslub və texnika, bəzək və material baxımından digər qonşu kənd və bölgələrlə oxşarlıq təşkil etməsi Basqala aid tövsiyələrin digər yaşayış məntəqələrində də tətbiq edilə biləcəyini göstərir.
- Daxili və xarici məkan həllində istifadə edilmiş memarlıq elementlərinin (həm konstruktiv, həm də dekorativ) təhlili göstərir ki, qonşu bölgələrlə sıx ticarət əlaqələri sayəsində Basqal memarlığı daha zəngindir. Məsələn, ərəb kolliqrafiyası ilə, müxtəlif forma və stillərlə işlənmiş epigrafik abidələr və ornamentlər; məscid və türbələrin, fasad və hasarların üstündəki kitabələr dekorativ bəzək elementləri kimi çox önəmlidir. Çaydaşının əhəng daşı kimi yumşaq və estetik olmaması ondan müxtəlif konstruktiv hissələrin tikintisində rahat istifadəyə yol açsa da, dekorativ elementlərin hazırlanmasına imkan verməyib. Daş kitabələr üçün material Abşerondan və Şamaxının Sündi kəndindən gətirilib.
- Basqalın meşələrlə zəngin olması tikintidə ağac materialından geniş istifadəyə, seysmik kəmərlənən taxta qurşaqların tətbiqinə, müxtəlif memarlıq elementlərinin hazırlanmasına (sütun, sūrahi, məhəccər, pilləkən, qapı, pəncərə, tavan, taxtapuş və s.) imkan vermişdir.
- Şəkinin qədim hissəsində yerləşən yaşayış evləri ilə müqayisədə Basqal memarlığında müxtəlif bəzək elementləri, naxış kompozisiyaları o qədər də çox deyil. Bu, ilk növbədə əhalinin sosial rifah vəziyyəti ilə izah oluna bilər, çünki Basqaldakı evlər və həyətdəki köməkçi tikililər gündəlik təsərrüfat həyatı ilə bağlı olmuşdur. Əhalinin əsasən orta sinfə aid olması evlərin interyer görünüşünün çox cah-cəllal olmamasına gətirib çıxarmışdır. Onu da əlavə edək ki, Basqal memarlığı daha lokaldır və xarici təsirlərə (Şəkiddə Qacar memarlığı misalında olduğu kimi) elə də çox məruz qalmamışdır.
- Basqalın ənənəvi memarlığının bərpası anlayışı tək-cə ayrı-ayrı yaşayış tikililərinin və digər memarlıq abidələrinin konservasiyası deyil, bir bütün olaraq küçə-dalan şəbəkəsini, hasar və qənbər daşlı küçə döşəməsini, bulaqlar üzərindəki hidrotexniki tikililəri, qədim mühəndis-kommunikasiya xətləri (qədim kanalizasiya, arxlar) əhatə edir və orta əsr yaşayış məntəqəsinə xas olan bu Ənənəvi Şəhər Landşaftının geri qaytarılmasını nəzərdə tutur.

- Basqalda evlərin fasad və dam örtüklərindəki yeni texnoloji əlavələrdən (su çənləri, peyk antenaları, qaz boruları, elektrik və rabitə xətləri, kommunal təsərrüfata aid sayğaclar və transformatorlar, küçə işıqlandırma qurğuları) ənənəvi memarlığa xələl gətirməyən istifadə yolları göstərilmişdir.

Basqal ərazisində müasir mühəndis-kommunikasiya, su və kanalizasiya işlərinin aparılması; yağış suları və təbii risklərin qarşısının alınması; məişət tullantılarının idarə edilməsi; iaşə və xidmət sənayesinin inkişafı prosesində ənənəvi tikinti materiallarından, rəng seçiminə və həcm-məkan, hündürlük və forma həllindən necə istifadə olunması Ənənəvi Şəhər Landşaftının keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərəcək. Tarixi hissədə ziyarətçilər üçün piyada gəzintinin təşviq edilməsi və nəqliyyat vasitələrinin məhdudlaşdırılması "Basqal" qoruğunda aparılmış konservasiya işlərinin dayanıqlılığını təmin edəcək. Tarixi hissədən kənarında bərpa olunacaq ənənəvi Basqal kəlağayı sənətinin inkişafı üçün nəzərdə tutulan müasir infrastruktur ərazinin mədəni irsinin inkişafına müsbət təsir göstərəcək.

Əlavə 1:

Şeyx Məhəmməd məscidi və həyətyanı sahəsində aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri

(Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun hesabatından çıxarışlar əsasında toplanmış material)

Ağsu-İsmayilli (Basqal) arxeoloji ekspedisiyası 07.10.2019-cu il tarixindən 31.10.2019-cu il tarixədək İsmayilli rayonunun Basqal qəsəbəsində, Basqal Tarix Mədəniyyət Qoruğunun ərazisində arxeoloji tədqiqat işləri həyata keçirmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar işləri əsasən 02-21 sentyabr 2019-cu il tarixdə Basqal məscidi daxilində və həyətinə, habelə hamamın kürəbəndi qeydə alınan ərazisindəki kəşfiyyat qazıntısının davamı olaraq aparılmışdır. Axtarışlar zamanı Basqalın tarixinə dair elmi cəhətdən çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən tapıntılar aşkar olunmuşdur. Bu baxımdan Basqal məscidi daxilində XI əsrdən etibarən formalaşmış, həm stratigrafik, həm də xronoloji baxımdan biri digərini tamamlayan altı tikinti qatı qeydə alınmışdır. Ayrı-ayrı tikinti qatlarına uyğun olan bina qalıqları və məişət avadanlıqları son 1000 il ərzində Basqal ərazisində intensiv həyat olduğunu təsdiqləyir. Basqal məscidi daxilində qazıntı sahəsinin tam mərkəzində yer səthindən 2.3 metr dərinlikdə aşkar olunan quyu, həmin quyunun içərisində qeydə alınan çoxlu kömür və kül qalıqları elmi cəhətdən xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ərazidə aparılmış ilkin arxeoloji tədqiqatlar Basqalın həqiqətən də orta əsrlərdə Azərbaycanın çox mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olduğunu bir daha təsdiqlədi. Arxeoloji axtarışlar zamanı oradan tapılan rəngarəng çeşidli keramika, dəmir, boyaq və daş məmulatı nümunələri, xüsusən də toxuculuq sənətinə aid artefaktlar Basqal ustalarının yaradıcı fantaziyasının hüdudlarının nə qədər geniş olduğundan xəbər verir.

Yuxarıda sadalananlardan görüldüyü kimi ümumi sahəsi 161 kvadratmetr olan məscidin 111 kvadratmetrində artıq ilkin arxeoloji tədqiqatlar başa çatdırılmışdır. Nəticədə orada XI əsrdən etibarən bu günədək formalaşan və 3.5 metr qalınlığı olan 6 tikinti qatı qeydə alınmışdır. Həmin tikinti qalıqlarının da ən möhtəşəmi 2 m x 2 m ölçüdə olan daş sütunlar üzərində inşa olunan və 32.4 kvadratmetr sahəni əhatə edən məscid binasıdır. Yonulmuş çay daşından olan sütunların inşasında bərkidici material kimi gəc məhlulundan istifadə olunmuşdur. Ümumilikdə qazıntı prosesində aşkarlanan binaların demək olar ki, hamısı yonulmuş çay və ya qaya daşından istifadə olunmaqla inşa edilib. Məscidin cənub-qərb tərəfindəki sütunun yanında kürsü aşkar olunub. Kürsünün altı bir neçə cərgədən ibarət daşla hörülərək üstü sarı torpaq və gəclə suvanıb. Maraqlıdır ki, kürsü ilə məscidin cənub-qərb sütunu arasında bişmiş kərpicdən inşa olunmuş vanna da qeydə alınıb. Görünür, həmin vanna məscidin təmiri zamanı palçıq və ya gəc məhlulu hazırlanması məqsədinə xidmət edib. Vanna içərisində böyük miqdarda daşlaşmış vəziyyətdə aşkar olunan gəc qalığı da bunu deməyə əsas verir.

Məscidin döşəməsi təmizlənərkən orada üzərində 20 sm x 20 sm x 5 sm ölçüdə olan bişmiş kərpic töküntüsü qeydə alındı. Bu isə o deməkdir ki, məscid binasının üstü bişmiş kərpicdən ibarət minarə ilə tamamlanıb. Xatırladaq ki, məscidin eni 1.3 metr olan ilkin mehrabı, həm də eni 3 metr olan sonradan inşa olunmuş mehrabı da bişmiş kərpiclə inşa olunub.

Şəkil 1 Mərkəz hissənin və qərb hissənin şərqdən görünüşü

Məscidə giriş şərq tərəfdən olub. Giriş qapısının sağında və solunda 1 m x 1m ölçüdə olan və bir-birindən 3 metr məsafədə bişmiş kərpicdən inşa olunmuş sütunları birləşdirən tağın da bişmiş kərpicdən istifadə olunmaqla inşa edildiyi ehtimal olunur.

Xatırladaq ki, bir müddət öncə ərazi təmizlənərkən oradan məscidin kitabəsi də tapılıb. Hansı ki, həmin kitabəyə əsasən Basqal məscidinin 1568-ci ildə "həqiqətlərin bürhanı Sufi-Dərvişin əmri ilə" inşa olunduğu bildirilir. **Ötən əsrin** 80-ci illərində məscid ərazisindən tapılaraq oradakı yardımçı binanın divarına bərkidilmiş digər bir kitabədə isə Şeyx Məhəmməd və onun oğlu Şeyx Səfainin adı çəkilir. Bütün bunlar isə yerli sakinlərin həmin məscidi heç də təsadüfən "Şeyx Məhəmməd məscidi" adlandırmadığından xəbər verir.

Şəkil 2 Cənub hissənin ümumi görünüşü

Tədqiq olunan ərazidə qeydə alınan 6 tikinti qatının hər biri orta hesabla 160 illik dövrü əhatə edir. Tikinti qatlarının əhatə etdiyi bütün tarixi dövrlərdə məscidin və digər tikililərin döşəməsi sarı torpaq və gəc qarışığından ibarət məhlulla suvanaraq hamar vəziyyətə gətirilib. Maraqlıdır ki, öyrənilən sahədə qeydə alınan tikinti qatlarının hamısı müxtəlif xarakterli və təyinatlı bina qalıqları ilə olduqca zəngindir. Qazıntı sahəsinin demək olar ki, bütün səmtlərində bu və ya digər dərəcədə dağıntıya məruz qalan, yaxud da ən azı bünövrəyə yaxın hissəsi nisbətən daha yaxşı mühafizə olunmuş tikinti qalıqlarının hamısı bir-birinin yanında və ya üstündə qeydə alınıb. Bu isə son 1000 il ərzində Basqal ərazisində həyatın nə dərəcədə intensiv olduğunun göstəricisidir.

Maraqlıdır ki, arxeoloji axtarışlar zamanı aşkara çıxan digər maddi mədəniyyət qalıqları, xüsusən də rəngarəng çeşidli keramika nümunələri də Şeyx Məhəmməd məscidinin məhz XVI əsrin ortalarında inşa olunduğunu təsdiqləyir.

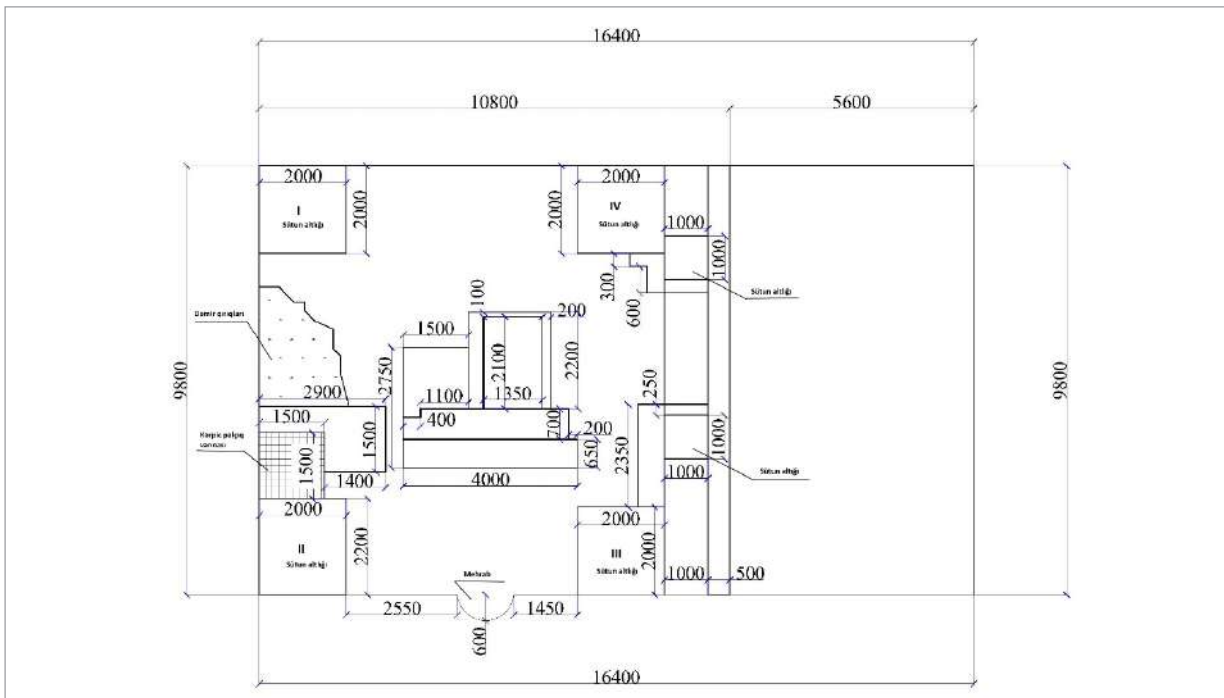
Şəkil 3 Məscidin həyatında aşkar olunmuş daş döşəmə

Diqqəti cəlb edən məqamlardan birisi də odur ki, tədqiq olunan ərazidə Şeyx Məhəmməd məscidindən daha əvvəlki dövrlərə aid edilən digər tikinti qalıqları da aşkar olunub. Öyrənilən ərazinin mərkəzi hissəsində yer səthindən 2.3 metr dərinlikdə, şimal-cənub istiqamətində olmaqla aşkar olunan möhtəşəm bina qalığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Uzunluğu 2.2 metr, salamat qalmış hissədə hündürlüyü 70 sm olan həmin divar qalığı səliqə ilə yonulmuş qaya daşlarından inşa edilib və daxili səthi gəc məhlulu ilə suvanıb. Aşkar olunan bina qalıqlarının abidənin stratigrafiyası baxımından orada qeydə alınmış ayrı-ayrı tikinti dövrlərinə müvafiqliyi isə orta əsrlərdə Basqal ərazisində yaşayışın kifayət qədər intensiv olduğundan xəbər verir. Təbiidir ki, ərazidə bütün dövrlərdə yaşayışın davamlı və intensiv olması, bu səbəbdən də zaman-zaman köhnəlmiş tikintilərin yeniləri ilə əvəzlənməsi nəticəsində oradakı tikililərin əksəriyyəti çox ciddi şəkildə dağıntıya məruz qalmışdır. Yeni, sonrakı dövrlərə aid binalar dövr etibarını ilə onlardan 50-100 il əvvələ aid olan binaların dağıntıları üzərində inşa olunmuşdur. Bu cəhətdən Basqalın XI-XV əsrlərə aid binaları daha çox dağıntıya məruz qalmışdır. Həmin tikintilər isə artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi xarakter və təyinatı etibarını ilə çox müxtəlifdir. Lakin dağıntılar içərisindən üzə çıxarılan irili-xırdalı tikinti qalıqlarının özü belə bütövlükdə ayrı-ayrı dövrlərdə Basqalın memarlıq görkəminin necə olması barədə təsəvvür formalaşdırmağa kifayət edir.

Şəkil 4 Qazıntı sahəsinin cənub-qərbdən yekun görünüşü

Ağsu-İsmayılı arxeoloji ekspedisiyası Basqal Tarix-Mədəniyyət qoruğunun ərazisində Şeyx Məhəmməd məscidinin daxilində arxeoloji qazıntı işlərini davam etdirərək orada altı tikinti qatının olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində məscidin daxilində XVI əsrdən etibarən dini tikilinin, ondan aşağıda aşkar olunmuş mədəni qatlarda isə XI-XV əsrlərə aid digər tikili qalıqlarının olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Olduqca maraqlı struktura malik tikili qalıqlarının hər birinin aid olduğu mədəni təbəqələrdən həmin dövrün maddi mədəniyyət nümunələrinin hissələri aşkar olunmuş, onlar kameral şəkildə işlənmiş və inventarlaşdırılmışdır.

Şeyx Məhəmməd məscidində arxeoloji qazıntıdan sonra qazıntı sahəsinin planı. Basqal Qoruğunun memarı Novruzov İlqar İbrahim oğlu və AMEA-nın müxbir üzvü, memar Cəfər Qiyasi tərəfindən hazırlanmışdır.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	5
1 TARİXİ BAXIŞ.....	8
1.1. Tarixi xülasə	9
1.2. Basqalın əlverişli coğrafi mövqeyi.....	12
1.3. Kəlağayı sənəti	13
2 BASQALIN ŞƏHƏRSALMA STRUKTURU	14
2.1. Basqalda orta əsr şəhərsalma ənənələrinin izləri.....	15
2.2. Məhəllə-küçə sistemi	17
2.2.1. Məhəllə anlayışı və onun tarixi əhəmiyyəti	17
2.2.2. Ərazinin yol strukturu	19
2.2.3. Məhəllələrin yol strukturu.....	20
2.2.4. Daş döşəməli yolların tipologiyası.....	24
2.2.5. Yolkənarı arx sistemi	26
2.2.6. İkitərəfli arx sistemi olan yol tipi.....	26
2.2.7. Nəqliyyat vasitələrinin hərəkət edə bilmədiyi, tamamilə piyadalar üçün nəzərdə tutulan yol.....	26
2.2.8. Pilləkənvari yol.....	27
2.2.9. Təvsiyələr.....	27
2.3. Hasarlar	29
2.3.1. Ev divarları hasar rolunda.....	29
2.3.2. Daşqura hasarlar	31
2.3.3. Çəpər tipli hasarlar	32
2.3.4. Çaydaşından tikilmiş hasarlar.....	32
2.3.5. Təvsiyələr.....	33
2.4. Darvazalar	34
2.4.1. Alaqaqılar və qapalaqlar	35
2.4.2. Təvsiyələr.....	36
2.5. Su sistemi	38
2.5.1. Bulaqlar	38
2.5.2. Bulaqlarla bağlı problemlər və təvsiyələr.....	39
2.5.3. Su şəbəkəsi sistemi.....	42
2.5.4. Yeraltı kanalizasiya sistemi	42

2.6. Həyətəyanı sahə 45

3 MEMARLIQ TIPOLOGİYALARI 47

3.1. Giriş 48

3.2. Yaşayış evlərinin tikilməsini şərtləndirən əsas amillər 50

3.2.1. Sərt qış və sənətkarlıq üçün yanacaq tədarükü 50

3.2.2. Coğrafi cəhətdən maili landşaft və onun Basqal memarlığına təsiri 51

3.2.3. Qapı və pəncərələrin küçə relyefinə uyğun görünüşü 53

3.2.4. Giriş qapısının pilləkənvari kandarı 53

3.2.5. Dik dalanlar 55

3.2.6. Məişət və yağıntı sularının axması üçün hasarlarda dəlik açılması 56

3.2.7. Sosial-iqtisadi fəaliyyətin tikililərə təsiri 57

3.2.8. Yarımdairəvi tinlər 58

3.2.9. Biryamaclı çardaqlar və onların funksionallığı 60

3.2.10. İpək parça və kələğayı istehsalı və ticarətinin yaşayış evlərindəki izləri 63

3.3. Basqalda yaşayış evlərinin alt tipləri 65

3.3.1. Evlərin fasadlarındakı epiqrafik yazılar 68

3.3.2. Birmərtəbəli evlər 71

3.3.3. İkimərtəbəli evlər 75

3.3.4. Evlərin iqtisadi zənginlik və sosial stratifikasiya baxımından quruluşu: mərtəbələrin sayı, evlərin tikildiyi yerlər 80

3.3.5. “L” şəkilli evlər 81

3.3.6. Bağdadi üsulu ilə tikilən evlər (ağac və saman qarışdırılmış palçıqdan istifadə etməklə inşa edilən yerləşkə-tikililər) 81

3.4. Digər maddi-mədəni irs nümunələri 83

3.4.1. Basqaldakı yeganə hamam və onun xüsusiyyətləri 83

3.4.2. Dini tikililər (iki məscid və qəbiristanlıq ərazisində yerləşən türbələr) 84

3.4.3. Heyvandarlıq fəaliyyətinə aid tikililər 86

3.4.4. Basqal qalası: yerləşmə və bərpa-konservasiya xüsusiyyətləri 86

4 TÖVSIYƏ EDİLƏN TIKINTI TIPOLOGİYALARI 87

4.1. Tikintidə istifadə edilən ənənəvi materiallar və onların xüsusiyyətləri 89

4.1.1. Normativ-hüquqi nizamlama 90

4.1.2. Çaydaşı 90

4.1.3. Mişar daşı 94

4.1.4. Ağac materialları 95

4.1.5. Mineral materiallar 99

4.1.6. Gəc 101

4.1.7.	Yapışdırıcı məhlul	102
4.2.	Evlərin strukturu	103
4.2.1.	Seyvan və eyvanlar, onların funksionallığı	103
4.2.2.	Çardaqlar	106
4.2.3.	Navalça	109
4.2.4.	Quraqlıq.....	110
4.2.5.	Talvar.....	110
4.2.6.	Qapılar	111
4.2.7.	Pəncərələr və nəfəslilər	112
4.2.8.	Camaxatanlar – taxçalar.....	119
4.2.9.	Ləmələr.....	121
4.2.10.	Kürsü	122
4.2.11.	Buxarı.....	122
4.2.12.	Tualet, hamam və suaxanlar.....	123
4.3.	Müxtəlif tikinti elementlərin qurulması mexanizmi	123
4.3.1.	Bünvrə	123
4.3.2.	Tavan	124
4.3.3.	Mərtəbələrarası örtük.....	125
4.3.4.	Ağac dirəklər	129
4.3.5.	Ornament və tətbiqi sənət izləri.....	129
5	MÜASİR TİKİNTİ ELEMENTLƏRİ	133
5.1.	İşarələr, peyk antenaları, infrastruktur (qaz və elektrik ötürücüləri, su təchizatı, kanalizasiya sistemi)	135
5.2.	Ənənəvi görüntü və yeni tikililər.....	138
5.2.1.	Çardaq.....	138
5.2.2.	Darvazalar.....	141
5.2.3.	Dəmir hasarlar	141
5.2.4.	Mişar daşı ilə tikilmiş evlər və divarlar.....	142
5.3.	Tikililərdəki və küçələrdəki məlumatverici lövhələr	144
5.4.	Gigiyena, işıqlandırma və rekreativ infrastruktur.....	145
5.4.1.	Oturacaqlar	145
5.4.2.	Zibil qutuları.....	145
5.4.3.	İşıqlandırma	146
5.4.4.	Bitki örtüyü və onun tikililərə təsiri.....	146
5.4.5.	Yağış sularının toplanması	147
5.5.	Arxiv məlumatlarından və audi-video materiallardan istifadə	148
	NƏTİCƏ.....	151

